

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τό
σκάνδαλο
ποιό
σκάνδαλο;

Μηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχ. 117 • Ίαν. 1992 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιδεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

	5	Τίς δά πταίει αὔριο;
Βάσω Κιντῆ	6	Ἡ Ἀριστερά, «ὀράματα» καί κοινοτυπίες
Ἄγγελος Ἐλεφάντης	7	Δημοψηφίσματα καί χειραγωγήσεις
Παντελής Μπουκάλας	10	Δηλώσεις νέου τύπου
Ἄγγελος Ἐλεφάντης	11	Τό πῶς ἐπικίνδυνο σενάριο
Γιῶργος Καρρᾶς	12	Τό κενό περί πρακτέου αἰσθημα
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος	14	Τά Βαλκάνια καί ἡ νέα ἐθνική παραζάλη
Ἄγγελος Ἐλεφάντης	18	ΕΣΣΔ: αὐτό τό σπίτι ποιός δά τό πάρει;
Φρέντρικ Τζαίημσον	24	Μεταμοντερνισμός καί ἀγορά
Ἄνδρέας Πανταζόπουλος	30	Ἀλγερία: ἰσλαμισμός ἢ δημοκρατία;
Μαζίμ Ροντενσόν	32	Ὁ μαρξισμός καί τό ἔθνος
Νένη Πανουργιᾶ	38	Ὁ ρατσιστικός λόγος στήν Ἑλλάδα: ἰθαγενεῖς στοχασμοί
Γιῶργος Μαργαρίτης	44	Ἡ σκοτεινή πλευρά τῶν ἐθνικῶν θριάμβων
Μελίνα Σεραφετινίδου	48	Τό ζήτημα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας
Πιέρ Μπουρντιέ	52	Δέν ὑπάρχει πραγματική δημοκρατία χωρίς πραγματική ἐξουσία ἀντικριτικῆς
Ἄρης Μπερλῆς	55	Ἡμερολόγιο μιᾶς ἀνέφικτης μεταμέλειας
Λευτέρης Πανούσης	58	Ἄμπράζας
Πάνος Μουλλάς	62	Ὁ φίλος μας ὁ Τόλης Καζαντζῆς
Ἡλίας Κανέλλης	63	«Τό μετέωρο βῆμα τοῦ πελαργοῦ»: συγκίνηση ἢ ἐντυπωσιοθηρία;
Βιβλία πού λάβαμε	65	Ματιές στά περιοδικά
	66	Ἀπό τίς νέες ἐκδόσεις

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καθουριάρης, Γιῶργος Καρρᾶς, Γιάννα Κατσιαμπούρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντῆ, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιβαδάς, Γιῶργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Ἀριστείδης Μπαλιτᾶς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Ἀντρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσιονόρεμα

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ἄγγελος Ἐλεφάντης. **ΕΚΤΥΠΩΣΗ:** Θανάσης Γκόνης, Χαρ. Τρικούπη 18, τηλ. 3620383. **ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ:** Νίκας, Ἄγ. Σοφίας & Καλλιπόλεως 53-55, τηλ. 7653483. **ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΜΟΝΤΑΖ:** Τάσος Εὔσταθίου. **ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ:** Γεωργία Μπαρούδου, Ἀλίκη Πελεκάνου. **ΔΙΟΡΘΩΣΗ – ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:** Γιάννα Κατσιαμπούρα.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐτήσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., ἐξαμηνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητική (12 τεύχη) 3.000 δρχ. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:** Εὐρώπης, ἐτήσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Εὐρώπης ἐξαμηνιαία (6 τεύχη) 3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδά, Αὐστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Ἰανουάριος 1992 • τεύχος 117 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 3

Τίς δά πταίει αὔριο;

Δέν είναι πλέον υπόθεση ούτε θερμοκέφαλων τυχοδιωκτῶν ούτε ἀναχρονιστικῶν νοσταλγῶν τῶν χαμένων πατρίδων ούτε ἀκροδεξιῶν σοβινιστῶν δέν είναι πλέον ἡ συμβατική ἐθνικοφροσύνη ἢ ὁ νυσταλέος ἐθνοκεντρισμός τῶν τελετουργιῶν. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐξωτερική πολιτική τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πού φορεῖ τόν μανδύα τοῦ ἐθνικισμοῦ, μ' αὐτόν περιφέρεται κι ἀντίστοιχα συμπεριφέρεται. Εἶναι, ἀκόμη, τὰ ἐθνικιστικά λόμπυ καί τῶν δύο μεγάλων κομμάτων πού ἐξωθοῦν στήν ἐθνικιστική πολιτική καί κρατοῦν σέ ὄμηρία τήν ἐθνική πολιτική. Εἶναι οἱ ἀντιφάσεις αὐτοῦ τοῦ μικρομέγαλου ἐθνικισμοῦ πού ἐξωθοῦν σέ λεονταρισμούς καί ἐπικίνδυνες ἀσυναρτησιές.

Εἶναι τέλος, τό χειρότερο, τὰ ἀπειρα δείγματα ἐθνικιστικῶν ἐξάρσεων καί σοβινιστικῶν παραληρημάτων πού διαβρώνουν καθημερινά τό φρόνημα τοῦ κόσμου καί ἀναδεικνύουν τόν ἐθνικισμό κυρίαρχη ἰδεολογία: μ' αὐτήν νά ζήσουμε τὰ χάλια μας, αὐτή νά μᾶς προσφέρει παραμυθία, αὐτοσυνείδηση, αὐτή δηλαδή νά μᾶς σπρώξει σέ καταστροφικούς τυχοδιωκτισμούς.

Προσκολλημένη ἡ ἐξωτερική πολιτική ἀποκλειστικά στόν ἄξονα Ἀθήνας-Βελιγραδίου γιά ν' ἀποτρέψει τή δημιουργία αὐτόνομου μακεδονικοῦ κράτους, ἔρχεται σέ κατάφωρη ἀντίθεση καί μέ τήν Ἀλβανία καί τήν Τουρκία καί τή Βουλγαρία καί — μελλοντικά — μέ τήν ἴδια τή Σερβία καί μέ τούς λαούς τῶν χωρῶν αὐτῶν πού δέν τούς ἔχει πιάσει στό σύνολό τους ἐθνικιστική ὑστερία. Δέν εἶναι ὅλοι ὁπαδοί τῆς πολιτικῆς τῆς χειροβομβίδας. Ἡ ἐξωτερική πολιτική τῆς Ἑλλάδας ἀντί νά φτιάχνει φίλους δημιουργεῖ ἐχθρούς, ἀκόμη καί στήν Ε.Ο.Κ. Τυφλωμένη ἀπό τίς ὑποδείξεις τοῦ δικομματικοῦ ἐθνικιστικοῦ λόμπυ πού τήν καθοδηγεῖ, ἀναγορεύει σέ κύριο πρόβλημα τή μὴ ἀναγνώριση τῶν «Σκοπιανῶν», ὅπως τούς λένε, ἂν τολμήσουν στό ὄνομα τῆς χώρας νά βάλουν τή λέξη Μακεδονία ὅπως ἔχουν δικαίωμα νά τό πράξουν ἂν τό ἐπιθυμοῦν. "Ὅλο καί πιο συχνά ἀκούγονται τὰ περί διαμελισμοῦ τῶν Σκοπίων, τὰ περί «στρατιωτικῶν πιέσεων» — βλέπε στρατιωτική εἰσβολή καί κατάκτηση γειτονικῆς χώρας, ὅλο καί πιο ὦμα ἐκδηλώνονται οἱ ὀρέξεις γιά τή Βόρειο Ἥπειρο.

Ὁ ἐπίσημα στεγασμένος ἐν τῇ Βουλῇ πολιτικός κόσμος σιωπᾷ ἢ συνεργεῖ. Ἡ Ἀριστερά σιωπᾷ. Οἱ πνευματικοί ἄνθρωποι, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, σιωποῦν ὅταν δέν εἶναι αὐτοί πού ρίχνουν λάδι στή φωτιά. Οἱ κοινωνικοί φορεῖς σιωποῦν, τὰ FM καί τὰ τηλεοπτικά κανάλια χοροστατοῦν, ἡ ἀνοησία τῶν λίγων συναγωνίζεται τήν ἀδιαφορία τῶν πολλῶν.

Δέν ἔχουν νόημα οἱ παραινήσεις. "Ὅπως δέν δά ἔχουν νόημα, αὔριο, οἱ ὀλοφυρμοί κι οἱ κοπετοί οὔτε ἐκεῖνο τό ἀγωνιῶδες ἐρώτημα «τίς πταίει», κατόπιν ἐορτῆς. Σήμερα πταίει ὁποῖος πταίει. "Ὅποιος δηλαδή σιωπᾷ.

Φίλοι συνδρομητές,

Ἀνανεῶστε τίς συνδρομές σας. Ὅπως γράγαμε καί στό προηγούμενο τεῦχος πάνω ἀπό 300 συνδρομές δέν ἔχουν ἀνανεωθεῖ, ὑπάρχουν πολλές πού ἔχουν λήξει ἐδῶ καί μῆνες. Τουλάχιστον εἰδοποιεῖστε μας νά σταματήσουμε τήν ἀποστολή τοῦ περιοδικοῦ γιατί ἀκόμη καί τὰ γραμματόσημα κοστίζουν.

Τό Βῆμα τῆς 12ης Ἰανουαρίου 1992 ἡ Μαρία Δαμανάκη προσπαθεῖ νά μᾶς ἐξηγήσει γιατί ἔχει λόγο ὑπάρξεως ἡ Ἀριστερά. Αυτό πού ἀναμένει κανεῖς εἶναι ἡ ἀπαρί-

θμηση τῶν λόγων πού στηρίζουν τό ἀληθές τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῆς Μαρίας Δαμανάκη καί οἱ ὅποιοι προφανῶς προορίζονται νά πείσουν τελικῶς ἐμᾶς.

Ἄντ' αὐτοῦ λαμβάνουμε ἕνα θλιβερό κείμενο ἀσυναρτησιῶν περί «σοβιετικοῦ κομμουνισμοῦ» (νέο μοντελάκι), περί Κοινοπολιτείας καί τῆς βιωσιμότητάς της, περί ἐπιστήμης πού ἀλλάζει τήν ἀνθρώπινη συνείδηση, περί ἀνθρώπινης ψυχροσύνης καί ἀνθρώπινης ὑπάρξεως, περί «ὄνειροπόλου Γκορμπάτσωφ», γκιλοτίνας, Ναπολέοντα καί Στάλιν. Ἡ κατάληξη τοῦ κειμένου εἶναι τό πομφολυγῶδες συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνθρώπινη σκέψη θά ἀνιχνεύσει νέα ὄραματα, τῶν ὁποίων ἡ Ἀριστερά θά ἀποτελέσει τόν φορέα. Δηλαδή, φώτισέ μας, Παναγία μου, δώσε μας, Μεγάλη ἡ Χάρη Σου, ἕνα ὄραμα νά ἔχουμε νά πορευόμαστε! Κάνε ἐσὺ τό θαῦμα σου κι ὕστερα πιάνουμε ἐμεῖς δουλειά, νά τά κάνουμε —ὡς συνήθως— λιάδα! Καί εἴμαστε τόσο συγκροτημένοι! Νά, ἄκουσε: «Ἡ ἀνάγκη νά ὑπερβῆ ἡ σημερινή οὐτοπία τό ὄραμα τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1789 καί τοῦ 1917 εἶναι ἡ ἀπαίτηση τῆς ἐποχῆς». Ὁ ἐξακοντισμός στό χῶρο τῆς ἀερολογίας ἄγγιξε τήν ἀποθέωση. Ἔργο τῆς Ἀριστερᾶς, ἡ περιποίηση τῆς οὐτοπίας. Προσέξτε: «τά ἱστορικά ὄρια τοῦ ὄραματος», «νέα ὑποκείμενα μέ δικές τους ἀπαιτήσεις στήν οὐτοπία», «τό ὄραμα τοῦ 1789, τό ὄραμα τοῦ 1917, τό ὄραμα τῆς ἀνθρωπότητας τοῦ 2000».

Ἔτσι ἀντιλαμβάνονται ἑαυτούς. Μικρούς, ἀνίσχυρους, ταπεινούς ἀλλά συνάμα σπουδαιοφανεῖς πιστούς ἐνός «μεγάλου μύθου», ἐνός «παγκόσμιου ὄραματος», ἐνός παραμυθιοῦ. Ναί, ναί, λένε οἱ καλοί χριστιανοί. Ἡ σωτηρία δέν εἶναι ἐπὶ τῆς γῆς. Εἶναι στούς οὐρανοῦς. Εἶναι τό ἰδεατό, ἡ οὐτοπία. «Στήν πορεία πρὸς τό ἰδεατό (θά πράξουμε) τό ἀναπόφευκτο ἔργο τῆς κριτικῆς ἔστω κι ἂν τό ἀσχοῦν μειοψηφίες». Εὐτυχῶς πού καταδίκασαν καί ξεμπέρδεψαν, ὡς συνεπεῖς ἀνανεωτές, μέ τίς τελεολογίες. Ἄς εἶναι. Νά ἔξεραν τουλάχιστον τί ἐπικρίνουν, νά εἶχαν κάτι νά ποῦν! Πάλι ὑπομνήματα στήν Παναγία γιά τό νέο ὄραμα. Ἄς τά λάβει ὑπόψη Τῆς τώρα πού ἐτοιμάζει τῆ μαγιά: Τό νέο παγκόσμιο ὄραμα «ὀφείλει (sic) νά θέσει σέ νέες βάσεις τίς σχέσεις τῆς Εὐρώπης μέ τίς ΗΠΑ, τήν Ἰαπωνία, ἀλλά κυρίως μέ τόν Παγκόσμιο Νότο», «... νά συνθέσει τίς σύγχρονες ἀντιθέσεις σέ μιά προοπτική πέρα ἀπό τό 1789 καί τό 1917, τοποθετώντας τίς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητας στά νέα τους ὄρια σέ μιά συνεχή ἀλληλοτροφοδοσία μέ τά νέα ὑποκείμενα πού ἀναδεικνύουν τά παγκόσμια προβλήματα» (ῶραϊο αὐτό, ὅσο πιά βαρύγδουπο τόσο πιά κενό!).

Ἡ Ἀριστερά, «ὄραματα» καί κοινοτυπίες τῆς Βάσως Κιντῆ

Ἡ «νέα σκέψη», ἡ ὁποία διά ἐπιφοιτήσεως θά ἐμφυτευθεῖ στούς ἀνθρώπους καθώς θά ὄνειρεύονται, «ὀφείλει (κι αὐτή;) νά ἀντιμετωπίσει τά θέματα πού προκύπτουν ἀπό τήν ἀνάγκη νά

ὑπάρξουν νέα συλλογικά συστήματα διεθνούς ἀσφάλειας στή νέα διεθνή σκηνή». Καί μήν παραλείψεις, Παναγία μου, τίς «θετικές μέν, ἀλλά ἀνεπαρκεῖς ἀποφάσεις τοῦ Μάαστριχτ!» «Νέα σκέψη», «νέα ἀνθρώπινη συνείδηση» πού κατασκευάζει ἡ ἐπιστήμη! Ἄν δέν ἦταν τόσο κενά, θά ἔπρεπε νά μᾶς πιάνει τρόμος. Brave new world!

Ἄσχι ἀνησυχία, κούραση μᾶς προκαλοῦν. Καί κάποια ἐκπληξη γιά τό μέγεθος τῆς πολιτικῆς ἀφέλειας, κενολογίας καί μικρομεγαλισμοῦ πού διαθέτουν. Πέστε μας, ἐπιτέλους, γιατί λοιπόν ἔχει ἀκόμη ἡ Ἀριστερά λόγο ὑπάρξεως; «Γιατί θά ὑπάρξει τό ὄραμα». Καί γιατί θά ὑπάρξει τό ὄραμα; «Γιατί πάντα θά ὑπάρχουν ἀνθρώποι πού θά σκέφτονται, θά κρίνουν καί θά ὄνειρεύονται». Καί πῶς εἴμαστε τόσο βέβαιοι γι' αὐτό; «Γιατί ἡ ἱστορία δέν τελείωσε» —νά ἔναι καλά ὁ Φουκουγιάμα πού πρόσφερε καί μιά βεβαιότητα! Καί γιατί δέν τελείωσε ἡ ἱστορία; «Γιατί εἶναι πιά πολύπλοκη, τραχιά καί ἀντιφατική ἀπό ὅσο ὀρισμένοι νομίζουν» —πολύ ἐπεξηγηματικό αὐτό, πράγματι. Ἄσχι ὅμως ὅσο τό «Ἡ ἀνθρωπότητα στήν ἱστορική της διαδρομή πέρασε ἀπό σκοτάδια καί οἱ φωτεινές περίοδοι δέν κράτησαν γιά πάντα. (...) Ἡ ἱστορία προχώρησε καί προχωρεῖ». Μαθητική ἔκθεση ἰδεῶν, συνθλιμμένη ἀπό τούς ὀγκόλιθους τῶν τελεολογικῶν νομοτελειῶν πού ἀπαρασάλευτοι κατοικοῦν τό πνεῦμα τῶν πρώην κομμουνιστῶν τοῦ Συνασπισμοῦ. Τί νά συζητήσεις σοβαρά; Τήν παιδαριώδη στή θεωρία καί πραγματιστική στήν ἐφαρμογή ἀντίληψη περί πολιτικῆς; Τίς ἀνευ περιεχομένου, ἐκτός τόπου καί χρόνου φράσεις τους, αὐτές πού λέγονται ἀπό συνήθεια, ἀπό τήν κεκτημένη ταχύτητα τῆς πολυλογίας; Τί νά σχολιάσεις στή φράση «στήν ἐποχή μας ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη τοῦ κόσμου εἶναι πιά ζωντανή ἀπό ποτέ καί ἡ παγκοσμιότητα τοῦ ὄραματος οὐσιαστικό γεγονός»; Τώρα, πού μαινεται ὁ ἐθνικισμός, σκέφθηκαν ὅτι εἶναι ζωντανή ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη τοῦ κόσμου; Τώρα, πού ὄλοι φέρνουν στήν ἐπικαιρότητα τόν ρομαντισμό, αὐτοί θυμήθηκαν τόν Διαφωτισμό, τόν ὁποῖο, ὑποθέτω, θέλουν μάλιστα νά ὑπερβούν ὡς ἀνήκοντα στό ὄραμα τοῦ 1789; Καί τί εἶναι αὐτό τό «οὐσιαστικό γεγονός» τῆς παγκοσμιότητας τοῦ ὄραματος; Ἐλεος! Ἄν ἔχετε κάτι νά πεῖτε σέ μᾶς ἐδῶ, ὄχι γιά τό ὑπερπέραν, ἀλλά γιά μᾶς στήν Ἑλλάδα καί στά Βαλκάνια τώρα, ἂν ξέρετε τίποτε περισσότερο ἀπό τό νά συστήνετε νηφαλιότητα, ἐθνικά συμβούλια καί ἐπιτροπές (στίς ὁποῖες, ἐφόσον δημιουργηθοῦν, μπορεῖ κάποτε ἴσως νά πεῖτε τίς θέσεις σας τίς ὁποῖες, γιά ἀνεξήγητους λόγους, διστάσετε νά ἐξηγήσετε ἐνώπιόν μας), πεῖτε το, ἐπιτέλους.

Συνασπισμός θέλει νά εἶναι ὀργάνωση δημοκρατική, φτιάχτηκε στό ὄνομα τῆς δημοκρατίας, οἱ συνιστώσες του εἶναι φανατικές γιά δημοκρατία. Μάλιστα δύο ἀπ' αὐτές, οἱ

Δημοψηφίσματα καί χειραγωγήσεις

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

κυριότερες (καί οἱ μόνες), ἔφυγαν ἀπό κομμουνιστικά κόμματα (στά ὅποια εἶχαν θητεύσει μέ λαμπρές καί ἀξέχαστες δημοκρατικές ἐπιδόσεις, τό θυμούνται καλά ὅλοι ὅσοι τίς γνώρισαν ἀπό κοντά διότι δέν ἄντεχαν τά ἀντιδημοκρατικά θέσμια τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ, τή μονολιθικότητα, τά καπελώματα τῆς ἡγεσίας. Κι ἔτσι, αὐτοί οἱ φανατικοί τῆς δημοκρατίας, ἀπό τότε πού συνασπίστηκαν, διδαγμένοι ἀπό τήν πικρή πείρα τοῦ παρελθόντος καί ἀποφασισμένοι ποτέ πιά νά μήν δοθεῖ ἀφορμή νά κατηγορηθεῖ ἡ Ἀριστερά γιά ἀντιδημοκρατικές πρακτικές καί μεθοδεύσεις, στύβουν καί ξαναστύβουν τό μυαλό τους γιά νά ἐκπονήσουν καί νά βάλουν στήν πράξη νέους, πραγματικά δημοκρατικούς, θεσμούς ὥστε νά μήν φαλκιδεῦται ἡ βούληση τῶν μελῶν. Τί τάσεις, τί ρεύματα, τί δημόσια κι ἀδέσμευτη ἔκφραση τῆς προσωπικῆς ἀποψῆς, τί διαφάνεια, τί ἀνοχή γιά τήν ἀποψη τοῦ ἄλλου, τί δικαιώματα καί κατοχυρώσεις τῆς μειοψηφίας. Τά πάντα γιά τή δημοκρατία, διότι ἡ δημοκρατία δέν εἶναι μόνον μέσον ἀλλά καί αὐτοσκοπός. Δέν ἔφταναν ὅμως αὐτά· χρειαζόταν καί κάτι ἄλλο γιά νά λαμπρυνθεῖ τό δημοκρατικό πνεῦμα. Καί βρέθηκε: ὁ θεσμός τοῦ δημοψηφίσματος. "Ἐνας θεσμός τόσο δημοκρατικός ὅπου μπορεῖ — «φανταστική» βέβαια ἡ περίπτωση— 10.000.001 ψηφοφόροι νά ἀποφασίζουν ὅτι πρόεδρος μιᾶς δημοκρατικῆς πολιτείας θά εἶναι ὁ τάδε κι ὄχι ὁ δεῖνα, τόν ὅποιο προτιμοῦσαν 10.000.000 ἄλλοι ψηφοφόροι τῆς ἴδιας χώρας. (Παράδειγμα πρόσφατο ὁ Ζέλεφ στή Βουλγαρία, πού ἐξελέγη πρόεδρος μέ λίγες χιλιάδες ψήφους παραπάνω ἀπό τόν ἀντίπαλό του).

Ὁ δημοκρατικός Συνασπισμός διενέργησε δημοψήφισμα τίς προάλλες γιά ν' ἀποφασίσουν τά μέλη του ἂν θέλουν ἡ ὀργάνωσή τους νά μετατραπεῖ σέ ἐνιαῖο κόμμα. Τό ζήτημα σοβαρό, τό μέσον στό ὕψος τῶν περιστάσεων, γι' αὐτό καί ἡ πρόεδρος Δαμανάκη ἀπήλυθε συγχινητική ἔκκληση στά μέλη τοῦ Συνασπισμοῦ νά συμμετάσχουν στό δημοψήφισμα μαζικά. Τό θέμα ἄλλωστε εἶχε συζητηθεῖ, ὅλοι ἤξεραν ὅλα, ὅλοι μποροῦσαν νά μορ-

φώσουν γνώμη ἐκτιμώντας τά ὑπέρ καί τά κατά. Καί ὅπως ἀνακοινώθηκε, στό δημοψήφισμα ἔλαβαν μέρος 23.000 μέλη, περισσότερα ἀπό ὅσα εἶχαν πάρει τήν κάρτα τοῦ Συνασπισμοῦ. Ἡ συντριπτική πλειοψηφία ἀποφάνθηκε ὑπέρ τῆς μετατροπῆς τοῦ

Συνασπισμοῦ σέ ἐνιαῖο κόμμα. Τόσο ἡ μαζικότητα τῆς συμμετοχῆς ὅσο καί ἡ ὠριμότητα τῆς ἐτυμηγορίας χαιρετίστηκαν ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ ΣΥΝ ὡς ἐλπιδοφόρο μήνυμα μέσα στήν κατήφεια τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἦταν, εἶπαν, μιά δημοκρατική ἀναλαμπή μέσα στίς σιδερόφραχτες ἱεραρχίες καί τοῦς πολτοποιητικούς μηχανισμούς τοῦ δικομματισμοῦ, διότι ἐδῶ ἡ διαδικασία καί τό ἀποτέλεσμα ἀντιπροσωπεύουν τή βούληση τοῦ λαοῦ τοῦ Συνασπισμοῦ, χωρίς στραγγαλισμούς, διαμεσολαβήσεις καί νοθευτικές ἀντιπροσωπεύσεις. Μέ τό δημοψήφισμα καταγράφεται αὐτό πού ἤδη ἦταν γραμμένο στά τρίσβαθα τῆς κομματικῆς ψυχῆς. "Ἐγχυρο λοιπόν τό ἀποτέλεσμα μπροστά στό ὅποιο οἱ μειοψηφήσαντες καί οἱ ἐτερόδοξοι πρέπει νά ὑποταχθοῦν.

Κι ὡστόσο δέν εἶναι ἀθῶα καί οὐδέτερη ἡ μορφή δημοψήφισμα πού παρουσιάζεται ὡς πεμπτούσια τῆς δημοκρατικότητας. Κάτω ἀπό τήν γυαλιστερή της ἐπιφάνεια καί τήν ἀφοπλιστική λογική της κρύβεται ὁ πανάρχαιος μηχανισμός τῆς χειραγωγῆσης, τῆς ἰσοπέδωσης τῶν νοημάτων, τῶν προσωπικῶν ἀναγκῶν καί βιωμάτων, ὁ μηχανισμός ἐκεῖνος πού ἕνα αἶτημα ποιότητας καί διαφοράς, ἔρευνας καί συζήτησης, μιά κατάσταση σύγκρουσης κι ἀντίθεσης μετατρέπονται σέ ἀπλοποιητικές ταυτότητες καί μετρήσιμες ποσότητες, σέ μιά λογική ἀριθμοῦ: «...ἔλαβον». Καί ἡ λογική τοῦ ἀριθμοῦ λέει ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός εἶναι πάντα σωστότερος ἀπό τόν μικρότερο ἀριθμό, τό μεγαλύτερο ποσοστό εἶναι πάντα λογικότερο ἀπό τό μικρότερο ποσοστό, τό μεγαλύτερο σπίτι, χωράφι, κεφάλαιο, κόμμα εἶναι πάντα σοφότερο ἀπό τό μικρότερο σπίτι, χωράφι, κεφάλαιο, κόμμα. Σοφότερο καί ἀγιότερο καί τιμιότερο. Καί τιμιότερο πάντων, στήν προκειμένη περίπτωση, εἶναι ἡ κομματική πατρίς τοῦ ΣΥΝ, πού τώρα πλέον θά ἐδράζεται στήν εὐρεία ἐπιφάνεια τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ, στή λογική τοῦ συντριπτικοῦ ποσοστοῦ πού συνιστᾶ πραγματικότητες καί ὡς γνωστόν ὅ,τι εἶναι πραγματικό εἶναι καί λογικό. "Ἄν πάνω στό

ἐγγειανό σόφισμα ἐδράζεται ὅλη ἡ σύγχρονη πραγματικότητα τοῦ κράτους καί τοῦ κρατισμοῦ, στήν περίπτωση τοῦ ΣΥΝ νομιμοποιεῖ μιᾶ διαδικασία χειραγώγησης. Γιά τήν ἐξουσία βλέπουμε ἀργότερα· τώρα προέχει ἡ κομματική ἐξουσία.

Ὁ μηχανισμός τῆς χειραγώγησης στήν περίπτωση τοῦ κομματικοῦ δημοψηφίσματος δέν εἶναι ἴδιος μ' ἐκείνους πού σφράγισαν καί στρέβλωσαν τήν ἱστορία τῆς κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς. Ἐδῶ δέν ἀκούγεται ὁ λόγος τῆς σιδερένιας κομματικῆς πειθαρχίας, τό ἀλάθητο τοῦ καθοδηγητῆ, ἐδῶ δέν θ' ἀπαγγελοῦν οἱ ἀφοριστικές ποινές πού θά στηλιτεύσουν τά ἀτίθασα πνεύματα μέ τή ρετσινιά τοῦ ἀντικομματικοῦ, τοῦ πράκτορα, τοῦ συνεργοῦ τοῦ ταξικοῦ ἐχθροῦ, τῆς μικροαστικῆς ἀμφιταλάντευσης, ἐδῶ δέν ἐπικρέματαται πάνω ἀπό τό κεφάλι τοῦ κομματικοῦ μέλους ἡ δαμόκλειος σπάθη τῆς διαγραφῆς.

Τά πράγματα τώρα ἄλλαξαν. Ὑποβολιμαῖο ζητούμενο ἢ νομοτελικό ἀποτέλεσμα τῶν χρησιμοποιούμενων μεθόδων καί τῆς λειτουργίας τέτοιων θεσμῶν εἶναι ἡ νομιμοποίηση ἐπιλογῶν χάρη στόν παθητικό, τόν ἀδιάφορο, ρόλο τῶν μελῶν καί στελεχῶν, χάρη στόν κομφορμισμὸ καί τόν δεσποτισμὸ τῆς κοινοτυπίας, χάρη στήν ὑπαγωγή στή λογική τῆς κοινῆς παραδοχῆς, τήν ὑπαγωγή στό πνεῦμα τῆς πραγματικότητας. Ἡ ὑπαγωγή σέ ἐλεγχόμενες ἰδεολογικές δομές καί συμπεριφορές, ἡ ἀπορρόφηση στόν κανόνα τῆς ὁμοφωνίας ἢ τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας δέν ἐπιτυγχάνεται πλέον μέ τή συντριβή καί τόν πειθαναγκασμὸ τῆς προσωπικότητας μέσα στήν περιοριστική καί πλήρως ἐλεγχόμενη μέ μέτρα ὀργανωτικά καί διοικητικά ὀργανωτική δομή — ὅπως στό σταλινικό παραδοσιακό κόμμα — ἀλλά ἔρχεται ὡς φυσιολογική ἀπόρροια τῶν πεποιθήσεων τοῦ ἀποδεδειγμένου ἀπό τοὺς ψυχαναγκαστικούς καί ἐκφοβιστικούς μηχανισμούς ἀτόμου. Στίς νέες συνθήκες ἡ ὑπαγωγή θά παρουσιασθεῖ ὡς ἔκφραση ἐκουσίας κι ἐλεύθερης ἀτομικῆς ἐπιλογῆς, πού μοιάζει τόσο περισσότερο ἐλεύθερη καί ἀτομική ὅσο περισσότερο τό ἄτομο εἶναι ἀπελεύθερο, ὅσο περισσότερο τό μέλος ἔχει ἀποσπασθεῖ ἀπό ὅποιαδήποτε συλλογικότητα, ὅσο μέσα του ἔχει ἐκπέσει τό πνεῦμα τῆς ὀργάνωσης, τῆς ὁμάδας, τῆς ἀλληλεγγύης, τῆς συντροφικότητας, τῆς ὀργανωμένης στράτευσης.

Ἀφοῦ ὀργάνωση εἶναι ἱεραρχία, ἀφοῦ ἱεραρχία σημαίνει καταναγκασμός, ἀφοῦ καταναγκασμός σημαίνει ἀλλοτρίωση — αὐτά διακήρυξε καί ἐπέβαλε ὁ κοπαδικός ἀνισταλινισμός — κατ' ἀντίστροφη φορά συνειδητή καί ἐλεύθερη ἔκφραση προσωπικῆς γνώμης εἶναι ἐκεῖνη πού δέν διαμορφώνεται μέσα σέ «καλούπια» καί χρεοκοπημένα

σχήματα, ἀλλά, ἐκεῖνη πού προκρίνει τό ἴδιο τό ἄτομο, μέτρο τοῦ παντός κατὰ τέλεια παρμενίδεια ἐφαρμογή. Ἄτομο τόσο ἀποδεδειγμένο ἀπό κάθε ἐξωτερικό ἐπηρεασμὸ πού καταντᾶ κυριολεκτικά ἀδέσποτο. Προϋπόθεση εἶναι ἡ μὴ ἔνταξη ἢ ἡ ὑπολειτουργία ἢ ἡ ἀναιμικότητα τῆς ὀργάνωσης, ἡ χαλαρότητα τῶν ὀργανωτικῶν δεσμῶν μέχρι πλήρους κατακερματισμοῦ. Αὐτά βέβαια δέν εἶναι ἰδέες πού προέρχονται ἀπό τήν Ἀριστερά· ἡ Ἀριστερά — καί τοῦ ΣΥΝ — ἐξακολουθεῖ νά μιλά γιά ἔνταξη, ὀργάνωση, συμμετοχή ἀλλά οἱ μέθοδοι καί οἱ ὀργανωτικές μορφές, οἱ πολιτικές ἐπιλογές, καθῶς καί τό κόμπλεξ μὴν τυχόν καί μιᾶ αὐστηρότητα καί εὐκρίνεια στόν καθορισμὸ τῶν ὀργανωτικῶν σχέσεων νεκραναστήσει τήν Κα Γκέ Μπέ καί τή Στάζι, ρίχνουν καί τήν Ἀριστερά στό δρόμο πού χαράζει ἡ Δεξιά: νά ὀργανώνει κι αὐτὴ τόν κόσμο ἀποδιοργανώνοντάς τον, κατακερματίζοντάς τον, ἀτομοποιώντας τον. Γιατί, ἄς μὴν γελιόμαστε, ὁ Συνασπισμὸς οὔτε ἔχει ὀργανώσεις οὔτε ἐργάζεται ν' ἀποκτήσει οὔτε προτίθεται ν' ἀποκτήσει. Μηχανισμὸς διαμόρφωσης κοινῆς γνώμης εἶναι, μέσα ἀπ' τά FM τά στελέχη του μεταδίδουν τά μηνύματά τους, μέσα ἀπὸ συνεντεύξεις οἱ ἡγέτες του ἐκθέτουν τίς ἀπόψεις τους. Στά μέλη χορηγοῦνται «κάρτες»: ἀρκεῖ νά ἔχει κανεὶς τήν κάρτα καί ἡ ἰδιότητα τοῦ μέλους εἶναι ἐξασφαλισμένη, ἡ λειτουργία του ὡς μέλους ὀλοκληρωμένη. Ἐτσι ἀπομονωμένο τό ἄτομο-μέλος μπορεῖ ν' ἀποφασίζει μόνο του. Ἀδέσποτο. Κάθε σκέψη, κάθε κίνηση θά θεωρηθεῖ ἀπὸ τό συγκεκριμένο ἄτομο ὡς προϊόν αὐστηρῶς προσωπικῆς του ἐπιλογῆς, θά ἐκληφθεῖ ὅτι προκύπτει σέ αὐστηρῶς προσωπικές ἐρμηνεῖες, ἀξίες, ἀξιολογήσεις καί σημασιολογήσεις, τά πάντα ἐκφέρονται σέ πρῶτο ἐνικό πρόσωπο, τό ἀτομικὸ βίωμα καί ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία ἀντικαθιστοῦν τήν πολυπλοκότητα τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων καί σχέσεων, ἡ κουβέντα μέ τόν ταξιτζή, τόν περιπτερά, τόν καφετζή διαστέλλεται, παίρνει διαστάσεις καθολικοῦ. Εἶναι αὐτό πού «ὁ κόσμος λέει». Ὁ καθένας μόνος του, ἔξω ἀπὸ συλλογικότητες, ἔξω ἀπὸ δομές ἀλλοτριωτικές, βάζοντας τό δάκτυλο στόν κρόταφο, ἀνεπηρέαστος, «ἀκοπάδιαστος», σκέφτεται μόνος του, μόνος του μέ τίς ἀνάγκες του, ὅπως ὁ Ροβινσώνας στό νησί του, καί ἡ ἀλήθεια πετάγεται ἀπ' τό μυαλό του ὅπως ἡ Ἀθηνά ἀπὸ τό κεφάλι τοῦ Δία, πάνοπλη κι ἀστραφτερή.

Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά — κι αὐτό ἰσχύει γιά ὅλους, Ἀριστεροὺς καί δεξιούς — ζοῦμε μέσα σέ μιᾶ ἀτμόσφαιρα ὅπου μένονταν ὅλα τά μέσα τοῦ μαζικοῦ ἐπηρεασμοῦ πού, ὑπερτελειοποιημένα σέ γιγαντιαίους ἐθνικούς καί ὑπερεθνικούς μηχανι-

σμούς, εἶναι οἱ σύγχρονοι πλαστοурγοὶ ἰδεῶν, συμβολισμῶν, συμπεριφορῶν, προτύπων, ἠθικῶν ἀξιῶν χωρὶς ν' ἀφήνουν ἴχνος αὐτενέργειας, προσωπικῆς ἐκτίμησης, προσωπικῆς θέλησης κι ἐπιθυμίας. Ὁ καθένας θέλει, σκέφτεται, ἐπιθυμεῖ, βλέπει ὅ,τι τοῦ δείχνει ἡ παντοδύναμη εἰκόνα τῶν δεκάδων δορυφορικῶν καναλιῶν, ὁ ἦχος τῶν ἑκατοντάδων FM. Χιλιάδες τυπωμένες ἀράδες, ἀπειρες εἰκόνες καὶ ἦχοι γεμίζουν τό τοπίο, αἰχμαλωτίζουν τό βλέμμα, γεμίζουν τ' αὐτί καὶ συμπαραλιάζουν τή βούληση. Αὐτά εἶναι οἱ πραγματικοὶ κλειδοῦχοι τῆς ζωῆς· αὐτά προσφέρουν, ὑποβάλλουν κι ἐγχαράζουν τρόπους ζωῆς, σκοπούς, νοήματα, ἀξίες, σύμβολα. Σέ μιά ἐποχή πού ζεῖ μέ τό μῦθο τοῦ ἀτομικοῦ, τοῦ προσωπικοῦ, τῆς ἐλεύθερης ἀτομικότητας, τῆς ἐκρηξης τῆς ὑποκειμενικότητας καὶ τῆς πολὺπλευρης ἀνθισσης τῆς προσωπικότητας ποτέ οἱ ἄνθρωποι δέν εἶχαν τόσο κλειστούς καὶ προκαθορισμένους τούς ὀρίζοντες τῶν ἐπιλογῶν τους ὅσο τώρα. Σ' ἕνα ἀπέραντο παζάρι, μέσα στήν ἀχαλίνωτα ἐλεύθερη ἀγορά πωλοῦνται ὄχι μόνο ἀπορροπαντικά καὶ τά ἄλλα συναφή τοῦ καταναλωτισμοῦ ἀλλά τά πάντα. Καὶ προπαντός ἰδέες. Εἶναι καὶ οἱ ἰδέες εἶδος ἐμπορευσιμο. Ἀλλά οἱ σημερινοὶ πλασιέδες ξέρον νά ὑποβάλλουν στοὺς ἀγοραστές-καταναλωτές τήν πεποίθηση ὅτι δέν εἶνα. αὐτοὶ πού τούς ἐπέβαλλαν τήνπραμάτειά τους, ὅτι δέν τούς ὑπέβαλλαν τά πρότυπα τους ἀλλά ὅτι τά ἐφτιαξαν μόνοι τους.

Ὅπως λοιπόν ὁ ΣΥΝ οὔτε ἔχει ὀργανώσεις οὔτε θέλει νά φτιάξει οὔτε μπορεῖ, πρέπει, ἐν πάσῃ περιπτώσει, νά νομιμοποιήσει τίς πράξεις του, νά τίς ὀχυρώσει ἐσωτερικά. Ἀφοῦ ἔχει νά κάνει μέ μέλη-ἄτομα, μέ μέλη-κάρτες —γιατί αὐτή εἶναι ἡ ὀργανωτική του φιλοσοφία, δάνεια κι αὐτή ἀπό τήν ἀστική ἰδεολογία— φτάνει ὡς τά ἄκρα: στήνει κάλπες γιά νά περισυλλέξει ἐκεῖ μέσα τή βούληση τῶν μελῶν του, εἰκαζόμενη ὡς ἐλεύθερη, ἀδέσμευτη, ἀνεπηρέαστη, προϊόν προσωπικοῦ μόχθου, καὶ προσωπικῆς εὐαισθησίας. Ἀφοῦ δέν ὑπάρχει ὀργάνωση ὡς πεδίο ἀντιπαράθεσης ἰδεῶν, ἀπόψεων καὶ προτάσεων, κανεὶς δέν μπορεῖ ν' ἀκούσει τόν διπλανό του, νά πεισθεῖ ἀπό τή γνώμη τοῦ ἄλλου, νά συγκρουσθεῖ. Ὁ καθένας θά φύγει ἀπό τό σπίτι του μέ τήν κάρτα στήν τσέπη ὅπως καὶ τήν κάρτα τοῦ τρόλεϊ, θά τυλίξει τήν ψυχὴ του καὶ τό μυαλό του μέσα σ' ἕνα φάκελο καὶ θά τὰ ἐναποθέσει ν' ἀναπαυθοῦν ἐν εἰρήνῃ στήν κάλπη πού τοῦ ἔστησε ὡς δόκανο ὁ Συνασπισμός.

Κάποτε, ὅταν οἱ λέξεις δέν εἶχαν ἀκόμη πάρεϊ διαζύγιο ἀπό τά νοήματα, στήν Ἀριστερά, μιά ὀρισμένη Ἀριστερά τέλος πάντων, ἡ δημοψηφισματική πρακτική, ἡ λογική τοῦ ναί-ὄχι, τοῦ ἄσπρο-

μαῦρο (ἢ ἐπὶ τό κουτσογιωργικότερο τοῦ φωτός καὶ τοῦ σκότους) καταγγέλλονταν ὡς ἀκραία ἔκφραση ἀντιδημοκρατικότητας, χειραγώγησης, ἐκβιασμοῦ, διλημματικῆς ἰσοπέδωσης. Γιατί, ναί-ὄχι αὐτὸ εἶναι: ἕνα δίλημμα. Κάποτε καταγγελλόταν ὁ δογματισμός: ἐκεῖνη δηλαδή ἡ νοοτροπία ὅπου ὁ καθεὶς ἀπέκλειε τή δυνατότητα ἄρα καὶ τήν πιθανότητα ν' ἀλλάξει γνώμη ἐρχόμενος σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν ἄλλο, διαλεγόμενος, συζητώντας καὶ συναποφασίζοντας. Τώρα, μετά ἀπό τόσους ἀντιδογματικούς κοπετούς καὶ δημοκρατικές θρηνωδίες, υἱοθετεῖται τό δημοψήφισμα πού δέν εἶναι παρά ἡ θεσμοποίηση τοῦ δογματισμοῦ, ὑποκατάστατο δημοκρατικότητας, παρωδία ἐντολής, κατακρήμνιση στόν ἐγωτικό ἀτομοκεντρισμό. Σέ μιά κατακερματισμένη καὶ συνεχῶς κατακερματιζόμενη κοινωνία δύναμη καὶ ἀρετὴ τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι ὁ ἀγώνας τῆς νά συστήνει συλλογικότητες, ν' ἀνταμώνει τούς ἀνθρώπους. Αὐτό ἄλλωστε εἶναι καὶ τό βαθύτερο νόημα τῆς δημοκρατίας: ὄχι μόνο νά ἐκφράζεται ὁ δῆμος, ὄχι μόνο ν' ἀποφασίζει ἀλλά καὶ νά συγκροτεῖται, νά ὀργανώνεται. Δέν ὑπάρχει δημοκρατία χωρὶς δῆμο. Καὶ δῆμος δέν εἶναι ἡ διαδρομὴ ἀπ' τό σπίτι στήν κάλπη.

Ἄν σήμερα, δυστυχῶς, οἱ ἀριστεροὶ δέν πατᾶνε στίς ὀργανώσεις τῶν φερώνυμων ἀριστερῶν ὀργανώσεων, ἂν οἱ ὀργανώσεις συρρικνώνονται ὀλοένα καὶ περισσότερο, τό φαινόμενο δέν εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἐπικράτηση ἀντιλήψεων, μεθόδων καὶ πρακτικῶν πού δέν διαφέρουν ἀπό ἐκεῖνες πού ἐπικρατοῦν στόν κόσμο τοῦ ἀστισμοῦ. Κι αὐτός ὁ κόσμος δέν εἶναι δημοκρατικός: κυρίως αὐτός εἶναι ὁ κόσμος τοῦ πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ κόσμου ἀπό τό δικαίωμά του στήν πολιτική.

Ἐπάρχουν πολλοὶ τρόποι νά χάνει κανεὶς τά πολιτικά του δικαιώματα. Ὁ πιό ἀσφαλῆς εἶναι ἐκεῖνος πού πείθει τόν καθένα ὅτι κανεὶς λόγος δέν συντρέχει νά τὰ ἀσκήσει. Αὐτός εἶναι ὁ τρόπος τοῦ Συνασπισμοῦ μέ τά δημοψηφίσματά του, τά χαμόγελά του καὶ τά καμώματά του.

Ἰστερόγραφο: Μιά καὶ ὁ λόγος περί δημοκρατικῶν θεσμῶν: πόσα μέλη τοῦ Συνασπισμοῦ συναποφάσισαν γιά τήν συμμετοχὴ του στήν κυβέρνηση Τζαννετάκη; Πόσα μέλη συναποφάσισαν γιά τήν παραπομπὴ τοῦ Α. Παπανδρέου καὶ τῶν ὑπουργῶν του στό Εἰδικό Δικαστήριο; Πόσα μέλη τοῦ Συνασπισμοῦ συναποφάσισαν, πρὶν ἀπὸ τήν ἔκδοση τῆς ἀπόφασης, ὅτι τό δικαστήριο πρέπει νά ἀθώώσει τούς κατηγορούμενους;

«...ια πείτε μας, κύριε...
"Ἐπειτα ἀπό τόσα καί
τόσα κοσμογονικά, ἔπει
τα ἀπό τήν κατάρρευση
τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλι-
σμοῦ καί τό τέλος τῆς ἱ-
στορίας, εἴστε ἀκόμα ἀ-
ριστερός;».

Ἡ ἐρώτηση αὐτή ἐξαπολύεται ὀλονέν συχνό-
τερα ἐσχάτως, μέ ἱεροεξεταστική βλοσυρότητα καί
ἐλάχιστη ἀποκρυπτόμενη εἰρωνεία, μέ ἀποστρο-
φή, ἐναντίον ὅσων μαθήτεψαν σ' ἐκεῖνο τό «αἰέν
ἀριστεύειν», καί προπαντός ἐναντίον ἐκεῖνων πού
ἐπέμεναν νά μαθητεύουν ἀκερδῶς, δίχως τόν πό-
θο νά 'χουν κάποτε τό ὄφελος τοῦ δασκάλου.

Πρόκειται γιά τή νέα μορφή τῆς «δήλωσης».
Νικητές εἶναι βέβαια αὐτοί πού τήν ἀπαιτοῦν. Καί
ἠττημένοι, ἐντός τους ἠττημένοι, ὅσοι στήνονται
στό γυαλί ἢ στό μικρόφωνο γιά ν' ἀπαντήσουν.
Γιατί πάντοτε νικοῦν ὅσοι τίποτε καταδικῶ τους
δέν διακυβεύουν. Καί πάντοτε χάνουν ὅσοι καλά
τό ξέρουν πῶς ἡ κοινωνική ἐμπλοκή καί ἡ ἰδεολο-
γική εὐθύτητα εἶναι χάσιμο, ἀπώλεια, δόσιμο.
Πάντοτε ἠττώνται, μέ τά πρόσκαιρα σταθμά, τά
ἐπικρατοῦντα, ὅσοι φοροῦν τίς ἰδέες τους πῶς μέ-
σα ἀπό τό δέρμα τους, πῶς μέσα ἀπό τό ἀτσαλά-
κωτο κουστοῦμι τῆς πόζας τους.

Ἐπάρχει πολλή καταφρόνια γιά τούς «ἀπρο-
σάρμοστους» σ' αὐτήν τήν ἐρώτηση. Ἐπιθετικό-
τητα καί ἔπαρση καί ἐχθρότητα. "Ἄν στοιχειώ-
νουν ἐντός τῆς καί κάποια ἴχνη ρατσισμοῦ, ἐνός
μεταμοντέρνου ἀλλά τόσο μοντέρνου, τόσο τῆς μό-
δας ἰδεολογικοῦ ρατσισμοῦ, δέν θά τό ποῦμε
ἀκόμα.

Θά ποῦμε ὅμως ὅτι σέ τέτοιας λογῆς ἐρωτή-
ματα, ὅπου ἡ λέξη «ἀριστερός» σχεδόν ταυτίζε-
ται μέ τό «λεπρός», τό «ἀνήθικος», τό «βάρβα-
ρος», τό «ἐχθρός τῆς ἀνθρωπότητας», οἱ μόνες
ἀπαντήσεις πού ὑψώνονται ἐντιμες καί τιμητικές
εἶναι οἱ μονολεκτικές, οἱ ὀλιγόλεκτες ἔστω, κι ὄχι
ἐκεῖνοι οἱ μαϊανδροὶ τοῦ ναιμεναλλισμοῦ μέσα
στούς ὁποίους χάνονται οἱ ὀρισμένοι «ἐκπρόσω-
ποι», οἱ «ἡγέτες», οἱ λογῆς «ἐπώνυμοι», πού, σάν
νά ντρέπονται νά ἀρθρώσουν τήν περηφάνια τους,
κομπιάζουν καί δέν ὁμολογοῦν τή διαφορά τους,
παρά ξοδεύονται σέ ἐπίθετα διακοσμητικά τοῦ δι-
σταγμοῦ τους, σέ «ἴσως», σέ «κοιτάξτε»...

Λιγόλογα. «Παραμένω ἐν πλήρει συγχύσει ἀρι-
στερός», ὅπως ἀπάντησε ὁ Θεόδωρος Ἀγγελόπου-
λος σέ τηλεοπτική «δίχη» του, τίς ἡμέρες τῆς προ-
βολῆς τοῦ «Μετέωρου βήματος τοῦ πελαργοῦ»,
παραφράζοντας ἕναν θαλερό στίχο τοῦ Μιχάλη

Δηλώσεις νέου τύπου

τοῦ Παντελή Μπουκάλα

Κατσαροῦ. Τοῦ Κατσαροῦ
στόν ὁποῖο ὄλο καί πῶς συχνά
γυρνᾶμε, γυρεύοντας λέξεις
πού τό 'χουν καταπιεῖ τό φαρ-
μάκι τους ὡς τό τέλος καί πᾶ-
νε νά ξαναθίσει νόημα,
ἀγέρωχο νόημα. Στόν Κα-
τσαρό, στόν Ἀλεξάνδρου,

στόν Ἀναγνωστάκη θά γυρνᾶμε, σέ ὅσους ἀσκή-
θηκαν στήν Ἀριστερά γιατί ἄλλο τρόπο νά μεγα-
λώσουν τόν ἐντός τους ἄνθρωπο δέν εἶχαν.

Ε χει χολή, πολλή χολή αὐτή ἡ ἐρώτηση, πού
πάει νά γίνει συρμός, τόσο πού νά μᾶς σκο-
τίζει, νά μή μᾶς ἀφήνει νά ἀναρωτηθοῦμε μόνου
μας, στόν καθρέφτη τῶν φίλων, γιά τό ἴδιο πράγ-
μα, μέ ἐλεγμένη τήν αἰσθηματική μας σκέψη. Τόσο
πού νά μᾶς ἐμποδίζει, μέ τό θυμό πού μᾶς γεννᾶ,
νά ξαναφεύρουμε καί νά ξανασυντάξουμε τήν ἀρι-
στεροσύνη, ἔγκαιρη καί ἐπιθετική, ἀνοιχτή καί γεν-
ναιόδωρη, ἔλλογη μέσα στή θερμότητα.

Βέβαια, ἡ περιφρονητική ἐρώτηση ἐμπεριέχει
τήν καταδικαστική, ἀπάντησή της. «Λίγο ἂν εἴ-
στε σοβαρός, κύριε... , λίγο ἂν ὀσμίστηκατε πρὸς
τά πού πορεύονται τά πράγματα, ἔ, θά ἀνανήψε-
τε, θά συμμορφωθεῖτε, θά ὁμοιοκαταληκτῆσετε...
Εἰδιάλλως, μᾶς δίνετε τό δικαίωμα νά σᾶς προ-
πηλακίσουμε ἠθικῶς, πνευματικῶς, ἰδεολογικῶς,
καί πάντοτε δημοσίως· νά σᾶς πομπέψουμε, νά σᾶς
χαρακτηρίσουμε ὄχι ἀπλῶς ξέβρασμα τῆς Ἱστο-
ρίας παρά καί ἀπόβρασμα τῆς Ἡθικῆς».

«Τώρα πού ὄλα γκρεμίστηκαν...». Τό ξέρου-
με, φίλτατοι χλευαστές. Τό ξέραμε. Μέσα μας εἴ-
χαν γκρεμιστεῖ, καιρό πολύ πρὶν ἀποφασίσουν οἱ
τηλεοράσεις νά τό δείξουν. Μέσα μας εἶχαν τρυ-
πήσει οἱ σημαῖες, κι ὄχι σέ κάποιο πανί, πού δέν
ἦταν κἄν δικό μας παρά τό δείγμα τοῦ ἀντιθέτου
μας, τό σῆμα τοῦ ἀντιπάλου μας. "Ἐγκαιρη ἦταν
ἡ, πάντως ἀνήμπορη, «πολλή πείρα πολλή μνή-
μη πολλή νόηση». Νά, στιχάκι πάλι. "Ὅπως κι
ἐκεῖνο τό κοντινό του «προσπάθησε μ' ὄση καρδιά
σ' ἀπομένει», καί τ' ἄλλο, βουλευσιαρχούμενο κι
αὐτό: «Δοκίμασε τή νιότη σου ἀκόμα μιάν" Ἀνοι-
ξη· δέν εἶναι μάταιο».

"Ἐτσι ἀπλά, θυμικά καί «ἀπολίτικα». Πρὶν ξα-
ναγίνει τῆς μόδας ἡ κατά δήλωσιν ἀριστερότητα.

Τό πιά ἐπικίνδυνο σενάριο εἶναι ἐκεῖνο πού ὑπάρχει στό μυαλό ὀρισμένων ἀνθρώπων. Κι ἀκόμα πιά ἐπικίνδυνο εἶναι ἐκεῖνο τό σενάριο πού βρίσκει χῶρο ὑποδο-

χῆς, διάδοσης, ἀκρόασης. Κι ἀκόμη πιά ἐπικίνδυνο εἶναι ἐκεῖνο τό σενάριο πού βρίσκει χῶρο ὑποδοχῆς σέ ἐστίες ἀριστερές, π.χ. σέ μιά ἀριστερή ἐφημερίδα ὅπως ἡ *Αὐγή*, πού ἀπευθύνεται σέ ἀριστερούς ἀνθρώπους. Κι ἀκόμη πιά ἐπικίνδυνο εἶναι ἐκεῖνο τό σενάριο πού ἐνῶ βρίσκει τόπο ὑποδοχῆς, καί μάλιστα σέ ἀριστερή ἐστία, οἱ ὑπεύθυνοι καί γενικότερα οἱ ἀριστεροί ὄχι μόνο δέν ἀντιδρῶν ἀλλά, μέσα σέ παροξυσμό πλουραλισμοῦ, δημοκρατισμοῦ καί ἀνοχῆς, τό θεωροῦν κι αὐτό μιά ἀποψη θεμιτή, ἀποψη πού ἔχουν ὑποχρέωση νά περιθάλβουν ἄν καί δέν τήν υἱοθετοῦν. Καί προφανῶς δέν τήν υἱοθετοῦν.

Πρός τί τά προηγούμενα ἄκρως σιβυλλικά; Ἰδοῦ:

Ὁ Χρῦσανθος Λαζαρίδης, πρῶν στέλεχος τοῦ Ρήγα, τῆς Πανελλαδικῆς (ἀπό τοῦς πολύ ἀριστερούς) καί νῦν ἀρθρογράφος ἀρκετά τακτικός τῆς *Αὐγῆς*, τῆς *Ἐλευθεροτυπίας*, τοῦ *Ἀντί*, ἐνίοτε καί τοῦ *Οἰκονομικοῦ Ταχυδρόμου*, καί δέν ξέρω ποιοῦ ἄλλου ἐντύπου, ἀρθρογραφῶν ἐπί θεμάτων οἰκονομικῆς στρατηγικῆς καί ἐθνικῆς στρατηγικῆς (τά στρατηγικά θέματα εἶναι ἡ ἀδυναμία του), καί αὐτοδηλωνόμενος ὡς ἀριστερός, παρουσίασε στήν *Αὐγή* τήν παρακάτω ἀποψη, (Κυριακάτικη *Αὐγή* 26.1.91) «Βαλκάνια: τό πιά ἐπικίνδυνο σενάριο» μέ τήν ὁποία ξεπερνᾶ ἀκόμη καί τόν ἑαυτό του ὡς αἰχμή τοῦ δόρατος τοῦ ἐθνικισμοῦ, τόσο πού οὔτε ὁ *Στόχος* δέν θά μπορούσε νά τόν συναγωνισθεῖ:

Νά γίνε, λέει, μιά συμφωνία Ἑλλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας — ἕνα εἶδος Entente, ὅπως στόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο — ὅπου:

Ιον. Νά διαμελισθοῦν τά Σκόπια. Ἡ Ἑλλάδα νά πάρει ὅ,τι τῆς ἀναλογεῖ, ἡ Σερβία νά πάρει τά

Τό πιά ἐπικίνδυνο σενάριο

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

δικά της καί ἡ Βουλγαρία τά δικά της.

2ον. Ἐπειδή ὑπάρχει ἡ διαφορά Σερβίας-Ἀλβανίας γιά τό Κούσοβο μέ τόν ἀλβανόφωνο πληθυσμό, πράγμα πού θά δημιουργεῖ πάντα ἐντάσεις μεταξύ τῶν δύο χωρῶν, ἄρα καί σέ

ὅλα τά Βαλκάνια, νά δώσει ἡ Ἑλλάδα τό κομμάτι τῆς Μακεδονίας πού θά πάρουμε — τό ὁποῖο ἄλλωστε κατοικεῖται ἀπό Ἀλβανούς — καί σέ ἀντάλλαγμα νά πάρουμε τή Βόρειο Ἡπειρο. Ἐννοεῖται θά γίνουν καί οἱ ἀναγκαῖες ἀνταλλαγές πληθυσμῶν ὥστε ἡ κάθε χώρα νά ἔχει ὁμοιογενή ἐθνολογικά πληθυσμό.

3ον. Νά διαμελισθεῖ ἐπίσης ἡ Βοσνία μεταξύ Κροατίας καί Σερβίας.

Γιατί ὅλα αὐτά; Μά γιά νά κερδίσουν ὅλοι, ὅλοι νά ἔχουν ὁμοιογενεῖς πληθυσμούς, πράγμα πού ὅλους συμφέρε. Ἔτσι τέρμα οἱ ἐθνικιστικές ἐντάσεις στά Βαλκάνια, τοῦτο ἄλλωστε συμφέρε καί τήν ΕΟΚ πού θά ἀναγνωρίσει τά ἀποτελέσματα τῆς μοιρασιάς, γιάτι κι αὐτήν τήν συμφέρε μιά τέτοια λύση. Ἀπό κεῖ καί πέρα μένει μόνο ὁ ἐξ Ἀνατολῶν κίνδυνος, ἀλλά ἐμεῖς οἱ Βαλκάνιοι, ἐνωμένοι, θά τόν ἀντιμετωπίσουμε. Αὐτά.

Μπράβο του βέβαια πού ἔχει τό θάρρος τῆς γνώμης του — κι ἄλλοι σκέφτονται ἔτσι μά δέν τό λένε ἢ τό λένε συγκαλυμμένα. Ἀλλά τήν ἀποψή του ὁ Λαζαρίδης νά πάει νά τήν πεί στόν *Στόχο* ἢ ὅπου ἄλλου νομίζει. Δέν χρειάζονται ἐστίες ἀριστερές νά ὑποδέχονται καί νά νομιμοποιοῦν τέτοιες μακελοβγαλτικές ἀπόψεις: τήν στρατηγική τοῦ μακελάρη ἄλλου νά τήν πουλήσει ὁ Λαζαρίδης, ὄχι σέ ἀριστερούς: ὅ,τι καί νά ἔναι ὁ κάθε ἀριστερός, ἡ κάθε Ἀριστερά, θά τόν ἔχουν ἀντίπαλό του, ἐπικίνδυνο ἀντίπαλο.

Θά περίμενε κανεῖς μιά κατηγορηματική ἀντίκρουση ἀπό τήν *Αὐγή*, τήν ΕΑΡ, τόν Συνασπισμό. Καθαρή, αὐτοκριτική, ὑπεύθυνη. Δέν παίζουμε μέ τή φωτιά.

ΤΟ ΚΕΝΟ ΠΕΡΙ ΠΡΑΚΤΕΟΥ ΑΙΣΘΗΜΑ

του Γιώργου Καρρά

Η απόφαση του Ειδικού Δικαστηρίου ήταν ακριβώς, όπως αναμενόταν, στο ύψος — ή τέλος πάντων τό βάθος — των περιστάσεων. Τούς έθεσαν ένα πολιτικό πρόβλημα σε νομικό περιβάλλον και οι δικαστές αποφάνθηκαν πολιτικά, σεβόμενοι την όρολογία του επαγγέλματός τους αλλά και τό κοινό περί πολιτικής αίσθημα. Έτσι πού όλα νά μοιάζουν δίκαια.

Δικαίως λοιπόν έγινε ή παραπομπή του Παπανδρέου («όρθως, όρθότατα», κατά την Αύγή της 19.1) αφού τά σκεπτικά των μειοψηφιών κατέλαβαν τίς μερίδες του λέοντος στίς αποφάσεις και εκείνο τό 7 πρós 6 μαρτυρεί μίαν απόφαση πού προέκυψε στό τσάκ και θά μπορούσε νά είναι (μόνο πού βέβαια δέν ήταν) διαφορετική. Άλλά και δικαίως άθωώθηκε (άρα και δικαίως παραπέμφθηκε ώστε νά αποδειχθεί ή άθωότητά του, πού είπε και ό κ. Φλωράκης) αφού ούδέν άπτό προέκυψε από άκροαματικής άπόψεως. Δικαίως έγινε ή παραπομπή λοιπόν άφού, κατά την πύρινη άγόρευση του κ. Κωνσταντόπουλου, σκάνδαλο υπήρξε αλλά και δίκαιη ή άπαλλαγή άφού τό σκάνδαλο δέν ήταν παρά μιά διαδικασία, πού λένε, χωρίς υποκείμενο. Δίκαιη ή όργή του έν λόγω στομφώδους δικηγόρου και κατηγορού οτι —ώ, του θαύματος! — ή αλήθεια δέν πέρασε από τό δικαστήριό σας, κύριοι δικαστάι, σε αντίθεση με τά όσα ρητά επιτάσσει ή Άγωγή του Πολίτου αλλά και δίκαιη ή άπάντηση του κ. Μαντζουράνη: «Τί διαμαρτύρεστε, κύριε; Έτσι δέν συμβαίνει στίς ποινικές δίκες;». Και δίκαιη ή καταδίκη του κ. Τσοδόλα για τυπικές παραλήψεις πού όντως έντοπιστηκαν αλλά και ή διαμαρτυρία του δίκαιη άφού θά πληρώσει μόνο αυτός τή νύφη και μάλιστα εκεί πού τόν πονάει. Όμως και δικαίως φάνηκε νά χαίρεται κατά βάθος για τήν καταδίκη, για τήν όποία δικαίως διαμαρτύρεται, άφού του δίνει τή δυνατότητα νά συνεχίσει επ' όλιγον ως ό αλύτρωτος της Χαριλάου Τρικούπη αλλά και δικαίως τό Ε.Γ., πού δικαίως καταγγέλλει τήν άδικη καταδίκη, αντίλαμβάνεται γρήγορα οτι έχει και τό φοκλόρ τά όριά του. Δικαίως άκόμα ξεσπούν οί κ. κ. Ρίτσι και άλλοι άνάλογοι και μαζί όργανώσεις της Ν.Δ. γιατί τό ύπεσχημένο τηγάνισμα άποδείχθηκε άπλό τσιτσιρίσισμα αλλά και δικαίως άνακουφίστηκαν οί ύπόλοιποι γιατί τό πράγμα είχε παρατραβήξει, ένώ δικαίως ό καθένας τους παίζει έναλλάξ και κατά δουλήση με τήν άνθρώπινη και τήν πολιτική διάσταση. Δικαίως, επιπλέον, ή Έλευθεροτυπία πουλούσε καλά τότε με εκείνο τό παρατεταμένο «Συνένοχος ή βλάξ;» για τόν πονηρό Άρτινό και δικαίως ξαναπουλάει τώρα πρωτοστατώντας στην άπονομή χάριτος. Και βέβαια δικαίως ή άφθα-

Τό σκάνδαλο, ποιό σκάνδαλο; Άφού δέν υπάρχουν ένοχοι δέν υπάρχει ένοχή, δέν υπάρχει σκάνδαλο. Μιά φαντασίωση ήταν όλα αυτά. Τίποτε δέν άποδείχθηκε — και δέν ήταν άλλωστε δυνατό ν' άποδειχθεί με τήν ποινική διαδικασία πού κατήργησε τήν πολιτική.

τή, νομίζει, κ. Δαμανάκη επιδίδεται σε πλάγιες διάφανων στόχων πατροκτονίες κατά των τότε, λέει, ήγετών, όσο δικαίως τά μονίμως ξιτισμένα ΕΑΡινά στελέχη κατάθέτουν ξανά και ξανά τή «σιφή γεύση» πού άπομένει «σε όλους έμάς πού πιστέψαμε στην παραπομπή» ένώ, δικαιοτάτα, τό κρίμα περιφέρεται εσχάτως από λαϊμού εις λαϊμόν άνάμεσα στίς ήγετικές κεφαλές του τότε Συνασπισμού. Έξίσου δέ δικαίως ό κάποτε πολύς κ. Άνδρουλάκης έχει εξαφανιστεί από τήν πιάτσα περνώντας τή δική του κάθαρση άφού, έχοντας διαδοχικά πρωτοστατήσει στην παραπομπή και τήν πολιτική λύση, ό, τι και νά 'λεγε σήμερα θά τόν κατέτασσε αυτόματα κάτω του έσχατου σκαλιού της γελοιότητας. Και τέλος, συνοψίζοντας τά παραπάνω, δικαίως ό κ. Νέστωρ, εκπρόσωπος του Συνασπισμού στην προανακριτική έπιτροπή της Βουλής και εκ των εισηγητών της παραπομπής Παπανδρέου, δίνει σήμερα έναν στέρεο μπούσουλα για τήν Άριστερά σε αυτές τίς δύσκολες συνθήκες. Σωστή ή λάθος ή παραπομπή; — τόν ρώτησαν. «Πιστεύω οτι ή έρώτηση θέτει ένα ψευδοδίλημμα. Διότι δέν είναι δυνατόν νά κρίνεις εκ των ύστερων μιά συμπεριφορά σου παλαιότερη. Τότε ήταν άλλες οί συνθήκες και τά δεδομένα και άλλα είναι τά τωρινά». «Ο, τι έγινε έγινε, πού λέει κι ό λαός μας, que sera sera, πού λέει και ή Ντόρις Ντέι. Οί συνθήκες μεταβάλλονται και πώς νά κρίνεις μετά τό πριν και νά προβλέψεις από πριν τό μετά; Τό έκάστοτε τώρα δέν επικοινωνεί με τό χτές και τό αύριο, επικοινωνεί μόνο με τόν έαυτό του.

Έτσι νομίζει ό κ. Νέστωρ. Διότι ή απόφαση π.χ. του δικαστηρίου τούς ικανοποίησε επαρκώς όλους, ακριβώς γιατί βρίσκεται σε άυστηρή συνέχεια με τό πριν και τό μετά. Ήταν εύπρόσδεκτη γιατί δέν άλλαξε — κι ούτε θά μπορούσε νά άλλαξει — άπολύτως τίποτα, άφησε τά πράγματα εκεί πού τά βρήκε επιτρέποντας τήν άναπαγωγή της συνήθους πολιτικής, επιτρέποντας στον καθένα νά μένει ίδιος, νά συνεχίζει νά πορεύεται και νά πολιτεύεται όπως πριν, νά είναι όπως πριν, νά θέτει τά ίδια έρωτήματα όπως πριν και ίδια νά τά άπαντάει. Και ή ίδια ή σκηνοθεσία της άπόφασης δέν ήταν τελικά παρά μιά κακέκτυπη μίμηση εκλογικής άτμόσφαιρας πού τόσο επικίνδυνα έχει στερηθεί ή χώρα ενάμιση χρόνο τώρα: οί μαραθώνιοι των καναλιών πού περιμέναν από τούς ξεπαγιασμένους ρεπόρτερ με τά άκουστικά νά καλύψουν τά χαίνοντα κενά, οί δηλώσεις των πολιτικών τά χαράματα, οί όπαδοί και τά πανώ, τά ποσοστά των ψήφων — άπλώς ψήφοι των δικαστών, αλλά τί νά γίνει; Ή σύγκρουση σκότους - ερέβους σε νέα εκδοχή και με

επαγγελματίες διαιτητές. Δείτε άλλωστε και την τροφή που μᾶς ἄφησε ἡ δίκη γιὰ τὸ εὐδαίμονο μέλλον καὶ ἡ ὁποία ἐλπίζεται ὅτι θὰ μᾶς θγάλει γιὰ μερικούς ἀκόμα μῆνες: συζήτηση πάραυτα γιὰ ἐκλογές, ἔδρες καὶ ψηφοφορίες, ἐκλογοδικεῖα καὶ συμβούλια χαρίτων, συνταγματολόγοι καὶ Βενιζέλοι, κομματικές πειθαρχίες καὶ Σκάι, ἐλιγμοὶ καὶ βραχυπρόθεσμες τακτικές. Καὶ στὰ ὄρθια, στὴ ζούλα, στὰ μουλωχτά, πολιτικές περὶ τὰ ἔθνη, τὰ οἰκονομικά...

Κρίμα, χίλιες φορές κρίμα κι ἄδικο. Διότι πάλι στὸ τσάκ χάνεται ἡ χρυσή εὐκαιρία «νά ἀσχοληθοῦμε ἐπιτέλους μὲ τὰ κρίσιμα προβλήματα τοῦ τόπου», ὅπως ὁμόφωνα ἐξήγγειλαν τὴν ἐπομένη δεξιόι, κεντρώοι καὶ ἀριστεροί, «μὲ τὰ πραγματικά, οὐσιαστικά προβλήματα τῆς χώρας» καθὼς ἡ ἀπόφαση ἄνοιγε μιὰ «νέα σελίδα» στὶς ἐξελιξίσεις καὶ ἡ δίκη «μᾶς ταλάνιζε» καὶ «παρεμπόδιζε ἐπὶ πολλούς μῆνες τὴν ὀμαλή λειτουργία τῆς πολιτείας σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς». Ὑποκρισίες, διότι ἡ πολιτεία ἰδιαίτερος καλὰ λειτουργῆσε ὅλον αὐτὸν τὸν καιρὸ. Ὅμαλά στὶς ὄντως ἔκτακτες συνθήκες τῆς δίκης, οἱ ὁποῖες ὅμως ἐγγυήθηκαν ἀπὸ τὴ μεριά τους αὐτὴ τὴν ὀμαλότητα.

Γιατί ὀμαλότητα ἦταν πού ἡ δίκη ἀποτέλεσε τὸ ἀσφαλές ἄλλοθι ὥστε νὰ στέκεται ἡ κυβέρνηση στὰ πόδια τῆς χειροτεχνώντας σερνάμενες πολιτικές ταμειακῶν ἐπιδιώξεων χωρὶς ἀντίπαλο, ἀντίλογο, ἀπαιτήση· ἄλλοθι ὥστε τὸ ΠΑΣΟΚ ἀπλῶς νὰ ὑπάρχει, κι αὐτὸ δὲν εἶναι λίγο, ἀνασυντασσόμενο στὴν ἀποσύνθεσή του πίσω ἀπὸ τὸ τσουλόφρι τοῦ Τσοβόλα καὶ τὸ μπλαζέ ὕφος τοῦ Τάκη τοῦ Παπαῦ· ἄλλοθι ὥστε ἡ ὑπαρκτή Ἀριστερά νὰ ἀνακυκλώνεται σὲ ὄλο καὶ στενότερους κύκλους, περιμένοντας πότε θὰ τελειώσει αὐτὸ «τὸ ἀγκάθι τῆς κάθαρσης» μπάς καὶ ἐμφανιστεῖ ἐπιτέλους κάνα «νέο» ΠΑΣΟΚ (χωρὶς ἢ ἐν ἀνάγκη καὶ μὲ Παπανδρέου) γιὰ νὰ ξαναβρεῖ κι αὐτὴ τέλος πάντων μιὰ ἄλφα πολιτική. Ἄλλοθι ὥστε ὅλα αὐτὰ τὰ τελματώδη νὰ παρουσιάζονται σάν δευτερεύοντα ἀφοῦ ὑπῆρχε τὸ μείζον, ἡ σύγκρουση σκευωρῶν - ἀπατεώνων πού διεκδικοῦσε νὰ διαπερνᾶ μὲ τὸ ζόρι τὴν καθημερινότητά μας. Τί νὰ ἔκαναν ὅμως, δὲν ἔφταιγαν αὐτοί. Τὸ κρίμα ἔπεφτε ἐξ ὀλοκλήρου στὴν «ιδιότυπη πολιτικὴ ὀμηρία» πού, ἐν εἶδει μετεωρολογικοῦ φαινομένου, τοὺς περιέκλειε ὄλους.

Οἱ προθέσεις τους ἦταν ἄλλες. Οἱ μὲν πῆγαν νὰ συντρίψουν τὸ ΠΑΣΟΚ ἐπιτόπου στέλνοντας τὴν πολιτικὴ στὰ δικαστήρια καὶ συνεπικουρούμενοι ἀπὸ τὸν ἀδίστακτο καιροσκοπισμὸ (πού τόσο εὐγλωττα ὄρισε παραπάνω ὁ κ. Νέστωρ) τῶν σημερινῶν Πιλάτων πού ἐπιχειροῦν νὰ νίψουν τὰς χεῖρας τους στὰ ἀπόνερα τῆς δικῆς τους πολιτικῆς. Οἱ δὲ πολέμαγαν νὰ ἀποφύγουν τὴ φυλακὴ ἀναλαμβάνοντας εὐχαρίστως — τζάμπα πράμα — τὴν πολιτικὴ, λέει, εὐθύνη. Ἄλλὰ ἄλλο οἱ προθέσεις καὶ ἄλλο τὰ ἀποτελέσματα. Τὸ ἀποτέλεσμα λοιπὸν ἦταν νὰ ξαναφτιαχτεῖ τὸ πλαίσιο γιὰ τὴ διαίωνηση τοῦ ἴδιου τύπου συγκρούσεων, νὰ ξανασταθεῖ στὰ πόδια του τὸ ΠΑΣΟΚ, νὰ καταργηθεῖ πάραυτα ἡ ἀγνή πιθανότητα καὶ ἀπαίτηση πού εἶχε ἴσως διαφανεῖ τότε γιὰ πληρέστερη κατανόηση τοῦ τί εἶχαμε περάσει καὶ πού αὐτὸ ὀφειλόταν, νὰ παταχθοῦν οἱ ὁποῖες ἐπιθυμίες γιὰ μιὰ πολιτικὴ κάπως πιὸ ἐκλεπτυσμένη πού — θεωρητικὰ τουλάχιστον — θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχαν τότε. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, ἔτσι, ἡ ἀναζωογόνηση τοῦ δικομματισμοῦ ἑλληνικοῦ τύπου στὶς νέες συνθήκες, ὁ ὁποῖος βέβαια συνεπάγεται καὶ ἕναν τρίτο, ὀλοένα καὶ πιὸ ἀφερέγγυο ρυθμιστὴ τῆς ἀρρυθμίας του.

Ζήσαμε τρία χαμένα χρόνια, ἔσπευσε νὰ ψευσθεῖ ἀσυστολα ἡ ἀνακοίνωση τοῦ ΠΑΣΟΚ. Κερδισμένα ἦταν αὐ-

τὰ τὰ χρόνια σὲ ἀναλογία 7 πρὸς 6, τὸ κέρδος ἦταν ἀκριβῶς ἡ βαθιὰ ἀνάσα γιὰ ἀνασύνταξη πού δόθηκε σὲ ὄλους, τὸ περιθώριο νὰ ἀναδιοργανωθεῖ ἡ ὀμηρία τῆς πολιτικῆς.

Ἄλλὰ, ἂν μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν μεταβατικὴ περίοδο, καὶ χάρι καὶ σὲ αὐτὴν, ἀνασυγκροτεῖται ὁ συνήθης δικομματισμός, θὰ ἔταν ἄστοχο νὰ τοῦ χρεωθοῦν ἐκείνου ὄλα τὰ δεινά μας. Γιατί ἂν αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ πολιτικὴ σύγκρουση, πού χρησιμοποιοῖ τὶς μεγάλες λέξεις σάν ψευδώνυμα, ἦταν τόσο ἀναντίστοιχη πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνίας, δὲν θὰ ἄντεχε ἐπὶ τόσα ἔτη συναπτά καὶ ἄλλα τόσα ἐπερχόμενα. Αὐτὴ ἡ ἀσάφεια τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν πολιτικῶν διαχωρισμῶν, ἡ ἐναλλαγὴ πανομοιότυπων προσωπειῶν, οἱ χοντροκομμένοι συμβολισμοὶ καὶ ἡ δομικὴ ἀδράνεια δείχνουν νὰ μὴν ἀντιπαιδεύουν ὄχι μὲ τίς ἐν γένει κοινωνικὲς ἀνάγκες — ποιὲς ἄλλωστε καὶ ποιοὺς τὶς ὀρίζει; — ἀλλὰ μὲ τοὺς συγκεκριμένους τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους οἱ πραγματικοὶ ἄνθρωποι ἔχουμε μάθει καὶ συνηθίσει νὰ ἐπικοινωνοῦμε μεταξύ μας, μὲ τοὺς θεσμούς καὶ τὸ κράτος, μὲ τίς ἰδέες. Μπορεῖ αὐτὴ ἡ πολιτικὴ, ὁ ντόπιος δικομματισμὸς ἄς τὸν ποῦμε, νὰ μὴν ἀρέσει θεωρητικὰ σὲ κανέναν ἢ τέλος πάντων στοὺς περισσότερους, ὅμως μόνον ἂν ἐμπρακτὰ ἐμπαινε ἐμπόδιο στὴν καθημερινὴ ζωὴ, τὸ καθημερινὸ ντραβέρι, ἂν ἀντιστρατευόταν ἀνάγκες τῆς ζωῆς — κυρίως δηλαδὴ, γιατί οἱ ἀνάγκες οὐδέποτε εἶναι δεδομένες, τὸν τρόπο πού τὶς ζοῦμε καὶ τὶς ὀρίζουμε — θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει ἕνα πιὸ ἔντονο αἶτημα γιὰ διεισδυτικότητα, γιὰ ἀποχρώσεις, γιὰ ἐκλεπτύση, ἢ διεκδίκηση γιὰ μιὰ ἔλλογη πολιτικὴ.

Γιατί ἡ πολιτικὴ γίνεται ὄλο καὶ πιὸ ἄλογη. Τὸ παράδειγμα, ἄς ποῦμε, τῶν λεγόμενων κρίσιμων ἐθνικῶν θεμάτων δείχνει πῶς, μπροστὰ στὸ μείζον τάχα τῆς σύγκρουσης τῶν κομμάτων, τῆς δίκης κ.λπ. φτιάχνεται στὸ τσάκι τσάκι ἀπὸ ὄλους τοὺς πολιτικούς ταγοὺς καὶ ἐπισήμους (π.χ. στὰ τοῦ Μακεδονικοῦ) μιὰ συναίνεση σὲ ἐπίπεδο ἀνταντακλαστικῶν, ἐνοστίκτων καὶ ὀρμεφύτων, πού ὅμως δὲν συναντᾶ ἀντίσταση παρὰ κατ' ἐξαιρέσειν. Γιατί τελικὰ αὐτὰ καὶ ἄλλα ἀντίστοιχα μοιάζουν ζητήματα δευτερεύοντα, παρὰ τοὺς ὄρκους γιὰ τὴν κρισιμότητά τους. Δευτερεύοντα γιὰ τοὺς πολιτικούς, πού συμπίπτουν στὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ ἀναδείξουν σάν πρωτεῦον τὴν μεταξύ τους σύγκρουση, ὄρο γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τους· ἀλλὰ δευτερεύοντα, φαίνεται, καὶ γιὰ τοὺς πολίτες, ἀφοῦ δὲν ἐπηρεάζουν — ἂν δὲν ἐνισχύουν — τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν βρεῖ γιὰ νὰ ἰσορροποῦνε τὰ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ συλλογικοῦ τους βίου.

Θὰ ἦταν ἴσως ἄδικο, σκληρὸ καὶ ἀφ' ὑψηλοῦ νὰ ἐλεγε κανεὶς ὅτι ἔχουμε τὴν πολιτικὴ πού μᾶς ἀρμόζει. Πιὸ δίκαιο θὰ ἔταν νὰ λέγαμε ὅτι ἔχουμε μιὰ πολιτικὴ πού δολερεῖ ἀκριβῶς γιατί κρύβει, συγκαλύπτει. Καὶ πρὶν ἀπ' ὄλα κρύβει μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ἀβάσταχτη ρηχὴ δημοσιότητα, ἀντὶ νὰ ἀναδεικνύει, ποιοὶ εἶμαστε, τί κάνουμε καὶ τί θέλουμε.

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΕΘΝΙΚΗ ΠΑΡΑΖΑΛΗ

του Δαμιανού Παπαδημητρίου

Λές και έχουμε έμ-μπλακεί σε νέο βαλκανικό πόλεμο. Άλλοι δίπλα, πού τουλάχιστον πολεμούν πραγματικά, είναι πιά ψύχραιμοι από μās. Έδώ μās έχει κυριεύσει όλους ή παραζάλη του πολέμου μέσα από τίς όθόνες της τηλεόρασης, τά briefing του κυβερνητικού εκπροσώπου, τά FM και τίς εφημερίδες. Τήν ώρα πού πίνουμε τό ζεστό μās, καθώς ξαπλώνουμε στον καναπέ, τό μυαλό είναι στους άμέτρητους έχθρους πού ξεπροβάλλουν από παντού και μās περιζώνουν. «Ήρθαν ντυμένοι φίλοι άμέτρητες φορές οί έχθροί μās...»: ό Γ. Καψής στό *Βήμα* (19.1) αισθάνεται τήν ανάγκη νά ανατρέξει στό *Άξιον Έστί*. Ό Άντώνης Σαμαράκης έμφανίζεται πιά επίκαιρος και αναλυτικός: πίσω από τήν κόμπρα τών Σκοπίων, τή Βουλγαρία, τήν Άλβανία (δυστυχώς μού διαφεύγουν οί χαρακτηρισμοί), βρίσκεται ό τουρκικός καρχαρίας.

Νάτοι, λοιπόν, και οί διανοούμενοι, πού για μία δεκαετία τούς νομίσαμε σε ύπωση, άφυπνίστηκαν κι αυτοί για νά δώσουν τή μάχη του κοινού τόπου. Κι αν είχαν σιγήσει τόσα χρόνια, έφταιγε πού είχαν στερέψει τά όράματα. Σήμερα όλοι δηλώνουν πρόθυμοι νά κινητοποιηθούν πάνω στο νέο (;) όραμα του έθνικισμού.

«Βάρβαροι περνούν και πάλι τά σύνορα», προειδοποιεί ό Ν. Πολίτης στό *Βήμα*, γαργαλίζοντας τήν άνασφάλειά μās. «Μισό έκατομμύριο ξένων όργώνουν και άλωνίζουν άσύδοτοι τή χώρα μās ληστεύοντας, λεηλατώντας και σκοτώνοντας». Και φέροντας στο μυαλό του τίς μήνες τής ιστορίας (πιά σωστά τών αντίστοιχων σχολικών βιβλίων, γιατί τήν πραγματική ιστορία κανείς δέν τήν έζησε και κανείς σχεδόν δέν δείχνει διατεθειμένος νά ύποκύψει στο έκάστοτε «νόημά» της), εύχεται: «Μακάρι νά μή ζήσουμε μία νέα επιδρομή Γαλατών, Όστρογόθων και

Βησιγόθων, μακάρι νά μήν εγκατασταθούν ξανά οί Άρβανίτες στού Λάλα και στά χωριά τής Άττικής». Άραγε είναι τόσο εύκολο νά άρνούμαστε τόν έαυτό μās για χάρη τής ιδέας τής ράτσας; Και είναι τόσο άνώδυνο για τούς Άρβανίτες τής Άττικής νά διαβάσουν τέτοια δημοσιεύματα; Κι άφού άρνούμαστε τόν έαυτό μās, έξίσου, αν όχι πιά εύκολα, θά άρνηθούμε τήν πραγματικότητα τών γύρω μās. Τους θέλουμε κι αυτούς ιδεατούς, νά ανταποκρίνονται στα δικά μās ιστορικά μέτρα. Κι αν δέν τό κάνουν, τότε άρνούμαστε ότι ύπάρχουν. Ύπάρχει μόνο μία πόλη πού τή λένε Σκόπια, για τίς άνάγκες του λόγου... Του λόγου του δικού μās, όχι του δικού τους. Γιατί δικός τους δέν ύπάρχει, ούτε γλώσσα ύπάρχει. Και διαμαρτυρόμαστε στο Βατικανό γιατί ό Πάπας χαιρέτησε στα μακεδονικά, τήν άνύπαρκτη γλώσσα. Και είναι άνύπαρκτη γιατί πριν από μισό αιώνα δέν είχε πάνω από μερικές έκατοντάδες λέξεις πού βουλγαρόφερναν. Ήταν φτωχή κι έτσι έπρεπε νά μείνει, αν δέν καλλιεργείτο δολίως σε λόγο θερμοκήπιο. Είναι λοιπόν «τεχνητή» ή γλώσσα αυτή, δέν άπαντάται στή φύση, είναι προϊόν τής βιοτεχνολογίας, πού όπως λέει και ό φανταστικός κινηματογράφος παράγει έκτρώματα. Ένώ ή δική μās γλώσσα άπαντάται στή φύση κι ό Κοραής κλάδεψε τούς καρπούς. Άπόδειξη ό Μακρυγιάννης, αυτός ό δημόδης, τό άνεπίδεκτο κόστους, ό άπαίδευτος, πού δέχτηκε τήν έπιφοίτηση

του Ἁγίου Πνεύματος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ ἔγραψε.

Καὶ ζοῦμε τὸ παρὸν ὅπως μᾶς τὸ ἔμαθαν τὰ θρί-
λερ τοῦ κινηματογράφου: Καὶ τί θὰ λέγατε ἐσεῖς, κύ-
ριε Ντέ Μικέλιν, ἂν ξαφνικά αὐριο τὸ πρωὶ κάποιον
νησί τῆς Μεσογείου κήρυσσε τὴν ἀνεξαρτησία του καὶ
ἀποφάσισε νὰ ὀνομαστεῖ Σικελία καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ
Σικελοῦ; Ἔτσι ζοῦμε λοιπὸν τὰ πράγματα σάν τὶς ται-
νίες, ὅπου κάποιος ἀποφάσισε ξαφνικά καὶ παίρνει
τὴν ταυτότητα ἐνὸς ἄλλου. Κι ἂν ξαφνικά ἢ γιαγιά
μου εἶχε καρούλια, θὰ ἦταν ποδήλατο. Ἐξίσου ξαφ-
νικά μῆχαν οἱ Σλάβοι τὸν 7ο αἰῶνα (καὶ) στὴ Μα-
κεδονία. Γιὰ ἓναν λαὸ μὲ ὑπερτριχιλιετὴ ἱστορία εἶ-
ναι, φαίνεται, σάν νὰ ἔγινε αὐριο τὸ πρωὶ. Ἄραγε
ὁ Ντέ Μικέλιν στὴ θέση μας θὰ ἀναγνώριζε τὰ τετε-
λεσμένα γεγονότα;

Μά εἶναι δυνατὸν νὰ καταλαμβάνεται ἓνας λαὸς
δλόκληρος ἀπὸ ὀμαδικὴ παραζάλη; Ἀνεῖναι,
λέει! Μόλις προχθὲς ἔληξε τὸ τριετές σκάνδα-
λο Κοσκωτᾶ, ἡ ἀμέσως προηγούμενη δηλαδὴ
ὀμαδικὴ παραζάλη τοῦ ἔθνους. Συγκροτηθή-
καμε ὅλοι καὶ στοιχιθήκαμε γύρω ἀπὸ δύο μύ-
θους - ἐκδοχὲς τῆς πραγματικῆς ὑπόθεσης Κο-
σκωτᾶ: τὸ μῦθο τῆς κάθαρσης, ὅπως τὴν στοι-
χοθέτησε ὁ Κοσκωτᾶς καὶ τὴν υἰοθέτησαν ἡ
Ν.Δ., ὁ Συνασπισμὸς καὶ οἱ ὀπαδοὶ τους, καὶ τὸ μύ-
θο τοῦ «δὲν ἔγινε τίποτα, ὅλα εἶναι μιά πολιτικὴ διώ-
ξη», ὅπως τὸν πίστεψε τὸ 40% τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ.
Οἱ πάντες πίστεψαν μὲ ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς τους
σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς δύο μύθους. Τὸ πρόβλημα δὲν
τό ἔλυσε τὸ δικαστήριον ἀλλὰ ὁ πανδαμάτωρ χρόνος.
Μὲ τὸν καιρὸ οἱ μῦθοι ἐξοφύσκωσαν. τὸ ἐνδιαφέρον
ἐκτόνωθηκε, ἔμεινε μόνον ἡ ἔγνοια γιὰ τὶς συνέπειες.
Στὸ μεταξὺ ἄλλωστε μιά νέα παραζάλη εἶχε καταλά-
θει τὸν τόπο. Δὲν ἦταν λίγοι ἄλλωστε αὐτοὶ ποὺ πρὶν
ἐκδώσει τὸ δικαστήριον τὴν ἀπόφασή του εὐχόνταν
— καὶ ἐμμέσως ὑπεδείκνυαν — νὰ εἶναι ἀθωωτικὴ
ὥστε νὰ υπάρξει ἐθνικὴ ἐνότητα λόγω τῶν κινδύνων
στό ἐξωτερικὸ μέτωπο. Καί, ἀπερίσπαστοι πλέον με-
τὰ τὴν ἀπόφαση, κολυμπᾶμε στὰ νερά τῆς νέας ἐθني-
κῆς ὑστερίας.

Τὴν ὅλη ὑπόθεση θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ξεπερά-
σουμε τὸ ἴδιο ἀνώδυνα (ἢ ἔστω τὸ ἴδιο ἐπώδυνα) ὅσο
ξεπεράσαμε καὶ τὴν ὑπόθεση Κοσκωτᾶ. Μόνον ποὺ
τούτῃ τῇ φορᾷ κριτῆς μας δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἐαυτὸς
μας ἢ τὰ δικαστήριά μας. Τὰ θέματα τῆς ἐξωτερικῆς
πολιτικῆς κρίνονται στό ἐξωτερικὸ ἀπὸ κριτῆς τρί-
τους, καὶ μὲ κριτήρια ἀντικειμενικά, ρεαλιστικά, ἀδυ-
σώπητα. Καὶ ἡ περιφρημὴ κοινοτικῆ ἀλληλεγγύη, γιὰ
τὴν ὁποία μίλησε ὁ Πορτογάλος προεδρεύων ὑπουρ-
γὸς Ἐξωτερικῶν, ἔχει καὶ αὐτὴ τὰ ὄριά της, ἰδιαίτερα
μάλιστα ὅταν δὲν συνοδεύεται καὶ ἀπὸ κατανόηση:
στὴν ΕΟΚ διακυβεύονται συμφέροντα, δὲν θεραπεύ-
ονται τραύματα.

Φτάσαμε ἔτσι στό πρωτοφανὲς φαινόμενο νὰ τσα-
κάνονται οἱ ὑπουργοὶ Ἐξωτερικῶν τῆς Ἰταλίας καὶ
τῆς Ἑλλάδας διὰ τῶν στηλῶν τῶν ἐφημερίδων. Ἄ-
φορμῇ μιά συνέντευξη τοῦ Ντέ Μικέλιν στὴν Κ. Ἐλευ-
θεροτυπία πού ἀπ' ὅ,τι φαίνεται τὴν προκάλεσε ὁ
ἴδιος, προκειμένου νὰ ἐξηγήσει στό ἐλληνικὸ κοινὸ
τὶς θέσεις καὶ τὴν στάση του — πληροφορούμενος προ-
φανῶς ὅτι ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα θρυσκόμαστε νοερά στὰ
πρόθυρα νέου ἀλβανικοῦ ἔπους. Ἡ ἀπάντησή του κ.
Σαμαρᾶ ἦταν μνημεῖο ἐλληνοκεντρικῆς λογικῆς αὐ-
θαιρεσίας: «Ὁ κ. Ντέ Μικέλιν κατορθώνει νὰ περι-
γράψει τὶς δίκαιες ἐλληνικὲς θέσεις, ἀλλὰ καταλήνει

συνήθως σὲ ἄδικα συμπεράσματα πού ζημιώνει τὰ
ἐλληνικά συμφέροντα». Ἄραγε ποιὸν ἐπιδιώκει νὰ
πέσει ὁ κ. Σαμαρᾶς μὲ τὴν περί δικαίων καὶ ἀδίκων
ἐπιχειρηματολογία του; Μήπως τὸ κοινὸ τῆς Ἐλευ-
θεροτυπίας; Μά δὲν χρειάζεται, αὐτὸ εἶναι πεισιμέ-
νο. Μήπως τὸν κ. Ντε Μικέλιν; Καὶ γιατί δὲν τὸν παίρ-
νει στό τηλέφωνο; Στὴν πραγματικότητα ὁ κ. Σαμα-
ρᾶς δὲν θέλει νὰ πέσει κανέναν, οὔτε γιὰ τὸ δίκιο οὔτε
γιὰ τὸ ἄδικο, θέλει μόνον νὰ πέσει γιὰ ἓνα πράγμα:
ὅτι στὴν στάση του θὰ εἶναι ἀνυποχώρητος. Καὶ προ-
σπαθεῖ νὰ πέσει γι' αὐτὸ μὲ τὸν πιὸ κατηγορηματι-
κὸ τρόπο: ἐκτιθέμενος δημοσίως. Ὁ ἴδιος καὶ ὅλοι
μας.

Οὐσιαστικά λοιπὸν ἡ ἐλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτι-
κὴ ἔχει πλήρως υἰοθετήσῃ τὶς θέσεις Παπαθεμελῆ, ὅτι
δηλαδὴ θὰ πρέπει νὰ κοινοποιήσουμε σὲ ὅλους ὅτι
στό ζήτημα τῶν Σκοπίων μετράμε ἐχθρούς καὶ φί-
λους. Ὁ Α. Σαμαράκης ἔκανε μιά πρώτη καταμέτρη-
ση. Τὸ ἔθνος ἔχει ἤδη τὴν ἀπόλυτη δεδαιότητα ὅτι
ἀπειλεῖται πανταχόθεν. Ὅποιαδήποτε ἐνέργεια τρί-
του πρὸς τρίτον, ὅποιαδήποτε συμβουλή, ὑπόδειξη,
παράδειγμα ἐκλαμβάνεται ὡς ἀνθελληνικὴ ἐνέργεια,
προκλητικὴ στάση. Ἐφερε ὁ Γκάνεφ ἓνα παράδειγ-
μα γιὰ τὸ πῶς μιά γεωγραφικὴ περιοχὴ μπορεῖ νὰ εἶ-
ναι μοιρασμένη σὲ δύο χώρες χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἐχθρό-
τα μεταξύ τους, ἐν προκειμένῳ τῇ Θράκῃ, καὶ τὴν ἄλ-
λη μέρα ὁ τόπος δοῦναι: θέμα Θράκης θέτει ἡ
Βουλγαρία. Προσπάθησε καὶ ὁ Ντε Μικέλιν νὰ βρεῖ
ἓναν καλὸ λόγο πού συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀνάπτυξης
φιλικῶν δεσμῶν τῆς σλαβικῆς Μακεδονίας μὲ τὴν
Ἑλλάδα καὶ εἶπε ὅτι ἔχουν ἀνάγκη τὸ λιμάνι τῆς Θεσ-
σαλονίκης. Ἦδη ἐδῶ τὸ σημειώσαμε καὶ σὲ δεδομέ-
νη περίπτωση τὸ βγάζουμε ἀπὸ τὴν φαρέτρα: ὁ Ντέ
Μικέλιν ἔθεσε πονηρὰ ζήτημα Θεσσαλονίκης. Ἄς μὴ
μιλήσουμε γιὰ τὸν Οὐκρανὸ πού οἱ ἐφημερίδες τὸν
κατηγόρησαν ὅτι ἔκανε κατάχρηση τῆς ἐλληνικῆς φι-
λοξενίας.

Αλλὰ ἂν τὸ ἐπίσημο ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν κι-
νεῖται ὡς οὐραγὸς στὰ χνάρια τῆς πολιτικῆς
Παπαθεμελῆ, οἱ ἐμπνευστῆς αὐτῆς τῆς πολιτι-
κῆς, δλέποντας καὶ τὰ ἀδιέξοδά της, τὴν ἔχουν
ἤδη ξεπεράσει καὶ προχωροῦν πιὸ πέρα (ἐκεῖ
πού εἶναι ὁ γκρεμὸς δηλαδὴ). «Ὁ Ἀννίβας εἶ-
ναι πρὸ τῶν πυλῶν», ἀναφώνησε τὴν Κυρια-
κὴ σὲ κάποια κοπὴ πίτας ὁ κ. Παπαθεμελῆς, γιὰ
νὰ προσθέτει ὅτι χρειάζεται μιά νέα ἐθνικὴ πο-
λιτικὴ «πού δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι διεκδικητικὴ
καὶ ἀντεπιθετικὴ».

Στὸ ἴδιο μῆκος κύματος κινεῖται καὶ ὁ συνάδελφός
του κ. Γ. Καψῆς. Γράφει στό *Βῆμα* (19.1):

«Διαφορετικά (ἂν τὰ Σκόπια δὲν συμβιβα-
στοῦν μὲ τὴν Ἑλλάδα) δὲν θὰ ἀπομένει τίποτε
ἄλλο ἀπὸ μιά ἐξισορρόπηση ἀπειλῶν καὶ διεκ-
δικήσεων. Ὅσο ὅμως ἡ πολιτικὴ μας θὰ παρα-
μένει ἀγκιστρωμένη στό θέμα τοῦ ὀνόματος καὶ
μόνον, ὅταν ὅλες οἱ προοπτικὲς πού διανοίγον-
ται σήμερα εἶναι μόνον δυσμενεῖς, τότε δὲν
μποροῦμε νὰ λέμε ὅτι "χάθηκε μιά μόνον μά-
χη" δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι "κερ-
δίσαμε τὸν πόλεμο" ἂν ἰκανοποιηθοῦμε στό θέ-
μα τῆς ὀνομασίας μόνον. Πρέπει νὰ συνειδη-
τοποιήσουμε καὶ νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι χάσαμε
τὸν πόλεμο. Καὶ χρειάζεται μιά καινούργια ἐκ-
στρατεία — οὐσιαστικὴ καὶ ὄχι μὲ θεαματικὲς
μόνο κινήσεις —, ἓνας καινούργιος "πόλεμος",
γιὰ νὰ ἀνακτήσουμε τὸ χαμῆνο ἔδαφος: καὶ νὰ
διατηρήσουμε τὰ ἐδάφη μας.

Τό αγωνιώδες ερώτημα είναι ποιός θά σχεδιάσει τόν καινούργιο πόλεμο, ποιός θά τόν διεξαγάγει και ποιός θά τόν κερδίσει».

Στό ερώτημα τού κ. Καψή, ποιός θά σχεδιάσει τόν καινούργιο πόλεμο (ό κ. Καψής έννοεί τήν κυβέρνηση πού θά διεξαγάγει τήν άντεπίθεση αυτοκτονίας), έχουν ήδη σπεύσει νά δηλώσουν ύποψηφιότητα επίδοξοι σχεδιαστές. Από τόν Κ. Ίορδανίδη πού διατυπώνει στήν *Καθημερινή* τήν άποψη ότι «τό ελληνικό έθνος μπορεί νά κατισχύσει» αυτής τής γεωγραφικής περιοχής, φθάνουμε στόν Όδ. Ζούλα και τόν Β. Βασιλάτο πού ύποστηρίζουν ότι ή Ελλάδα και ή Σερβία (ό τελευταίος βάζει και τή Βουλγαρία) πρέπει νά «διαμελίσουν τά Σκόπια», νά τά «έξαφανίσουν γεωγραφικά».

Βέβαια γιά νά θεμελιωθούν τέτοιες έδαφικές διεκδικήσεις πρέπει νά στοιχειοθετηθούν αντίστοιχες έθνοτικές παρουσίες, δηλαδή κάποια μειονότητα. Έτσι ό Όδ. Ζούλας μιλάει γιά 250.000 Έλληνες πού ζούν εκεί. Θα μπορούσε βέβαια τό νούμερο αυτό νά τό βγάλει από τό κεφάλι του, δέν ύπάρχει όμως τέτοια ανάγκη. Ήδη, πριν από αυτόν, τό Γενικό Έπιτελείο Στρατού φρόντισε νά μιλήσει γιά 239.360 Έλληνες, έξάγοντας τό νούμερο αυτό από μία δημοσκόπηση πού έγινε εκεί μέ τό ερώτημα: «Μέ ποιά χώρα θά επιθυμούσατε τήν ανάπτυξη στενών σχέσεων». Κατόπιν αυτού άνετα μπορεί και ό Ηο. Τζάθας νά μιλάει γιά 250.000 Έλληνες και γενικά νά έμπεδώνεται κάποιο νούμερο ανάμεσα στίς 200.000 (Βακαλόπουλος) και 300.000 (Τζιτζικώστας).

Γιά τήν άπελευθέρωση λοιπών αυτών τών όποιων μόλις πιστοποιήσουμε τήν ύπαρξή τους θά πρέπει κατά τόν κ. Ζούλα νά δημιουργηθεί μία Μακεδονική Φάλαγξ μέ έμβλημα τόν Μεγαλέξανδρο, ή όποία θά έγκατασταθεί στό σύνορα γαβγίζοντας πρós τή μεριά τών Σκοπίων.

Άλλά και τό ύπουργείο Έθνικής Άμυνας έκανε κατά τό Βήμα αντίστοιχη πρόταση: νά στείλουμε, λέει, δύο πολεμικά άεροπλάνα μέχρι τό Μοναστήρι, νά σπάσουν τό φράγμα τού ήχου γιά νά τούς κουφάνουν. Κουφό έντελώς.

Ό ελληνικός έθνικισμός κάνει λοιπόν τήν εμφάνισή του είτε μέ τόν όρθόδοξο, έπιθετικό τρόπο, είτε διά τού γνωστού έλληνοκεντρικού και άμυντικού τόνου. Στήν ουσία δέν είναι παρά δύο όψεις τού ίδιου νομίσματος. Η Ελλάδα μέ τήν πολιτική της — και μέ τήν πολιτική της φοβία — δημιουργεί έχθρούς στό Βαλκάνια. Κι ύστερα ή έπιφυλακτική ή έχθρική στάση τών άλλων δικαιώνει αυτήν άκριβώς τήν πολιτική. Όπερ έδει δείξει.

Εχουμε πιά έμπλακεί ευθέως στη βαλκανική κρίση, άποτελοΰμε κι έμείς στοιχείο της. Ως εκ τούτου, δέν μπορούμε νά παίξουμε άλλο ρόλο (παρ' ότι τόν έπιζητούμε διακαώς) σ' αυτή, παρά τό ρόλο τού προβλήματος, ενός άκόμη προβλήματος. Τήν ίδια ώρα ή Τουρκία, μέ πολύ πιό ήρεμη — έστω και έπιφανειακά — στάση, κατόρθωσε νά αύξήσει τήν έπιρροή της και τό σεβασμό πρós αυτήν.

Η Ελλάδα, αντίθετα, έχει άμεση αλλά και έμμεση έμπλοκή. Άμεση λόγω τού Βορειοηπειρωτικού, πού έπηρεάζει τίς σχέσεις μέ τήν Άλβανία, και τού Μακεδονικού, πού τείνει νά δημιουργήσει διαρκή έστία άντιπαράθεσης μέ τά Σκόπια (άλλά και σέ μία δεύτερη φάση μέ τήν μικρή Γιουγκοσλαβία, άκόμα

και μέ αυτή τούτη τή Σερβία). Έμμεση λόγω τού άξονα μέ τό Βελιγράδι, τόν όποιο τόσο τά Τίρανα, όσο και ή Σόφια αισθάνονται ως έχθρικό πρós τά συμφέροντά τους. Άπό τήν άλλη μεριά, παρ' όλον τόν άξονα ή Άθήνα άναγκάζεται νά συγκατανεύσει στήν άναγνώριση τής Σλοβενίας, άκόμα και τής Κροατίας, σέ μία άνευ προηγουμένου έξωτερική πολιτική σαλάτα.

Τό δυστύχημα είναι ότι ή Ελλάδα ξεφύγε σχεδόν από τήν αρχή από τή γραμμή τής «διορατικής ουδετερότητας», από μία πολιτική αρχών και κατευνασμού τών έθνικισμών, τή μόνη πολιτική πού θά μπορούσε και νά προετοιμάσει τήν ειρήνη στήν περιοχή. Τό άπαραδιάστο τών συνόρων (μέ έξαιρεση ίσως τά πρώην «έσωτερικά» σύνορα Σερβίας-Κροατίας) σέ συνδυασμό μέ τήν πλήρη κατοχύρωση και τόν σεβασμό τών δικαιωμάτων τών μειονοτήτων άποτελούν τή μοναδική διέξοδο στό βαλκανικό σταυρόλεξο και τούς άξονες πάνω στους όποιους θά στηριχθεί άργά ή γρήγορα ή λύση, είτε αυτή έρθει ειρηνικά είτε μετά από συγκρούσεις. Οί άρχές αυτές θά μπορούσαν άλλωστε κάλλιστα νά είσακουστούν και εκτός Βαλκανίων, π.χ. στήν ΕΟΚ, ώστε ή χώρα μας νά άποφύγει τίς πρόωρες και έπιλεκτικές άναγνώρισεις έπιμέρους δημοκρατιών.

Η αιτία πού ή Ελλάδα δέν μπόρεσε ούτε μία μέρα νά κρατήσει αυτή τή στάση είναι ή ύστερία μέ τό Μακεδονικό, ή άναδίωση τού Μακεδονικού θά λέγαμε. Ότι τά Σκόπια θά όδηγούσαν τήν Ελλάδα στό σημείο νά έξωκείλει στό ρηχά τής Βαλκανικής, αυτό ήταν έξαρχής προβλέψιμο. Άν κάτι αίφνιδιάζει, είναι ή εύκολία και ή ταχύτητα μέ τήν όποία παρασυρθήκαμε, ή έλλειψη άντιστάσεων, ή παντελής άνικανότητα νά επικοινωνήσουμε μέ τή διεθνή πραγματικότητα τής έποχής μας και τέλος — τό σπουδαιότερο — ή λυσσώδης τραυματική αντίδρασή μας τώρα πού διαπιστώνουμε ότι έξωκείλαμε.

Η χώρα έχει χάσει πιά τήν άξιοπιστία της στό έξωτερικό. Οί Γερμανοί διπλωμάτες θεωρούν ότι «μετά τήν Τουρκία, ή Ελλάδα άνακαλύπτει τώρα και νέους έχθρούς» (Τό Βήμα, 19. 1), άν και κάπου κάνουν λάθος: δέν τούς άνακαλύπτει, τούς διαμορφώνει. Οί Ίταλοί προσπαθούν νά μās έξηγήσουν, γιά νά δεχθούν άμέσως μετά έναν καταιγισμό κατηγοριών. Άλλες εύρωπαϊκές χώρες μέ λιγότερη άνάμειξη στό βαλκανικά δίνουν στήν Ελλάδα μία πίστωση χρόνου προωθώντας παράλληλα και έναν διακανονισμό περί τήν όνομασία, τόν όρο Σλαβική Μακεδονία δηλαδή. Άλλά και έδώ ό κ. Σαμαράς φρόντισε, συνεπικουρούμενος από τόν κ. Καραμανλή, νά κόψει κάθε δρόμο επικοινωνίας, μέ τή γνωστή δήλωση ότι δέν θά δεχθούμε καμία όνομασία πού θά περιέχει τή λέξη Μακεδονία. Άπ' ό,τι λέγεται, ό κ. Μητσotάκης διαφωνεί μέ τή θέση αυτή τού πρωθυπουργού του, προτίμησε όμως νά καταπιεί τή διαφωνία του παρά νά άσκήσει τά καθήκοντά του ως ύπουργός. Και γιά νά μήν είμαστε άφελείς: άν ό πρωθυπουργός ζητούσε γι' αυτό τό λόγο τήν παραίτηση τού ύπουργού του, θά έπεφτε ό ίδιος τό άλλο πρωί. Προτιμάει λοιπόν νά παραμένει στό τιμόνι, βαδίζοντας όλο και πιό βαθιά στό άδιέξοδο.

Φθάσαμε στό σημείο τήν έξωτερική πολιτική τής Ελλάδας νά τή διαμορφώνουν οί μητροπολίτες, πού άρθογραφούν κάθε Κυριακή πιά στίς έφημερίδες γιά νά καταγγείλουν τό Βατικανό, τή Δύση, τήν Ούνια. Θλίψη και άπελπισία: ό μύθος τούτη τή φορά δέν θά είναι άνώδυνος.

ΡΩΣΙΑ:

Αυτό τό σπίτι

του Άγγελου Έλεφάντη

Αν ή Όκτωβριανή Έπανάσταση άνοιξε τό πρώτο νικηφόρο μέτωπο έναντίον του καπιταλισμού και ύποσχέθηκε τήν έλευση του σοσιαλισμού σέ παγκόσμια κλίμακα, στό τέλος του αιώνα ή περεστρόικα εκλείσει αυτήν τή σελίδα τής παγκόσμιας ιστορίας. Όστόσο, ή περεστρόικα ενώ εμφανίστηκε αρχικά ως αναγέννηση του σοσιαλισμού, ως μιά γιγαντιαία επιχείρηση εκδημοκρατισμού και οικονομικής άνασυγκρότησης των χειμαζόμενων «σοσιαλιστικών» κοινωνιών, ως ό αναγκαίος δεσμός δημοκρατίας και σοσιαλισμού, κατέληξε μέσα σέ πέντε έξι χρόνια σέ άποτελέσματα τόσο αϊφνίδια, άπρόσμενα και αντίθετα μέ τίς έξαγγελίες που και ή νοσηρότερη φαντασία δέν θά μπορούσε νά προβλέψει: «βελουδένια επανάσταση» στις πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες, άπεξάρτησή τους από τό άρμα τής ΕΣΣΔ, κατάλυση του σοσιαλιστικού συστήματος, ένοποίηση των δύο Γερμανιών, διάλυση τής Κομεκόν και του Συμφώνου τής Βαρσοβίας, άπόσχιση και άνεξαρτητοποίηση των Βαλτικών Δημοκρατιών, κατάλυση του διπολισμού, εκρηξη εθνικισμών, διάλυση του Κομμουνιστικού Κόμματος, διάλυση τής Σοβιετικής Ένωσης, κατάργηση τέλος τής ίδιας τής περεστρόικα. Σήμερα κανείς δέν μιλά για τήν περεστρόικα ούτε στην πρώην ΕΣΣΔ· είναι κι αυτή «πρώην». Άλλες ιδεολογικές και οργανωτικές αρχές πρυτανεύουν, άλλα είναι τά συνθήματα. Ένώ όμως ή περεστρόικα επαγγέλθηκε τήν άνασυγκρότηση, τή διαφάνεια, τόν εκδημοκρατισμό και τήν αναγέννηση του σοσιαλισμού, έφερε τό χάος. Στην Εύρωασιατική Κοινοπολιτεία κανείς δέν μιλά για σοσιαλισμό ούτε μέ και διά τής περεστρόικα ούτε χωρίς αυτήν. Αλλά και κανείς δέν μπορεί νά προβλέψει που θά οδηγηθούν τά πράγματα σ' αυτές τίς σπαρασσόμενες, άποδιοργανωμένες και άποπτωχευμένες στό έπακρο κοινωνίες. Όλοι φοβούνται τά χειρότερα, από τήν άνοιχτή δικτατορία ως τούς γενικευμένους έμφυλιους πολέμους, και εν πάση περιπτώσει όλοι βλέπουν ότι θά περάσει μιά μεγάλη περίοδος πλήρους άποσταθεροποίησης, όξύτατων κοινωνικών, πολιτικών και εθνικιστικών συγκρούσεων.

Άν ανάμεσα στις επαγγελίες, τά όντως ρηξικέλευθα μέτρα των εισηγητών τής περεστρόικα και τά σημερινά άποτελέσματα υπάρχει μιά έσωτερική αίτιακή σχέση, μιά σχέση αίτιου προς άποτέλεσμα, αν οι εισηγητές τής περεστρόικα ήθελαν έξαρχής, συνειδητά τά άποτελέσματα που επήλθαν ή, αντίθετα, οι σημερινές έξελίξεις ένυπήρχαν στη λογική των πραγμάτων άνεξάρτητα από τήν ύποκειμενική βούληση των πρωταγωνιστών που, ίσως, άπλως προσαρμόζονταν στις νέες καταστάσεις, είναι ένα ζήτημα ιδιαίτερα σημαντικό, τό όποιο, όμως, έχει πλέον ιστορική σημασία. Διότι, ό,τι και νά

σκεφτόταν στην αρχή ό Γκορμπατσώφ, ό,τι και νά ήθελε τότε, ή σημερινή πραγματικότητα είναι αυτή που είναι: ως προς τό παρόν και τό μέλλον των κοινωνιών τής Εύρωασιατικής Κοινοπολιτείας, και ιδιαίτερα τής Ρωσίας, ή περεστρόικα αποτελεί πλέον παρελθόν. Διότι τό ζήτημα στις κοινωνίες αυτές δέν είναι ή αναγέννηση του σοσιαλισμού αλλά τό πέρασμα από τόν «σοσιαλισμό» στον καπιταλισμό. Τά γεγονότα που μέ έξαιρετική πυκνότητα ξετυλίγονται στις χώρες αυτές, οι άνακατατάξεις, οι θεαματικές και συνάμα εικονοκλαστικές πρωτοβουλίες, τά μέτρα που οι ήγετικές ομάδες καθημερινά υίοθετούν και προσαποθούν νά εφαρμόσουν αυτό τό νόημα έχουν, τά προβλήματα αυτής τής μετάβασης θέλουν ν' άντιμετωπίσουν.

Τά προκαταρκτικά τής μετάβασης στον καπιταλισμό

Η μετάβαση όμως από τόν «σοσιαλισμό» στον καπιταλισμό δέν είναι εύκολη υπόθεση, όσο κι αν κλείνει κανείς τόν όρο «σοσιαλισμό» εντός εισαγωγικών (όπως ό γράφων, όχι μόνο τώρα που έγινε τής μόδας, αλλά τουλάχιστον εδώ και δυό δεκαετίες). Δέν είναι ζήτημα μόνο πολιτικών χειρισμών, ιδεολογικών έξαγγελιών, διοικητικών αποφάσεων, άλλαγής του νομικού-θεσμικού πλαισίου όργάνωσης τής οικονομίας και του πολιτικού συστήματος. Δέν είναι μόνο ζήτημα συνταγματικών ρυθμίσεων. Δέν ισοδυναμεί μέ τήν άπελευθέρωση των τιμών ούτε έξαρτάται από τήν τυπική δυνατότητα που έχει ό καθένας στό έξής νά αγοράζει τό ότιδήποτε που άνηκε πριν στη δημόσια ιδιοκτησία μέ βάση τή νομοθεσία για τίς ιδιωτικοποιήσεις, ή ό οίοσδήποτε επενδυτής νά επενδύει όπου νομίζει πως τόν συμφέρει και όσα κεφάλαια νομίζει ότι είναι άπαραίτητα για νά τόν συμφέρει. Τό πέρασμα στον καπιταλισμό δέν έξαρτάται μόνο από τήν έξόντωση των πολιτικών δυνάμεων που, έστω κατ' όνομα, άναφέρονταν στον σοσιαλισμό και τόν κομμουνισμό ούτε από τήν

ποιός δά τό πάρει;

έξαφάνιση καί γελοιοποίηση εκείνων τῶν συμβόλων πού διατράνωναν ἐπί δεκαετίες δλόκληρες ὅτι ὁ σοσιαλισμός εἶχε γιά πάντα νικήσει κι ὅτι τό ποτάμι τῆς ἱστορίας δέν μπορεῖ νά γυρίσει πίσω. Δέν ἀρκεῖ πού ἀποκαταστάθηκε ἡ Ἐκκλησία καί πού τό Πατριαρχεῖο ἐπέστρεψε στόν Ἅγιο Βασίλειο τῆς πρώην Κόκκινης Πλατείας, ὅτι ἔδρα του ἔγινε ὁ περίφημος ναός τῆς Ἀναλήψεως μέσα στό Κρεμλίνο¹, δέν ἀρκεῖ πού ὁ Γιέλτσιν πάει στήν Ἐκκλησία τήν Κυριακή κρατώντας μιά μεγάλη λαμπάδα ὅπως καί ἑκατομμύρια συμπολίτες του, ἐνῶ πρίν δύο μόλις χρόνια οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, τήν Πρωτομαγιά καί στήν ἐπέτειο τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης, παρήλυναν μέ κόκκινες σημαίες καί σφυροδρέπανα. Δέν ἀρκεῖ γι' αὐτή τή μεγάλη ἀλλαγὴ ἢ πρώτη «σοσιαλιστική» νομενκλατούρα ν' ἀποτάξει τόν σοσιαλιστικό σατανά καί τώρα νά ὀμνύει στόν καπιταλιστικό μαμμωνά. Δέν ἀρκεῖ οἱ μισθοὶ τῶν στρατιωτικῶν νά διπλασιασθοῦν καί νά τριπλασιασθοῦν ὥστε οἱ ἰσχυροὶ τοῦ νέου καθεστώτος νά ἔχουν πού νά στηριχθοῦν γιά νά ἐπιβάλουν τήν τάξη (τους) μέσα σ' αὐτό τό ἀπέραντο χάος πού ὀνομάστηκε Εὐρωασιατικὴ Κοινοπολιτεία, ὄνομα πού ἀκόμη κανεῖς δέν ξέρεῖ σέ τί ἀντιστοιχεῖ, ποιόν θεό πρεσβεύει, γι' αὐτό κι ὅλοι προτιμοῦν ἀκόμη τό γνωστό «πρώην ΕΣΣΔ». Δέν ἀρκεῖ νά γίνει ἡ μοιρασιά τοῦ στόλου τῆς Βαλτικῆς μεταξύ Ρωσίας καί Οὐκρανίας. Δέν ἀρκεῖ πού οἱ μισθοὶ τῶν ἐργαζομένων παραμένουν στάσιμοι ἐνῶ ὁ πληθωρισμός, στό τέλος τοῦ 1991, ξεπερνοῦσε τό 500%. Ἡ φάση τῆς μετάδσης στόν καπιταλισμό δέ τελειώνει ἐπειδὴ οἱ ἔνοικοι π.χ. τῆς συνοικίας Ὀκτιάμοκι τῆς Μόσχας ἔμαθαν ὅτι δλό-

κληρη ἢ συνοικία τους ἀγοράστηκε ἀπὸ μιά ἀμερικανικὴ εἰσαγωγικὴ ἔταιρεία κι ὅτι πρέπει νά τὰ μαζεύουν. Δέν ἀρκεῖ οἱ ἐκδόσεις Νόβοστι, ἄγρουπνοι φρουροὶ μέχρι χθές τῆς μαρξιστολενινιστικῆς ὀρθοδοξίας, νά προπαγανδίζουν τώρα τὰ ἀκραιφνῶς νεοφιλελεύθερα δόγματα τοῦ Γκύ Σορμάν οὔτε οἱ ὑπεύθυνοι τῆς Σοβιετικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας νά πάρουν ἐντολὴ νά τὴν ξαναγράψουν —ἀκόμη μιά

φορὰ— καί νά τὴν προσαρμόσουν στοὺς νέους προσανατολισμούς· οὔτε τὰ σχολικὰ βιβλία καί τὰ πανεπιστημιακὰ συγγράμματα ἱστορίας, οἰκονομίας, κοινωνιολογίας κ.λπ. νά ἀναθεωροῦνται γρήγορα γρήγορα, οὔτε τὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, τοῦ Λένιν καί τῶν ἄλλων μαρξιστῶν νά ἐξαφανισθοῦν ἀπὸ τίς προθήκες τῶν διβλιοπωλείων καί τῶν διβλιοθηκῶν. Δέν ἀρκεῖ ἡ Ἰσθῆσια (ἡ μεγαλύτερη ρωσικὴ ἐφημερίδα) νά ἀναγγέλλει ὅτι «δέν ἀποκλείεται νά δοῦμε ἀκόμη μιά ἐπανάσταση (μετὰ ἀπ' αὐτὴ πού σάρωσε τό κομμουνιστικὸ κόμμα) ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ θά εἶναι ἀνοιχτὰ μιά ἀστικὴ ἐπανάσταση» (9 Ὀκτ. 1991). Ἄν, γιά τὴν ἐπικράτηση τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἀπαραίτητος ὁ ἐξευτελισμός τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ δημιουργία ἑνὸς γιγαντιαίου ἐφεδρικοῦ στρατοῦ ἀνέργων (ἤδη ἓνα ἑκατομμύριο στή Μόσχα, τριάντα ἑκατομμύρια στίς χώρες τῆς πρώην ΕΣΣΔ ὡς τό τέλος τοῦ 1992) δέν ὀλοκληρῶναι τὴ διαδικασία τοῦ καπιταλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ. Δέν ἀρκεῖ οἱ νέοι πλούσιοι νά κυκλοφοροῦν μέ Μερσεντές καί ν' ἀγοράζουν ἰταλικά παπούτσια πού κοστίζουν ὅσο ὁ μέσος μισθός τριῶν ἐτῶν ἑνὸς ἐργαζομένου. Ἡ μετάδση στόν καπιταλισμό δέν εἶναι συνώνυμη μέ τὴν εἰσβολὴ τοῦ ξένου κεφαλαίου, γερμανικοῦ κυρίως, ἀλλὰ καί γιαπωνέζικου, γαλλικοῦ, ἰταλικοῦ, ἀμερικανι-

1. Διάφορα στοιχεῖα πού ἀναφέρονται ἐδῶ γιά τὴ σημερινή κατάσταση στή Ρωσία εἶναι παρμένα ἀπὸ τό πολὺ κατατοπιστικὸ ἀρθρο τοῦ Amnon Kapeloiouk, "L'énigme russe" στόν *Monde Diplomatique*, Ἰαν. 1992, σελ. 4-5.

κοῦ, βρετανικοῦ, πού προσπαθεῖ νά ἐλέγξει τούς κρίσιμους τομείς τῆς οἰκονομίας. Ὁ νόμος γιά τίς ἰδιωτικοποιήσεις δέν ἀρκεῖ, ἀν καί παρέχει τή δυνατότητα στίς ἰσχυρές ομάδες εἴτε τῶν ὑπαρχουσῶν ἐπιχειρήσεων εἴτε ἰδιωτῶν νά μετατραποῦν ἀπό τή μιὰ μέρα στήν ἄλλη σέ μετόχους γιγαντιαίων ἀνωνύμων ἐταιρειῶν καταβάλλοντας εὐτελή ὑπερπληθωρισμένα ρούβλια² καί «ἀγοράζοντας» τεράστιας ἀξίας παραγωγικά μέσα, πρῶτες ὕλες, ἐμπορεύματα, ἀξιώσεις, τεχνολογία, τεχνογνωσία καί κυρίως ἀνθρώπους (ἐργατική δύναμη). Γιά νά ξεχασθεῖ τό «σοσιαλιστικό» παρελθόν δέν ἀρκεῖ ἡ μετονομασία πόλεων, πλατειῶν, ὁδῶν, δέν ἀρκεῖ ἡ καταστροφή τῶν σοσιαλιστικῶν μνημείων, τό πούλημα μέ τό κιλό στά καρτσάκια τῶν παρασήμων πού κοσμοῦσαν τό στήθος τῶν προκαθημένων τοῦ προηγούμενου καθεστώτος, τό στήθος τῶν «ἥρώων τῆς ἐργασίας» καί τῶν παλαιμάχων τοῦ ἀντιφασιστικοῦ πολέμου. Δέν ἀρκεῖ πού ὁ αἰσιόδοξος καί ροδαλός «Σοβιετικός ἄνθρωπος» τοῦ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ ἔδωσε τή θέση του στή μαζική πορνεία, τήν ἐγκληματικότητα, τήν ἀπελπισία μπροστά στό φάσμα τῆς πείνας, τόν ἐθνικιστικό παροξυσμό, τή μυστικιστική κατατονία. Δέν ἀρκεῖ πού τή θέση τῶν κομισάρων πήραν οἱ ἀστρολόγοι, οἱ μάντιες, οἱ προφήτες, οἱ θαυματοποιοί, οἱ ἱερεῖς, κι ἐκεῖ πού σάρωνε ἡ Κομμουνιστική γέμιση ὁ τόπος σέξ-σὸπ, Μακντόναλτς, νεοτσαρικές, νεοφασιστικές ὁργανώσεις,

νεορωσικοῦ τύπου σκινάδες, ντισκάδικα καί ροκάδικα. Τή μετάβαση στόν καπιταλισμό δέν ἐπικυρώνει ἡ παραίτηση τοῦ δημάρχου τῆς Μόσχας, τοῦ «δικοῦ μας» Πόντιου Γαβρίλη Ποπῶφ, ἀκριβῶς ἐπειδή διαπίστωσε ὅτι ὁ καπιταλισμός ἀργεῖ νά ἔρθει καί δέν ἦταν διατεθειμένος νά δημαρχεῖται σέ μιὰ πρωτεύουσα πού δέν ξέρει σέ ποιό θεό πιστεύει.

Πράγματι, ἔχει δίκιο ὁ Ποπῶφ: ὁ καπιταλισμός στήν πρῶην ΕΣΣΔ θ' ἀργήσει νά ῥθει. Ὅλα ὅσα ἐγίναν καί γίνονται καθημερινά μέ ἀστραπιαίους ρυθμούς δέν εἶναι παρά τό πρελούδιο τῆς μεγάλης ἀλλαγῆς, δέν εἶναι παρά τά προκαταρκτικά, τά προαπαιτούμενα. Ἀλλά δέν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ καπιταλισμός. Οἱ ὡς τώρα ἀλλαγές — κοσμογονικές τίς εἶπαν. Καί πράγματι ἦταν κοσμογονικές. Ἄλλο τώρα ἀν πολλοί, ἀνάμεσά τους καί οἱ δικοί μας, κυρίως τοῦ Συνασπισμοῦ, δέν πήραν χαμπάρι τί εἶδος κοσμογονία ἦταν αὐτή καί ἐπιθυμώντας τήν τερατοκτονία βολεψήθηκαν μέ τήν τερατογονία — ἐνῶ θανάτωσαν τό παλιό δέν γέννησαν ἀκόμη τό καινούριο, τόν καπιταλισμό. Θά μπλέξουμε ἴσως σέ θεωρητικές συζητήσεις καί ἱστορικές ἀντιφάσεις γιά νά διαλευκάνουμε ἀν καί κατά πόσο τό προηγούμενο καθεστῶς ἦταν σοσιαλισμός, καί σέ διαμάχες ἀν ὁ μόνος δυνατός σοσιαλισμός δέν εἶναι παρά αὐτός πού ὑπῆρξε στά μέρη τοῦ ὑπαρκτοῦ. Ἄλλωστε αὐτό πιστεύουν οἱ πολλοί, ἐννοῶ οἱ πολλοί ἀριστεροί. Ἀλλά ἀφοῦ ἐν πάσῃ περιπτώσει τόν ὄρο «σοσιαλισμό» τόν βάζουμε ἐντός εἰσαγωγικῶν σημαίνει ὅτι ἔχουμε πεισθεῖ ὅτι αὐτό τό πράμα

σοσιαλισμός δέν ἦταν. Ἡ διαπίστωση δέν ὀδηγεῖ, ἀ *conpario*, στό συμπέρασμα ὅτι τό προηγούμενο καθεστῶς ἦταν καπιταλισμός παρ' ὅλο πού καί ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ὑπῆρχε καί ὁ νόμος τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας κυριαρχοῦσε καί οἱ μηχανισμοί τῆς «σοσιαλιστικῆς» συσσώρευσης δούλευαν καλά, ἀν τουλάχιστον μέ τόν ὄρο καπιταλισμό ἐννοοῦμε τή λειτουργία τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, τήν ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καί τήν ἰδιωτική οἰκειοποίηση τῆς παραγόμενης ὑπεραξίας. Θά μπορούσαμε θέβαια νά υἱοθετήσουμε τήν ἐννοία τοῦ κρατικοῦ καπιταλισμοῦ, ὡς ἐννοία περιγραφική πού προσιδιάζει καλύτερα στό προηγούμενο καθεστῶς. Πάλι ὅμως ἡ ἀπόσταση καί ἡ διαφορά, πραγματολογική καί ἐννοιολογική, εἶναι τεράστια ἀπό τό σύστημα τοῦ ἰδιωτικοῦ καπιταλισμοῦ πού ἀκόμη δέν ἔχει ἐπικρατήσει στήν πρῶην ΕΣΣΔ, ἀν καί οἱ διαδικασίες πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση εἶναι ὀλοκάθαρες καί ταχύτατες χωρίς ἀπό τήν ἄλλη μεριά νά ὑπάρχουν, ὁρατές τουλάχιστον, ἀντιστάσεις καί ἀντίθετα ρεύματα.

Δύο μέ τρεῖς δεκαετίες

Θά χρειασθεῖ ὅμως καιρός ὅσο κι ἀν οἱ διαδικασίες ἐκκαπιταλισμοῦ τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν σχηματισμῶν εἶναι ταχύτατες, ὅση βιασύνῃ κι ἀν ἐπιδεικνύει ὁ Γιέλτσιν, παρά τή βουλμία τῆς πρῶην καί τῆς νέας νομενκλατούρας καθῶς καί τῶν ξένων ἐπενδυτῶν. Θά χρειασθεῖ περίπου μιὰ γενιά, δύο μέ τρεῖς δεκαετίες.

Ἀλλά γιατί τόσο πολύ; Καί εἶναι πολὺς ὁ χρόνος δύο τριῶν δεκαετιῶν; Αὐτό τό χρονικό διάστημα εἶναι πολὺ μεγάλο καί πολὺ μικρὸ ταυτόχρονα. Εἶναι ἀσήμαντο στήν ἱστορική κλίμακα, μιὰ φευγαλέα στιγμή στό χρόνο τῆς μεγάλης διάρκειας. Ἀλλά τό ἴδιο διάστημα γιά τόν ἀνθρώπινο χρόνο, γιά τό χρόνο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, εἶναι πολὺ μεγάλο. Οἱ πρωταγωνιστές δέν θά προφτάσουν νά δοῦν ὀλοκληρωμένο τό ἔργο τους. Διότι τήν ὀλοκληρωμένη ἀστική τάξη πού θά ἐπισφραγίζει καί θά ἐγγυᾶται τίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς θά τήν ἀποτελέσουν οἱ γόνιοι τῶν σημερινῶν προδρόμων. Διότι σήμερα δέν ὑπάρχει ἀστική τάξη καί πολὺ περισσότερο καπιταλιστική ἀστική τάξη μέ ὅλες τίς σύγχρονες διαστρωματώσεις τῆς, κι ἐκεῖνες πού προσιδιάζουν στόν ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό. Δέν ὑπάρχουν οἱ κοινωνικές τάξεις τοῦ σύγχρονου ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ. Τώρα γεννιοῦνται, ἀναδύονται μέσα ἀπό τό χάος. Δέν τίς φέρνει στόν κόσμο ἐκεῖνο τό μακρὸ κοιλοπόνημα τοῦ ἱστορικοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπου, μέσα στή μεγάλη διάρκεια, ὁ νόμος τῆς συσσώρευσης καί τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας δημιουργεῖ τούς οικονομικά ἰσχυρούς, τούς ἰδιοκτῆτες τοῦ κεφαλαίου ἀπό τή μιὰ μεριά καί τούς προλετάριους ἀπό τήν ἄλλη. «Ἀστοί» γίνονται ἐκεῖνοι πού ἔχουν πολιτική ἰσχύ, προνόμια, στρατηγική θέση μέσα στόν κρατικό μηχανισμό καί τή διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων, αὐτοὶ πού μποροῦν νά ἐκμεταλλεῦτον τίς ἐνκαιρίες, ὅσοι ἀποκοτοῦν πλοῦτο μέ τήν κερδοσκοπία, μέσα ἀπό τή νομὴ τοῦ δημόσιου ὕλικου, τήν καταπάτηση τῶν δημοσίων ἀκινήτων, μέ τίς χαριστικές πράξεις, ὅσοι, κάτοχοι κάποιου χρηματικοῦ κεφαλαίου πού τούς προσπορίζει ἡ μαύρη ἀγορά, εἶναι σέ θέση ν' ἀγοράσουν μετοχές τῶν ἐκπιούμενων ἐπιχειρήσεων ἢ ν' ἀνοίξουν μιὰ μικρομεσαία δική τους ἐπιχείρηση, οἱ ἀετονύχηδες τοῦ λαθρεμπορίου καί τοῦ ἐμπορίου συναλλάγματος. Ἡ πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου βασίζεται σέ ἐξωοικονομικές διαδικασίες, τροφοδοτεῖται ἀπό πλοῦτο πού θησαυρίζεται ἔξω ἀπὸ

τή σφαίρα τής παραγωγής. Συμβαίνει δηλαδή, τηρουμένων των αναλογιών, ό,τι συνέβη και στον ιστορικό καπιταλισμό, πού τήν εμπέδωσεν του ως κοινωνικού συστήματος βόθησαν ή πειρατεία, ή ληστεία, ή δουλεία, τό λαθρεμπόριο, ή άρπαγή, ή καταλίηση των άποικιών, οί πολεμικές κατακτήσεις. Πίσω από τών αυριανούς καθωσπρέπει άστούς θά κρύβεται ένας πρόγονος λαθρέμπορος, ένας άπαρατονίκ, ένας μαυρογορίτης, ένας ήμέτερος τής σημερινής μεταδατικής φάσης. Αυτόι όμως, ενώ σήμερα πλουτίζουν, δέν έχουν ακόμη ενσωματωθεί στή διαδικασία τής παραγωγής, δέν άντλούν τήν οικονομική τους δύναμη από τήν έκμετάλλευση. Θά μπορούσε βέβαια νά υποθέσει κανείς ότι ή «κρατική άστική τάξη» του προηγούμενου καθεστώτος, ipso facto, μετατρέπεται σε νέα άστική τάξη. Αυτό όμως ή μετατόπιση δέν μπορεί νά γίνει με αυτόματο τρόπο: δηλαδή οί ίδιοι άνθρωποι, οί ίδιες κοινωνικές ομάδες νά μετατραπούν σε άστούς, επενδυτές, κεφαλαιούχους, διαχειριστές τής οικονομίας. Κι αυτό γιατί τά μέλη τής κρατικής άστικής τάξης άντλούσαν τά προνόμιά τους (προνόμια έξουσίας και έμμέσως οικονομικών άπολαδών) χάρη στήν έξουσία, τή νομή του κρατικού μηχανισμού και του κόμματος, χάρη στίς παγιωμένες σχέσεις ιεραρχίας του προηγούμενου καθεστώτος, στο όποιο όμως δέν ύπήρχαν μηχανισμοί άτομικής συσσώρευσης κεφαλαίου, και έπομένως δημιουργίας τάξης άτομικών κεφαλαιούχων πού ως κεφαλαιούχοι νά έμφανίζονται στήν άγορά. Ο πλούτος πού θησαύριζαν όρισμένοι δέν ήταν κεφάλαιο (κεφάλαιο σημαίνει σχέση, όχι πράγμα) και μόνο πρόσ τήν πολυτελή κατανάλωση μπορούσε νά βρει διέξοδο, όχι στήν παραγωγή. Έξάλλου αυτός ο πλούτος δέν ήταν νομιμοποιημένος ούτε ήθικά ούτε νομικά ούτε ιδεολογικά διότι ήταν προίον παράδωσης τής επίσημης έξισωτικής ιδεολογίας. Γι' αυτό και τόσος πολύ λόγος γιά καταχρήσεις, σκάνδαλα, άισχροκέρδειες, μαυραγορίτες, τόσο σάλος γιά τά διαμάντια τής κόρης του Μπρέζνιεφ, γι' αυτό ακόμη και έκτελέσεις ύπατων άξιωματούχων τήν λιγόμενη εποχή Αντρόπωφ.

Σήμερα οί ιεραρχίες και οί σχέσεις έξουσίας του προηγούμενου καθεστώτος έχουν κονιορτοποιηθεί, ο κρατικός μηχανισμός έχει παραλύσει, τό κόμμα έχει διαλυθεί. Έπομένως τά μέλη τής πρώην κρατικής άστικής τάξης, ενώ σίγουρα διαθέτουν συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με πιθανούς άνταγωνιστές τους, είναι ώστόσο υποχρεωμένα άφ' ενός νά κατοχυρώσουν στίς σημερινές συνθήκες τς εννοικές γι' αυτά σχέσεις έξουσίας και άφ' έτέρου, σε ένα δεύτερο χρόνο, νά συμπεριφερθούν ως επενδυτές - κεφαλαιούχοι - κεφαλαιοκράτες. Νά άποδεχθούν ως τρόπο άναπαραγωγής τους τήν άντικειμενική καπιταλιστική σχέση κι όχι τό υποκειμενικό πολιτικό προνόμιο πού τούς έξασφάλιζε ισχύ και πλούτο, νά άποδεχθούν και στήν πράξη νά εφαρμόσουν τό άστικό δίκαιο, τήν έξουσία πού παρέχουν οί τίτλοι τής άτομικής ιδιοκτησίας, πράγμα γιά τό όποιο δέν είναι προετοιμασμένα, εν πάση περιπτώσει άπαιτεί χρόνο και υπό-

2. Σύμφωνα με τό νόμο γιά τς ιδιωτικοποιήσεις σε κάθε ιδιωτικοποιούμενη επιχείρηση άπογράφεται ή περιουσία της και μετοχοποιείται: από τς μετοχές αυτές 20% κρατά τό κράτος, 20% τό «κολλεκτίφ» των εργαζομένων (έννοείται συνεισφέρει όποιος έχει: αλλά όταν γιά τήν συντριπτική πλειοψηφία ο μισθός είναι πολύ κάτω από τό κατώτερο όριο διαβίωσης τί νά συνεισφέρει; Άρα αυτό τό «κολλεκτίφ» φτιάχνεται μόνο από τούς έπάνω τής επιχείρησης: διευθυντικά στελέχη, μάντζερ, τεχνικούς). Μέχρι 30% μπορεί νά άγοράσει τό ξένο κεφάλαιο και τό υπόλοιπο 30% ιδιώτες ή άλλες επιχειρήσεις.

κειται σε σκληρές κοινωνικές κοινωνικές κι όχι σε μηχανιστικούς αυτοματισμούς.

Η διαδικασία τοι' πραγματοποιούμενου έκκαπιταλισμού τής πρώην Σοβιετικής Ένωσης διαπερνάται από δυό βασικές άντιφάσεις πού βάζουν τή σφραγίδα τους σε όλες τς εξελίξεις.

Α. Αυτό τό σπίτι ποιός θά τό πάρει;

Έκει πού έφταναν τά πράγματα στήν ΕΣΣΔ με τό τέλος τής «μπρεζνιεφικής στασιμότητας» όπως τήν ονόμασαν και τήν έναρξη τής περεστρόικα, οί ήγετικές ομάδες του κόμματος και του κρατικού μηχανισμού αλλά και οί νεόπλουτοι πού είχε δημιουργήσει ή μαύρη άγορά και ή άισχροκέρδεια, διστακτικά στήν άρχή αλλά με όρμή όταν έσπασαν οί συνεκτικοί άρμοί του καθεστώτος, ξεσπασαν οί άντιφάσεις του και φάνηκαν οί άγίατρευτες αουναμίες του, ριχτηκαν στή φιλοσοφία τής άγοράς και τής ιδιωτικής οικονομίας. Από τή φιλοσοφία στήν πραγματικότητα ή άπόσταση δέν είναι μεγάλη. Σε τελευταία άνάλυση ο καθένας προσπαθεί νά βάλει σε πράξη τς ιδέες πού έχει στο κεφάλι του, νά έξυπηρετήσει τς άξίες πού θεωρεί δικές του. Οί ιδέες και οί άξίες πού διαδόθηκαν με άστραπιαία ταχύτητα στήν ΕΣΣΔ μετά τό ξεκίνημα τής περεστρόικα, ή γενική ιδεολογία δηλαδή πού διαπότισε δλόκληρο τό κοινωνικό σώμα, ήταν ή ιδεολογία τής άτομικής πρωτοβουλίας, τής ιδιωτικής οικονομίας, του άτομικού κέρδους — κομψή διατύπωση τά περι «ύλικών κινήτρων» και μεικτής οικονομίας — πού έρχονταν σαν σωτήρια άπάντηση στο κοινωνικό και οικονομικό χάος πού δημιούργησαν ή άδράνεια, ή άπάθεια, ή στασιμότητα, ο κονφορμισμός, ο άνορθολογισμός, οί δυσλειτουργίες του κεντρικού σχεδιασμού, ή γραφειοκρατία. Ιδιωτικοποίηση τής οικονομίας, ως προϋπόθεση τής ελεύθερης άγοράς, ήταν τό φάρμακο. Όλοι συμφωνούσαν σ' αυτό. Γι' αυτό και ο νόμος γιά τς ιδιωτικοποιήσεις πού ψηφίστηκε πέρυσι ήταν κοινής άποδοχής. Από τήν επιλεκτική όμως και έλεγχόμενη ιδιωτικοποίηση γρήγορα πέρασαν στο αίτημα τής γενικής ιδιωτικοποίησης πού πρώτος και με σταθερότητα προέβαλε ο Γέλτσιν γι' αυτό και συγκέντρωνε όλοένα και μεγαλύτερη άποδοχή. Άλλωστε οί πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες, με πρωτοπόρα τήν Πολωνία, είχαν πάρει ήδη τό δρόμο αυτό.

Κι εδώ έμφανίζεται ή πρώτη άντίφαση.

Ένώ όλοι συμφωνούν γιά τήν ιδιωτικοποίηση οί «ένδιαφερόμενοι» δέν έχουν μεταξύ τους συμφωνήσει αυτό τό σπίτι ποιός θά

τό πάρει, αυτή τήν επιχείρηση ποιός θά τήν πάρει, αυτά τά μηχανήματα, τά όρυχεία, τά εργοστάσια, τά τρένα, τά άεροπλάνα, τά φορηγά, τς συνοικίες, τά αυτοκίνητα, τς άξιώσεις, τά έμπορικά πλοία, τά άποθέματα, τά χωράφια ποιός θά τά πάρει.

Όλοι τά διεκδικούν, όλοι έποφθαλμιούν, όλοι καταδοκούν, όλοι συναγωνίζονται και άνταγωνίζονται γιά τήν κατάκτηση των θησαυρών, όλοι θέλουν νά προικοδοτηθούν. Άλλά καμιά ομάδα δέν είναι τόσο ισχυρή

ώστε να επιβάλει στις άλλες τό νόμο της και τὰ συμφέροντά της. Ἄλλωστε τὸ χρῆμα εἶναι ὑπερπληθωρισμένο. Τὸ μόνο πραγματικό κεφάλαιο πού προσφέρεται γιὰ τὴν ἔξαγορά τῶν κρατικῶν ἐπιχειρήσεων εἶναι τὸ ξένο κεφάλαιο. Ἄλλα αὐτὸ εἶναι διστακτικό λόγω τῆς πολιτικῆς ρευστότητας καὶ τῆς συνολικῆς ὀργανωτικῆς ἀνεπάρκειας πού τὸ ἐμποδίζει νὰ δραστηριοποιηθεῖ. Ἔτσι οὔτε αὐτὸ μπορεῖ νὰ δράσει γιὰ τὸν ταχύ ἐκκαπιταλισμό τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας. Τὸ χρῆμα, λοιπόν, εἶναι λίγο καὶ οἱ δυσκολίες πολὺ μεγάλες νὰ μετατραπῆ σὲ κεφάλαιο, ὡς κεφάλαιο νὰ συγκροτήσει καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς καὶ τίς συνάδουσες καπιταλιστικές κοινωνικὲς σχέσεις, ὡς κεφάλαιο νὰ δημιουργήσει κεφαλαιούχους, ἄρα καπιταλιστικὴ τάξη.

Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ διαπερνᾷ ἐγκάρσια ὁλόκληρο τὸν κοινωνικό σχηματισμό κι ὅλες οἱ ἰθύνουσες ἢ «ἀνώτερες» ὁμάδες ἔχουν ἐπιδοθεῖ σὲ σκληρὸ ἀνταγωνισμό μεταξὺ τους, σὲ πόλεμο ψυχρὸ καὶ θερμὸ, γιὰ τὴ νομὴ τῆς δημόσιας περιουσίας καὶ τῆ μετατροπῆς τῆς σὲ ἰδιωτική. Ἐδῶ ἐντοπίζεται μιὰ διάσταση τῆς πάλης τῶν τάξεων, τάξεων πού δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη, μιᾶς πάλης στὴν ὁποία διακυβεύεται, ἀκριβῶς, ἡ δημιουργία ἀστικῆς τάξης. Ὅλοι σκοπεύουν ψηλά. Κάποια θὰ φθάσουν, κάποιοι ἄλλοι θὰ πυκνώσουν τὸ δίκτυο τῶν νέων μικροαστικῶν τάξεων τοῦ ἐμπορίου, τοῦ τουρισμοῦ, τῆς διανομῆς τῶν ὑπηρεσιῶν, κάποιοι ἄλλοι θὰ βρεθοῦν στὸ περιθώριο. Ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῶν πρώην Σοβιετικῶν Δημοκρατιῶν ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀντίφαση πυροδοτήθηκε, αὐτὴ τροφοδότησε καὶ τὴν ἐθνικιστικὴ ὑστερία ἂν καὶ ἡ τελευταία ἔχει τίς δικῆς τῆς ἱστορικῆς καταβολῆς καὶ δὲν εἶναι εὐθὺς ἀναγώγιμη στὴ βασικὴ ἀντίφαση πού περιέγραφα πῶς πάνω. Οἱ Γεωργιανοὶ γιὰ παράδειγμα, ἐννοεῖται οἱ ἡγετικές ὁμάδες τῆς Γεωργίας, προκειμένου νὰ νέμονται αὐτῆς τῆς δημόσιας περιουσίας τῆς Γεωργίας κι ὄχι οἱ Ρῶσοι, βιάσαν με ἀποφασιστικότητα πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία, ὡστόσο μεταξύ τους δὲν εἶχαν συμφωνήσει προκαταβολικά ποιὸς θὰ ἔχει τὸ πάνω χέρι. Καὶ τώρα πού κέρδισαν τὴν ἀνεξαρτησία ὁ ἐμφύλιος πόλεμος θὰ ἀποφασίσει γιὰ τὰ περαιτέρω, τὰ ἐσωτερικά τους. Καὶ εἶναι πραγματικὸς αὐτὸς ὁ πόλεμος στὴ Γεωργία, δὲν εἶναι συμβολικός.

Β. Τί θὰ γίνει μέ τούς προλετάριους;

Οἱ προλετάριοι, ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν κατοίκων αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, εἶχαν ὑποφέρει πολὺ ἀπὸ τὸ καθεστὼς πού φτιάχτηκε ἐπ' ὀνόματί τους. Ἡ ἔχθρα τους γι' αὐτὸ δὲν φτιάχτηκε μέ τὴν περεστρόικα. Τὴν εἶχε θρέψει ἡ τρομοκρατία, ἡ ἀνελευθερία, ἡ φτώχεια, ὁ μαρασμός. Δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα ὑπονόμησης ἐκ μέρους τῆς ΣΙΑ ὅπως φαντάζονται οἱ ἀπολογητῆς τοῦ παλιοῦ συστήματος στὸν Περισσό κι ἄλλοι³, ἀλλ' οὔτε καὶ προῖον ἀνάλυσης καὶ κριτικῆς τοῦ σοβιετικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἡ ἔχθρα, ἡ ἀπέχθεια τῶν προλετάρων γιὰ τὸν «σοσιαλισμό» τους ἦταν βιωματικὴ ἀντίδραση μέσα σὲ μιὰ ἀβίωτη ζωὴ. Συσσωρευμένη χρόνια καὶ χρόνια εἶχε διαπεράσει τούς πόρους τοῦ κοινωνικοῦ σώματος καὶ μόνο ὁ φόβος τὴν συγκρατοῦσε. Ἡ φιλελευθεροποίηση τῆς περεστρόικα ἐπέτρεψε σ' αὐτὴν τὴν ἔχθρα νὰ ξεσπάσει σαρκαστικά καὶ εἰκονοκλαστικά, ἔδωσε τὴ δυνατότητα στίς μάξες νὰ δείξουν τὴν περιφρόνησή τους γιὰ τὸν «σοσιαλισμό» τους, τὰ σύμβολά του, τίς δομές του, τὴν ἰδεολογία του. Ἐδῶ οἱ μάξες συνέπεσαν μέ τούς ἰθύνοντες. Γι' αὐτὸ ὁποῖος ἦταν πῶς εἰκονοκλαστικός, πῶς βλάσφημος καὶ κυρίως πῶς ἀποτελεσμα-

τικός στό νὰ γκρεμισθεῖ τὸ παλιό εἶχε τὴν ὑποστήριξή τους: ὁ Γκορμπατσώφ στὴν ἀρχή, ὁ Γιέλτσιν στὴ συνέχεια.

Τὸ ὄραμα ὁμως τῶν προλετάρων δὲν ἦταν νὰ παραμείνουν προλετάριοι στίς στοῆς τοῦ Κουσιμπάς. Κι αὐτούς τούς ἔθελαν ἐκεῖνα τὰ περί σοσιαλισμοῦ σοβιετικοῦ τύπου, αὐστραλέξικης κοινωνίας, μεικτῆς οἰκονομίας, ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ἀξιοκρατίας. Ἦθελαν κι ἐκεῖνοι διαμερίσματα, διακοπές, ντάτσα, αὐτοκίνητο, συναυλίες, τουρισμό, μεγάλες τηλεοράσεις, ἤθελαν ρούχα καλὰ, σάν κι αὐτὰ πού ἔβλεπαν στὸν ἀμερικανικὸ κινηματογράφο, καλὰ νοσοκομεία, λίγη δουλειά καὶ πολλὰ λεφτά. Καὶ οἱ προλετάριοι κινήθηκαν καὶ κινοῦνται μέ τὴν ἰδεολογία τοῦ ἀτομικισμοῦ, τοῦ ἰδιωτικοῦ, τοῦ κέρδους, τῆς εὐκαιρίας, μέ τὸ μίσος, τὴν περιφρόνηση τοῦ δημόσιου καὶ μάλιστα τοῦ «σοσιαλιστικοῦ». Κι αὐτοὶ λοιπόν ἐνῶ ὑπερθεμάτιζαν στό νὰ γκρεμισθεῖ τὸ παλιό — ἄλλωστε χωρὶς τὴ στήριξή τους ἢ ἔστω τὴν ἀνοχή τους αὐτὴ ἡ καθάρρευση δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ — ὡστόσο ὡς πρὸς τὸ καινούριο πού θὰ τὰ ἀντικαταστοῦσε συνέπιπταν πάνω κάτω μέ τίς ἰθύνουσες ὁμάδες. Ἄλλο πράγμα τώρα ἂν δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ὅλοι ἀστοί.

Ἄν δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ὅλοι ἀστοί κι ἀφοῦ κανεῖς δὲν θέλει νὰ παραμείνει προλετάριος τότε οἱ φτωχοὶ γίνονται φτωχότεροι καὶ οἱ πλούσιοι πλουσιότεροι, μάλιστα μέσα σὲ μιὰ οἰκονομία συθήμελα κατεστραμμένη.

Ἐδῶ ξεπηδᾷ ἡ δευτέρα ἀντίφαση: οἱ προλετάριοι πεινοῦν, ὑποφέρουν — στὴν Τασκένδη πρὸ ἡμερῶν ῥήμαξαν τὰ μαγαζιά, ὁ στρατός τους πυροβόλησε, τὰ νοσοκομεία γέμισαν — ἀντιδρῶν. Ἀντιδρῶν σημαίνει ὅτι παρενοχλοῦν ἢ καὶ ἀναστέλλουν τίς διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου πού ἔχουν ξεκινήσει, τίς καθιστοῦν πῶς περιπλοκές ἀπ' ὅ, τι λένε τὰ νεοφιλελεύθερα ἐγγχειρίδια, πῶς ὀδυνηρές, πῶς μακρόσυρτες. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ διαπερνᾷ κάθετα ὁλόκληρο τὸν κοινωνικό κορμό. Οἱ τάξεις τῶν προλετάρων καὶ τῶν χωρικῶν παλεύουν κι αὐτῆς γιὰ νὰ μὴν μείνουν στὴν καστάσταση τοῦ πενόμενου προλετάριου.

Βία καὶ χάος

Θὰ μπορούσαμε νὰ συνοψίσουμε: ἑβδομήντα χρόνια πάλης τῶν τάξεων σὲ λανθάνουσα καὶ ὑπόκωφη μορφή ξέσπασε ἀνοιχτά, καὶ μεταξύ τῶν ἰθύνουσῶν ὁμάδων καὶ μεταξύ προλετάρων καὶ προλετάρων, γιατί πολλοὶ εἶναι περισσότερο προλετάριοι ἀπὸ ἄλλους. Συμπέρασμα: Χάος. Καὶ ἡ πρόβλεψη: βία. Ἡ βία εἶναι ὁ μόνος μηχανισμός πού θὰ βάλει τάξη στοὺς ἐπάνω, θὰ τούς ἱεραρχήσει καὶ θὰ τούς ταξινομήσει, ἡ βία εἶναι ὁ μόνος μηχανισμός πού μπορεῖ νὰ βάλει στὴν τάξη τούς κάτω: νὰ τούς κρατήσει στὴ συνθήκη τοῦ πένητος, τοῦ ὑποπληρωμένου, τοῦ ἀνεργου, ἡ βία θὰ στρατολογήσει τούς ραβδούχους καὶ τούς κέρδερους τοῦ ἐκκαπιταλιζόμενου καθεστώτος, ἡ βία θὰ πολλαπλασιάσει τίς ἐθνικιστικῆς καταβολῆς καὶ θὰ τίς μετασχηματίσει σὲ ἐθνικιστικῆς συρράξεις, θὰ δώσει διέξοδο στίς ἀντιφάσεις. Ἡ διαδικασία τοῦ ἐκκαπιταλισμοῦ στὴν πρώην ΕΣΣΔ τελεῖ ὑπὸ καθεστὼς διασύντης. Πρέπει νὰ γίνει γρήγορα. Μιὰ ἱστορικῆς ἐμβέλειας μεταλλαγὴ νὰ συμπυκνωθεῖ σὲ διάρκεια ἀνθρώπινης ζωῆς. Ὅπως περίπου ἔγινε καὶ μέ τούς κομμουνιστῆς τῆς δεκαετίας τοῦ '20 κι ἀργότερα ὅταν μιὰ τεράστια, ἱστορικὸν χρόνον μεταλλαγὴ, ὁ σοσιαλισμός, ἔπρεπε νὰ συμπυκνωθεῖ βολονταριστικά σὲ δυὸ τρία πεντάχρονα. Ἔτσι καὶ τώρα: βία, βιασμός καὶ ἀποτελέσματα βίασμοῦ. Γι' αὐτὸ ἡ βουλιμία, τὸ ἄγχος τοῦ χρόνου,

ή εικονοκλασία. 'Η διασύνη γενῶ τή βία. «Καί μέ διά μετρά τή γῆ», θά μπορούσαμε νά αναλογισθοῦμε.

Αὕτη εἶναι καί ἡ μόνη «πρόβλεψη» πού μπορεί νά γίνε, νά προβλέψουμε αὐτό πού βλέπουμε μπροστά στά μάτια μας. Τά ἄλλα ὅπως π.χ. ἡ ξένη βοήθεια μπορεί νά προσφέρουν ὅμως νά δημιουργήσουν τή νέα καπιταλιστική κοινωνία πού θά βγεῖ μέσα ἀπό τά δικά της κοιλοπονήματα. 'Ο Μπούς-εἶπε ὅτι πρέπει νά διατεθεῖ γιά βοήθεια τόσο χρῆμα πού νά ξεπερνᾶ σέ ποσοστό ἐπί τοῦ ΑΕΠ τῶν ΗΠΑ ἐκεῖνο πού εἶχε διατεθεῖ μέ τό σχέδιο Μάρσαλ μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (ἀντιπροσώπευε τότε τό 2% τοῦ ΑΕΠ τῶν ΗΠΑ). 'Ομως πού θά τά βρεῖ τόσα λεφτά ἀπό μιά οἰκονομία σέ βαθύτατη κρίση; Ἀλλά κι ἂν τά βρεῖ, καπιταλισμός δέν γίνεται μέ ἐμβάσματα.

Οἱ αἰσιόδοξοι, βέβαια, καί οἱ ἀθεράπευτα ἀπλοϊκοί ἔβγαλαν κιόλας ἀπ' τό συρτάρι τή θεωρία τοῦ καταστροφισμοῦ: ἀφοῦ ἡ κατάσταση εἶναι τόσο τραγική (καί πράγματι εἶναι), τότε μέσα σ' αὐτό τό σύστημα πού καταρρεῖ καί ὅπου τό καινούριο τόσο δυσκολεύεται, δέν μπορεί παρά οἱ μάζες, οἱ προλετάριοι, οἱ πεινασμένοι, νά σαρώσουν μέ μιά νέα ἐξέγερσή τους ὅλα αὐτά τά κοράκια πού μέ νύχια γαμπά πέσαν ἐπάνω στήν ἐργατιά.

'Ο 'Αριστείδης Μπαλτάς στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ Πολίτη, μιλώντας γιά τόν μαρξισμό ἐντόπιζε, νομίζω σωστά, μιά ἄλλη ἀντίφαση: ἡ μαρξιστική καί σοσιαλιστική ἰδεολογία στίς χώρες αὐτές χρεοκόπησε ὡς ὑπεύθυνη τῶν δαναουσιότητων καί τῶν ἀδιεξόδων τοῦ ὑπαρκτοῦ. 'Από τήν ἄλλη μεριά, στίς χώρες αὐτές, ἔλεγε, γεννιέται τώρα καπιταλισμός. Τί τό πιό φυσικό ἀπό τό νά ἀχρησιμοποιηθεῖ ὁ Μάρξ καί τό Κεφάλαιο γιά τήν ἀνάλυση τῆς διαδικασίας ἐκκαπιταλισμοῦ καί συνάμα ἡ ἀνάλυση αὐτή νά γίνει τό θεωρητικό καί πολιτικό ἐργαλεῖο γιά τήν ἀποτροπή τοῦ καπιταλισμοῦ, καί γιά μιά νέα σοσιαλιστική πορεία; Ἀλλά αὐτό πού μοιάζει φυσικό εἶναι τό πιό ἀφύσικο. Στή σύγκρουση γιά τή γέννηση τοῦ καπιταλισμοῦ δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθοῦν ἐργαλεῖα προορισμένα γιά τήν ἀνατροπή του καί τήν ἀποτροπή του. Τό πολύ πολύ ὁ Κένυς ἢ ὁ Σουμπέτερ ἂν καί μᾶλλον ὁ Φρήντμαν τῆς Σχολῆς τοῦ Σικάγου καί ὁ Γκῦ Σορμάν ταιριάζουν περισσότερο. Βέβαια μαζί μέ τό Πατριαρχεῖο, τίς προαιώνιες ἀξίες τῆς Ἀγίας Ρωσίας, τόν μεγαλορῶσικο ἐθνικισμό. Οὔτε κἀν θυμᾶται κανεῖς ἐκεῖνα τά οὐμανιστικά πού ψέλλιζαν στήν ἀρχή οἱ ἰδεολόγοι τῆς περεστρόικα. Γι' αὐτό δέν ἀκούγεται τό σύνθημα «προλετάριοι ὅλων τῶν χωρῶν ἐνωθεῖτε», γι' αὐτό ὅλοι ἀποφαίνονται γιά τόν πολιτικό καί θεωρητικό θάνατο τοῦ μαρξισμοῦ, γι' αὐτό οἱ διάφορες ἀριστερές ὁμάδες στήν πρῶην ΕΣΣΔ (ἦταν ἄλλωστε καί οἱ μόνες πού πρωταγωνίστησαν στήν πάλη κατά τοῦ μπρεζνιεφισμοῦ μέ ὀδυνηρές γι' αὐτές συνέπειες) περιέπεσαν σέ ἀποπνικτική ἀπομόνωση.

* * *

Εχουμε λοιπόν πολλά νά δοῦμε καί νά μάθουμε τά ἐπόμενα χρόνια ἐξίσου θεαματικά ἀλλά καί πιό ὀδυνηρά ἀπ' αὐτά πού εἶδαμε ὡς τώρα, καί πιό ἀπρόβλεπτα ἀκόμη. Τό μόνο πού φαίνεται τόσο καθαρά εἶναι ὅτι ἐκεῖ ὁ ἀγῶνας γίνεται γιά τόν συνολικό ἐκκαπιταλισμό τῆς κοινωνίας —κάτι πού δέν ἀνάγεται βέβαια μόνο στή δημιουργία κεφαλαίου καί ἀστικής τάξης— κι ὅτι ὁ ἀγῶνας αὐτός τελεῖ ὑπό τόν ἀστερισμό τῆς βίας. 'Η βία εἶναι ἡ μαμή του, πού θά 'λεγε κι ὁ ἄλλος. 'Οσοι δέν θέλουμε νά τόν ξεχάσουμε, καί δέν θέλουμε νά τόν ξεχάσουμε γιὰτί δέν μᾶς ἀρέ-

σει οὔτε ἡ βία οὔτε οἱ διαστές οὔτε τά προϊόντα τους, ὅσοι δέν θέλουμε τά προϊόντα τῆς βίας ὄχι μόνο στήν Εὐρωασιατική Κοινοπολιτεία ἀλλ' οὔτε, καί κυρίως, στόν δικό μας κόσμο, τήν ὥρα πού τόσοι καί τόσοι διακηρῦσσουν τό θάνατο τοῦ μαρξισμοῦ ἄς ξέσουμε ὅτι ἄλλο ὄπλο ἐναντίον τῆς καπιταλιστικῆς βίας δέν ἔχουμε. Δέν μπορούμε νά πιστέψουμε τόν Πάπα πού σνισιστᾶ στό πρωτοχρονιάτικο μήνυμά του καπιταλισμό χωρίς βία, δηλαδή ὁμελέτα χωρίς σπασμένα αὐγά.

3. Θεωρία τόσο προσφιλῆς στά κείμενα τοῦ ΚΚΕ, βλέπε καί 14ο Συνέδριο. Σέ συνδυασμό μέ τή «θεωρία» τῆς προδοσίας —πρόδωσε ὁ Γκορμπατσώφ καί οἱ ἄλλοι— κρατᾶ καί τήν πίτα ἀκέρια καί τή σκύλα χορτάτη: καί καλά ἦταν πρῖν τά πράγματα ἄρα εἶχε δίκιο τό ΚΚΕ νά εἶναι μπρεζνιεφικότερο τοῦ Μπρένζιεφ καί χάλασε ἡ ὑπόθεση διότι οἱ προδότες καί ἡ Σία μπήκαν στή μέση, ἄρα σωστό εἶναι σήμερα πού τούς καταγγέλλουν.

ΔΕΝ ΚΑΤΑΡΓΕΙΤΑΙ ΔΕΝ ΑΧΡΗΣΤΕΥΕΤΑΙ

Δ Ω Δ Ω Ν Η

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ
1992

Πέρσι - Πρόπερσι - Φέτος

Με ὅλα τα γεγονότα των δύο
τελευταίων ἐτῶν καταγραμμένα
ἀπό τὸν ΧΡΗΣΤΟ ΗΛ. ΧΑΛΑΖΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ "ΔΩΔΩΝΗ"
Ἀθήνα - Γιάννινα 1992

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΑΠΟ 10 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1992
ΣΕ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

Μεταμοντερνισμός και ἀγορά

Φρέντρικ Τζέιμσον

Ασφαλώς, υπάρχουν πολλά έγκυρα πρότυπα ιδεολογίας στον ίδιο τόν Μάρξ. Τό ακόλουθο, πάντως, λαμπρό και ύποβλητικό πρότυπο από τή *Grundrisse* —πού στρέφεται κατά τής πλάνης τών προυντομιστών— έχει τονισθει και μελετηθει λιγότερο συχνά. Έδώ ό Μάρξ πραγματεύεται ένα πολύ κεντρικό ζήτημα τού θέματός μας: τή σχέση τών ιδεών και άξιών τής έλευθερίας και τής ισότητας μέ τό σύστημα ανταλλαγής: και υποστηρίζει, όπως ακριβώς ό Μίλτον Φρίντμαν, ότι αυτές οι έννοιες και άξίες είναι πραγματικές και αντικειμενικές, προκύπτουσες όργανικά από τό ίδιο τό σύστημα τής άγοράς, ότι είναι διαλεκτικά άρρηκτα δεμένες μέ αυτό. Προσθέτει περαιτέρω —ήμουν έτοιμος νά πώ αντίθετα από τόν Μίλτον Φρίντμαν, αλλά μία άναπαυλα γιά σκέψη μου επιτρέπει νά θυμηθώ ότι άκόμα κι αυτές τίς δυσάρεστες συνέπειες τίς αποδέχονται, και επιπλέον τίς χαιρετίζουν ένίοτε, και οι νεοφιλελεύθεροι— ότι στην πράξη αυτή ή έλευθερία και ή ισότητα μεταστρέφονται σε άνελευθερία και άνισότητα. (...)

« Η ανταλλακτική άξία ή, ακριβέστερα, τό χρηματικό σύστημα είναι πράγματι τό σύστημα τής έλευθερίας και τής ισότητας, κι αυτό πού αναστατώνει (τούς προυντομιστές) στην πιό πρόσφατη ανάπτυξη τού συστήματος είναι διαταραχές σύμφυτες στό σύστημα, τουτέστιν ή γνήσια πραγματοποίηση τής ισότητας και έλευθερίας, οι όποιες μεταστρέφονται σε άνισότητα και άνελευθερία. Είναι ένας τόσο εύσεβής όσο και ήλιθιος πόθος νά εύχεται κάποιος ότι ή ανταλλακτική άξία δέν θά καταλήξει σε κεφάλαιο ή ότι ή έργασία πού παράγει ανταλλακτική άξία δέν θά καταλήξει σε μισθωτή έργασία. Αυτό πού διακρίνει αυτούς τούς κυριους (μ' άλλα λόγια τούς προυντομιστές ή όπως θά λέγαμε ίσως σήμερα, τούς σοσιαλδημοκράτες) από τούς άστούς άπολογητές είναι άφ' ενός ή συναίσθησή τους γιά τίς έσωτερικές αντιφάσεις τού συστήματος κι άφ' έτέρου ό ουτοπισμός τους, δηλωτικό τής άποτυχίας τους νά άντιληφθούν τήν άναπόφευκτη διαφορά άνάμεσα στό πραγματικό και στό ιδεατό σχήμα τής άστικής κοινωνίας, και ή άπορρέουσα έπιθυμία νά άναλάβουν τό περιττό καθήκον μετατροπής αυτής τής ίδιας τής ιδεατής έκφρασης σε πραγματικότητα, ενώ αντίθετα (αυτή ή ιδεατή έκφραση) είναι στην πραγματικότητα μόνον ή φωτογραφική εικόνα (*Lichtbild*) αυτής τής πραγματικότητας»¹.

(...) Η παράδοση —τής Αριστεράς, γιά νά μήν αναφέρω κάθε άλλον— στις διάφορες μορφές τής ιδεολογίας τής άγοράς ήταν άνεπαίσθητη αλλά άνησυχητικά παγκόσμια. Ο καθένας έπιθυμεί τώρα νά μασήσει τά λόγια του, λές και ό άσπασμός τής κοινής γνώμης και τής τρέχουσας σοφίας (ή τών κοινών έπικοινωνιακών προϋποθέσεων), ότι δηλα-

δή καμιά κοινωνία δέν μπορεί νά λειτουργήσει άποτελεσματικά χωρίς τήν άγορά και πώς ό σχεδιασμός είναι προφανώς άδύνατος, ήταν μία άσήμαντη έκχώρηση. Αυτό είναι τό δεύτερο σκέλος τής τύχης πού είχε εκείνο τό παλιότερο μέρος τής συζήτησης γιά τίς «έθνικοποιήσεις», είκοσι χρόνια άργότερα, όπως ακριβώς ό πλήρης μεταμοντερνισμός (ιδιαίτερα στό πολιτικό πεδίο) έκδηλώθηκε, έν γενεί, ως επακόλουθο, συνέχεια και δλοκλήρωση τού έπεισοδίου τής δεκαετίας τού '50 γιά τό «τέλος τής ιδεολογίας». Έν πάση περιπτώσει, θέλαμε τότε νά ψιθυρίσουμε τή συμφωνία μας στην δλο και περισσότερο διαδιδόμενη πρόταση ότι ό σοσιαλισμός δέν είχε νά κάνει τίποτα μέ τίς έθνικοποιήσεις: μέ συνέπεια νά άνακαλύπτουμε σήμερα ότι έχουμε συμφωνήσει στην πρόταση πώς, πράγματι, ό σοσιαλισμός δέν έχει πλέον καμιά σχέση μ' αυτόν τόν ίδιο τόν σοσιαλισμό. « Η άγορά είναι μέσα στην ανθρώπινη φύση» είναι ή πρόταση πού δέν επιτρέπεται νά στέκει χωρίς άμφισβήτηση. Κατά τή γνώμη μου, αυτό είναι τό πιό άποφασιστικό πεδίο τού ιδεολογικού άγώνα στην έποχή μας. Αν κανείς άφήσει αυτό νά περάσει επειδή φαντάζει ως μία άσήμαντη παραδοχή ή, άκόμα χειρότερο, επειδή δντως έφτασε στό σημείο νά τό πιστεύει στα «φυλλοκάρδια» του, τότε και ό σοσιαλισμός και ό μαρξισμός θά 'χουν έκπέσει, τουλάχιστον, γιά ένα διάστημα. (...)

(...) Προτιμώ άκόμα νά όνομάζω άγορά αυτό πού αυτή είναι, ένα ιδεολόγημα δηλαδή, και νά προτάσω γι' αυτήν ό,τι πρέπει νά προτάσσεται γιά κάθε ιδεολογία: πώς πρέπει, δυστυχώς, νά συζητάμε γιά τίς πραγματικότητες μέ τόση πληρότητα όση απαιτείται και γιά τίς έννοιες. Ο λόγος τής άγοράς είναι μόνο μία ρητορική; Είναι και δέν είναι (γιά νά επαναλάβουμε τή μεγάλη τυπική λογική τής ταυτότητας «ταυτότητας και μή ταυτότητας»); και γιά νά τό άντιμεταπίσουμε σωστά, πρέπει νά συζητάμε τόσο πολύ γιά πραγματικές άγορές όσο και γιά μεταφυσικές, ψυχολογία, διαφήμιση, κουλτούρα, άναπαραστάσεις και ένορμητικούς (λιβιδικούς) μηχανισμούς. Αλλά αυτό σημαίνει, κατά κάποιο τρόπο, ότι διασχίζει κανείς τήν άχανή ήπειρο τής πολιτικής φιλοσοφίας ως τέτοια, ένα είδος ιδεολογικής «άγοράς» αυτή ή ίδια

μέ τη σειρά της, στην όποια είναι διαθέσιμες, σάν σέ κά-
ποιο γιγαντιαίο συνδυαστικό σύστημα, όλες οι δυνατές
παραλλαγές και συνδυασμοί πολιτικών «άξιών», έπιλο-
γών και «λύσεων», μέ τήν προϋπόθεση νά θεωρεί κανείς
ότι είναι ελεύθερος νά διαλέξει μεταξύ αυτών.(...)

(...) Η θεωρία τής ιδεολογίας αποκλείει αυτή τήν προ-
αιρετικότητα τών πολιτικών θεωριών, όχι μόνον επειδή
οι «άξιες» έχουν, ως τέτοιες, βαθύτερες ταξικές και άσυ-
νεϊδητες πηγές άπ' ό,τι έχει ή συνειδητή σκέψη, αλλά
έπίσης επειδή ή θεωρία είναι αυτή καθαυτή μιά μορφή
προσδιορισμένη από κοινωνικό περιεχόμενο και άντα-
νακλά τήν κοινωνική πραγματικότητα μέ πιό σύνθετους
τρόπους άπ' ό,τι «άντανακλά» μιά λύση τό πρόβλημα
της.(...)

(...) Αυτό θά φαινόταν ότι έπιβεβαιώνει τήν παραδοσια-
κή καταγγελία πώς ό μαρξισμός στερείται κάθε αυτό-
νομης πολιτικής σκέψης ως τέτοια, κάτι πού κανείς τεί-
νει, πάντως, νά τό εκλάβει μάλλον ως δύναμη παρά ως
άδυναμία. Ο μαρξισμός δέν είναι, πράγματι, μιά πολι-
τική φιλοσοφία τύπου *Weltanschauung*, και δέν έχει
σχέση κατά κανένα τρόπο μέ τόν συντηρητισμό, τόν φι-
λελευθερισμό, τόν ριζοσπαστισμό, τόν λαϊκισμό ή ό τι-
δήποτε σχετικό. Σίγουρα, υπάρχει μιά μαρξιστική πο-
λιτική πρακτική, αλλά ή πολιτική σκέψη στόν μαρξι-
σμό, όταν δέν είναι πρακτική αυτού του τύπου, έχει νά
κάνει μόνο μέ τήν οικονομική οργάνωση τής κοινωνίας
και μέ τό πώς οι άνθρωποι συνεργάζονται στην οργά-
νωση τής παραγωγής. Αυτό σημαίνει ότι ό «σοσιαλι-
σμός» δέν είναι άκριβώς μιά πολιτική ιδέα ή, αν προτι-
μάτε, προϋποθέτει τό τέλος μιάς όρισμένης πολιτικής
σκέψης. Σημαίνει, επίσης, ότι όντως έχουμε τούς όμο-
λόγους μας μεταξύ τών άστών διανοουμένων, αλλά αυ-
τοί δέν είναι οι φασίστες (πού έχουν πολύ μικρή σχέση
μ' έναν τέτοιο τρόπο σκέψης, και σέ κάθε περίπτωση
έχουν εκλείψει ιστορικά), είναι μάλλον οι νεοφιλελεύ-
θεροι και οι άνθρωποι τής αγοράς: γι' αυτούς, επίσης,
ή πολιτική φιλοσοφία είναι άνευ αξίας (τουλάχιστον
άφου άπαλλάχθηκε κανείς από τά επιχειρήματα τών
μαρξιστών, από τόν κολεκτιβιστικό έχθρό), και «πολι-
τική» σημαίνει άπλώς φροντίδα και τροφοδοσία του οί-
κονομικού μηχανισμού (τής αγοράς μάλλον, παρά τών
συλλογικά κατεχόμενων και οργανωμένων μέσων πα-
ραγωγής).(...)

Έπιτυχία τής ιδεολογίας τής αγοράς

Οι λόγοι γιά τήν έπιτυχία τής ιδεολογίας τής αγοράς μπο-
ρεί, συνεπώς, νά μήν άναζητηθούν σ' αυτή τήν ίδια τήν
αγορά (άκόμα κι όταν έχει έπιλέξει κανείς μέ λεπτομέ-
ρεια ποιά άπ' αυτά τά πολλά φαινόμενα περιγράφονται
μ' αυτό τόν όρο). Αλλά είναι καλύτερα ν' άρχίσουμε μέ
τήν πιό ισχυρή και τήν πιό περιεκτική μεταφυσική πα-
ραλλαγή, ή όποια συνδέει τήν αγορά μέ τήν ανθρώπινη
φύση. Αυτή ή άποψη εμφανίζεται μέ πολλές, συχνά άνε-
παίσθητες, μορφές, αλλά έχει κατάλληλα διατυπωθεί σέ
πλήρη μέθοδο από τόν Γκάρντ Μπέκερ μέ τήν αξιοθαύ-
μαστα συγκεκριμένη προσέγγισή του: «Υποστηρί-
ζω ότι ή οικονομική προσέγγιση έξασφαλίζει ένα πολύ-
τιμο ένοποιημένο πλαίσιο γιά τήν κατανόηση κάθε άν-
θρώπινης συμπεριφοράς»². Έτσι, παραδείγματος
χάριν, ό γάμος είναι έπιδεκτικός σ' ένα είδος άνάλυσης
αγοράς: «Η άνάλυσή μου συνεπάγεται ότι σ' όλους τούς
γάμους όμοιοι ή άνόμοιοι ζευγαρώνουν όταν αυτό μεγί-
στοποιεί τό συνολικό προϊόν του νοικοκυριού, άνεξάρ-
τητα από τό άν τό χαρακτηριστικό είναι οικονομικό
(όπως ύψος μισθών και εισοδήματα από ιδιοκτησία) ή
γενετικό (όπως ύψος και εύφυια) ή ψυχολογικό (όπως

έπιθετικότητα και παθητικότητα)». Αλλά εδώ ή διευ-
κρινιστική υποσημείωση είναι άποφασιστική και φανε-
ρώνει μιά άρχή πρός άναζήτησή του τί πραγματικά δια-
κυβεύεται στην ένδιαφέρουσα πρόταση του Μπέκερ:
«Επιτρέψτε μου νά τονίσω ξανά ότι ή παραγωγή του
προϊόντος δέν είναι ίδια μέ τό έθνικό προϊόν, όπως αυτό
έκτιμάται συνήθως, αλλά συμπεριλαμβάνει τά παιδιά,
τή συντροφιά, τήν ύγεια και μιά ποικιλία άλλων προϊόν-
των». Άρα, αυτό πού πέφτει άμέσως στό μάτι είναι τό
παράδοξο —μέ τή μέγιστη συμπτωματική σημασία γιά
τόν μαρξικό θεωρητικό τουρίστα— ότι αυτό τό πλέον
σκανδαλώδες άπ' όλα τά μοντέλα τής αγοράς είναι στην
πραγματικότητα ένα παραγωγικό μοντέλο! Σ' αυτό ή
κατανάλωση περιγράφεται ως ή παραγωγή ενός προϊόν-
τος ή μιάς ειδικής ώφέλειας: μέ άλλα λόγια, μιά άξια χρή-
σης ή όποια μπορεί νά είναι ότιδήποτε, από τή σεξουα-
λική ικανοποίηση έως ένα μέρος κατάλληλο νά εκδη-
λωθεί κανείς πάνω στά παιδιά του αν ό έξω κόσμος
άποδεικνύεται άνηλεής. (...)

(...) Ως περιγραφή τό μοντέλο του Μπέκερ μου φαίνε-
ται άμεμπτο και όντως πολύ πιστό στά γεγονότα τής ζω-
ής όπως τήν ξέρουμε: φυσικά, όταν γίνεται κανονιστι-
κό άντιμετωπίζουμε τά πιό δόλια άντιδραστικά σχήμα-
τα (δύο άπ' αυτά είναι, πρώτον, ότι οι καταπιεζόμενες
μειονότητες άπλώς χειροτερεύουν τά πράγματα γιά τόν
έαυτό τους όταν άντιστέκονται και, δεύτερον, ότι ή «οί-
κιακή παραγωγή», μέ τήν ειδική της έννοια, μειώνεται
σημαντικά σέ παραγωγικότητα όταν ή γυναίκα έχει μιά
έξωτερική άπασχόληση).

Είναι, όμως, εύκολο νά
δούμε πώς αυτό έπρεπε νά
είναι έτσι. Τό μοντέλο του
Μπέκερ είναι μεταμοντέρ-
νο στή δομή του όπως ένας
μετακώδικας (transcod-
ing): σ' αυτό συνδυάζον-
ται δύο διακεκριμένα έρ-
μηνευτικά συστήματα μέ-
σω τής διαβεβαίωσης μιάς
βασικής ταυτότητας (γιά
τήν όποια πάντοτε ύπο-
στηρίζεται ότι δέν είναι με-
ταφορική, τό πιό σίγουρο σημάδι μιάς πρόθεσης γιά με-
ταφορά): ή ανθρώπινη συμπεριφορά από τή μιά πλευρά
(πρωτίστως ή οικογένεια ή ό οίκος), ή έμπορική έται-
ρεία ή έπιχείρηση από τήν άλλη. Προκύπτει τότε πολλή
δύναμη και διαύγεια μέ τό ξαναγράψιμο φαινομένων
όπως ό ελεύθερος χρόνος και τά χαρακτηριστικά τής
προσωπικότητας μέ όρους έν δυνάμει πρώτων ύλών. Δέν
έπεται, πάντως, ότι μπορεί τότε νά άφαιρεθούν οι σχη-
ματικές παρενθέσεις, όπως τραβιέται θριαμβευτικά ένα
κάλυμμα από ένα άγαλμα, επιτρέποντας έτσι σέ κάποιον
νά συλλογισθεί γιά τό νοικοκυριό μέ όρους χρήματος ή
οικονομικούς. Αυτός, όμως, είναι άκριβώς ό τρόπος μέ
τόν όποιο ό Μπέκερ «συνάγει» τά πρακτικοπολιτικά
συμπεράσματά του. Έδώ επίσης στερείται, έτσι, από τήν
άπόλυτη μεταμοντερνικότητα, όπου ή διαδικασία με-
τακωδικοποίησης έχει σάν συνέπεια νά είναι «κυριολε-
κτική» ή έκκρεμότητα του ότιδήποτε χρησιμοποιήθη-
κε. Ο Μπέκερ θέλει νά παρατάξει τά μέσα τής μεταφο-
ρικής και σχηματικής ταυτοποίησης, μόνο γιά νά
έπιστρέψει τελικά στό κυριολεκτικό επίπεδο (πού στό
μεταξύ έξατμίστηκε στόν ύστερο καπιταλισμό).

Γιατί δέν βρίσκω τίποτε άπ' αυτά ιδιαίτερα σκανδα-
λώδες, και ποιά θά μπορούσε νά είναι ή «κατάλληλη χρή-
ση» τους; Όπως συμβαίνει στόν Σάρτρ, έτσι και στόν
Μπέκερ, ή έπιλογή γίνεται μέσα σ' ένα ήδη δοσμένο πε-
ριβάλλον, τό όποιο ό Σάρτρ θεωρητικοποιεί ως τέτοιο

(τό όνομάζει ή «κατάσταση», αλλά ό Μπέκερ παραλείπει. Καί στους δύο συναντούμε μία καλοδεχόμενη άπομείωση του παλαιομοδίτικου ύποκειμένου (ή άτομου, ή έγώ), τό όποιο είναι έτσι λίγο κάτι παραπάνω από ένα σημείο συνείδησης έστραμμένης προς τό διαθέσιμο στόν έξω κόσμο άπόθεμα ύλικών, καί ή όποία παίρνει «όρθολογικά» άποφάσεις βάσει αυτών των πληροφοριών μέ τή νέα διευρυμένη σημασία του τί θά μπορούσε νά καταλάβει κάθε άλλο άνθρωπινο όν (μέ τήν έννοια του Ντιλτεϊ ή του Ρουσό, ό,τι θά μπορούσε νά «συμπαθήσει» κάθε άλλο άνθρωπινο όν). Αυτό σημαίνει ότι έχουμε έλευθερωθεϊ από όλα τά είδη των πιό γνήσια «άνορθολογικών» μύθων περί ύποκειμενικότητας καί ότι μπορούμε νά στρέψουμε τήν προσοχή μας σ' αυτή καθαυτή τήν κατάσταση, στόν διαθέσιμο κατάλογο πόρων, πού είναι αυτός καθαυτός ό έξω κόσμος καί πρέπει τώρα, πράγματι, νά όνομασθεϊ ιστορία. Η σαρτρική έννοια τής κατάστασης είναι ένας νέος τρόπος νά σκεφθούμε τήν ιστορία ως τέτοια: ό Μπέκερ άποφεύγει κάθε παρεμφερή κίνηση, γιά πολλούς λόγους. Έχω ύποστηρίξει ότι άκόμα καί στόν σοσιαλισμό (όπως καί σέ παλαιότερους τρόπους παραγωγής) μπορεί κάλλιστα νά θεωρηθουν οι άνθρωποι λειτουργούντες μέ βάση τό πρότυπο του Μπέκερ. Διαφορετικά θά είναι τότε αυτή καθαυτή ή κατάσταση: ή φύση του «νοικοκυριού», τό άπόθεμα των πρώτων ύλων: πράγματι, ή μορφή καί τό σχήμα των «έμπορευμάτων» πού πρόκειται νά παραχθουν έκεϊ.

Έτσι, ή άγορά του Μπέκερ δέν καταλήγει κατά κανένα τρόπο σ' έναν άλλο πανηγυρικό του συστήματος τής άγοράς αλλά μάλλον σέ έναν άθέλητο άναπροσανατολισμό τής προσοχής μας προς αυτή τήν ίδια τήν ιστορία καί προς τήν ποικιλία των έναλλακτικών καταστάσεων πού παρέχει.

Πρέπει νά ύποψιαζόμαστε, λοιπόν, ότι οι ούσιοκρατικές συνηγορίες ύπερ τής άγοράς περικλείουν στήν πραγματικότητα άλλα θέματα καί ζητήματα: ή ευχαρίστηση τής κατανάλωσης είναι κάτι παραπάνω από τίς συνέπειες τής ιδεολογικής φαντασίωσης, ή όποια διατίθεται γιά ιδεολογικούς καταναλωτές πού άγοράζουν μέσα στήν άγορά τής θεωρίας χωρίς νά άποτελούν τμήμα της οι ίδιοι. Πράγματι, μία άπό τίς μεγάλες κρίσεις στή νεοσυντηρητική πολιτισμική επανάσταση — καί μία άπό τίς μεγάλες έσωτερικές της αντίφάσεις — παρουσιάστηκε άπό αυτούς τους ίδιους ιδεολόγους όταν άρχισε νά έμφανίζεται κάποια νευρική ύποκειμενικότητα μέ τήν όποία ή καταναλώτρια Αμερική ξεπέρασε τήν προτεσταντική ήθική κι έφτασε στό σημείο νά διασκορπίσει στους άνέμους τίς οικονομίες της (καί τό μελλοντικό εισόδημα) άσκώντας τή νέα φύση της ως έπαγγελματική άγοράστρια πλήρους άπασχόλησης. Αλλά προφανώς δέν μπορεί κανείς νά πετύχει καί στά δύο: δέν ύπάρχει έμπορική άνθηση (booming), λειτουργούσα άγορά μέ καλβινιστές πελάτες καί σκληρά εργαζόμενους παραδοσιολάτρες πού εκτιμούν τήν άξία του δολαρίου. Τό πάθος γιά τήν άγορά ήταν πάντοτε πολιτικό, όπως μας δίδαξε τό σπουδαίο βιβλίο *The Passions and the Interests* του Albert O. Hirschman. Τελικά, ή άγορά — γιά τήν «ιδεολογία τής άγοράς» — έχει λιγότερο νά κάνει μέ τήν κατανάλωση άπ' ό,τι μέ τίς κυβερνητικές παρεμβάσεις, καί μέ αυτά καθαυτά τά κακά τής έλευθερίας καί τής ανθρώπινης φύσης. (...)

Χόμπς καί Άνταμ Σμιθ

(...) Έτσι, ή δύναμη τής έννοιας άγορά βρίσκεται στήν «όλοποιούσα» («totalizing») δομή της, όπως λένε στήν έποχή μας: στήν ικανότητά της, δηλαδή, νά παρέχει ένα πρότυπο μιάς κοινωνικής όλότητας. Προσφέρει έναν άλλο τρόπο άντικατάστασης του μαρξικού προτύπου: διαφορετικό άπό τή σήμερα οικεία βεμπεριανή καί μεταβεμπεριανή μετατόπιση άπό τήν οικονομία στήν πολιτική, άπό τήν παραγωγή στήν έξουσία καί κυριαρχία. Αλλά ή μετατόπιση άπό τήν παραγωγή στήν κυκλοφορία δέν είναι λιγότερο βαθιά καί ιδεολογική, καί έχει τά πλεονεκτήματα ύποκατάστασης των μάλλον προκατακλυσμαίων άναπαραστάσεων πού συνόδευσαν τό πρότυπο «κυριαρχίας» άπό τό 1984 καί τον Άνατολικό Δεσοποτισμό ως τον Φουκώ — μάλλον κωμικές άφηγήσεις γιά τή νέα μεταμοντέρνα έποχή μέ άναπαραστάσεις νέου τύπου. (Θά επιχειρηματολογήσω σέ λίγο γιάτί αυτές δέν είναι ούτε πρωτίτως καταναλωτικές).

Αυτό, πάντως, πού χρειάζεται νά άντιληφθούμε κατ' άρχήν είναι οι συνθήκες δυνατότητας αυτής τής έναλλακτικής έννοιας τής κοινωνικής όλότητας. Ο Μάρξ ύποστηρίζει (πάλι στά *Grundrisse*) ότι ή κυκλοφορία ή τό πρότυπο τής άγοράς θά προηγηθουν ιστορικά καί επισημολογικά κάθε άλλης μορφής άπεικόνισης καί προσφέρει τήν πρώτη άναπαράσταση διά τής όποιας γίνεται άντιληπτή ή κοινωνική όλότητα:

«Κυκλοφορία είναι ή κίνηση στήν όποία έμφανίζεται ή γενική άλλοτριώση ως γενική οικειοποίηση, καί ή γενική οικειοποίηση ως γενική άλλοτριώση. Άν καί τό σύνολο αυτής τής κίνησης μπορεί έξίσου νά έμφανισθεϊ σάν μιά κοινωνική διαδικασία, καί παρ'

μπορεί έξίσου νά έμφανισθεϊ σάν μιά κοινωνική διαδικασία, καί παρ' όλο πού τά άτομικά στοιχεία αυτής τής κίνησης προέρχονται άπό τή συνειδητή θέληση καί τους ιδιαίτερους σκοπούς των ανθρώπων, έντούτοις τό σύνολο τής διαδικασίας έμφανίζεται σάν μιά άντικειμενική σχέση πού προκύπτει άθόρμητα: μιά σχέση πού προκύπτει άπό τήν άλληλεπίδραση συνειδητών άτόμων, αλλά ή όποία δέν είναι ούτε τμήμα τής συνείδησής τους ούτε ύπάγεται ως όλον σ' αυτά. Οι συγκροτούντες τους προξενούν τήν εμφάνιση μιάς ξένης (alien) κοινωνικής έξουσίας πού στέκεται άπό πάνω τους. Η άλληλεπίδρασή τους (έμφανίζεται) σάν μιά διαδικασία καί έξουσία πάνω άπό αυτά. Επειδή ή κυκλοφορία είναι μιά όλότητα τής κοινωνικής διαδικασίας, είναι έπίσης ή πρώτη μορφή στήν όποία όχι μόνον ή κοινωνική σχέση έμφανίζεται σάν κάτι άνεξάρτητο άπ' ό τά άτομα όπως, λόγου χάριν, σ' ένα νόμισμα ή σέ μιά άνταλλακτική άξία, αλλά κι αυτό καθαυτό τό σύνολο τής κοινωνικής κίνησης»⁴.

Τό άξιοσημείωτο στήν κίνηση αυτών των σκέψεων είναι ότι δείχνουν νά ταυτοποιούν δύο πράγματα πού συγχνότατα θεωρήθηκαν ως έννοιες πολύ διαφορετικές ή μία άπό τήν άλλη: «πόλεμος πάντων έναντίον πάντων» (bellum omnium contra omnes) του Χόμπς καί «άόρατο χέρι» του Άνταμ Σμιθ. Θά ύποστηρίξει ότι ή έννοια τής «κοινωνίας των πολιτών» του Μάρξ είναι παρόμοια μ' αυτό πού συμβαίνει όταν αυτές οι δύο έννοιες (όπως ή ύλη καί ή άντιύλη) συνδυάζονται άναπάντεχα. Εδώ, πάντως, αυτό πού έχει σημασία είναι ότι αυτό πού φο-

βάται ο Χόμπς είναι κατά κάποιον τρόπο ίδιο μ' αυτό που εμπιστεύεται ο Σμίθ (ή βαθύτερη φύση του χομπσιανού τρόμου φωτίζεται σε κάθε περίπτωση παράξενα από την αυταρέσκεια του όρισμού του κυρίου Μίλτον Φρίντμαν: «Ένας φιλελεύθερος είναι θεμελιακά έντρομος από τη συγκεντρωμένη εξουσία»⁵). Η αντίληψη κάποιας άγριας —έμφυτης στον άνθρωπο— βίας που εκδηλώθηκε κατά την αγγλική επανάσταση, απ' όπου θεωρητικοποιήθηκε («φοβισμένα») από τον Χόμπς, δεν τροποποιήθηκε και δεν βελτιώθηκε από τη «γλυκύτητα του έμποριου»⁶ του *Hirschman*. Είναι αυστηρά ταυτόσημη (στόν Μάρξ) με τον ανταγωνισμό της αγοράς ως τέτοιοι. Η διαφορά δεν είναι πολιτικοϊδεολογική αλλά ιστορική: ο Χόμπς χρειάζεται κρατική εξουσία για να δαμάσει και να ελέγξει τη βιαιότητα της ανθρώπινης φύσης και του ανταγωνισμού· στον Άνταμ Σμίθ (και σ' ένα άλλο μεταφυσικό επίπεδο στον Χέγκελ) το ανταγωνιστικό σύστημα, ή αγορά εξημερώνει και ελέγχει τά πάντα από μόνη της, χωρίς να απαιτείται πιά τό απόλυτο κράτος. Αλλά αυτό που είναι ξεκάθαρο σ' όλη τη συνηρητική παράδοση είναι η παρακίνησή της από φόβο και άγριες, στις οποίες ο έμφύλιος πόλεμος ή το έγκλημα είναι μόνον άπλές μορφές της ταξικής πάλης. Η αγορά είναι, έτσι, Λεβιάθαν με προβιά: ή λειτουργία της δεν αποσκοπεί στην ενθάρρυνση και διαιώνιση της ελευθερίας (έστω μόνον την ελευθερία ενός πολιτικού είδους) αλλά μάλλον στην καταπίεσή της· και για τέτοια όραματα, πράγματι, μπορεί κανείς να αναβιώσει τα συνθήματα της εποχής του υπαρξισμού: τό φόβο της ελευθερίας, τή φυγή από την ελευθερία. Η ιδεολογία της αγοράς μās διαβιβάζει ότι τά ανθρώπινα όντα τά θαλασσώνουν όταν προσπαθούν να ελέγξουν τό πεπρωμένο τους («όσοσιαλισμός είναι αδύνατος» και πώς είμαστε τυχεροί που κατέχουμε έναν διαπροσωπικό μηχανισμό —την αγορά— ο οποίος μπορεί να υποκαταστήσει την ανθρώπινη περηφάνια, τόν ανθρώπινο σχεδιασμό και να αντικαταστήσει πλήρως τίς ανθρώπινες αποφάσεις. Αρκεί να διατηρείται καθαρή και καλολαδωμένη, κι αυτή —όπως ο μονάρχης πριν από αιώνες— θά μās προσέχει και θά μās καθοδηγεί.

Πάντως, γιατί αυτή ή παρηγορητική αντικατάσταση της θεότητας θά 'πρεπε να είναι παγκόσμια τόσο έλκυστική σήμερα είναι ένα διαφορετικό είδος ιστορικού έρωτήματος. Η χρέωση του πρόσφατου έναγκαλισμού της ελευθερίας της αγοράς στόν Στάλιν και στό φόβο του σταλινισμού άγγίζει τό ζήτημα αλλά έλαφρά λάθος χρόνο. (...) Αίσθησή μου είναι ότι, πράγματι, ή άποτυχία του πειράματος Κρουτσεφ δεν ήταν καταστροφική μόνο για τή Σοβιετική Ένωση αλλά, κατά κάποιον τρόπο, θεμελιωδώς άποφασιστικές για τήν παγκόσμια ιστορία, και καθόλου λιγότερο για τό μέλλον αυτού του ίδιου του σοσιαλισμού. Πράγματι, μās δόθηκε να καταλάβουμε ότι στην Σοβιετική Ένωση ήταν ή γενιά Κρουτσεφ ή τελευταία που πίστεψε στην δυνατότητα άνανέωσης του μαρξισμού, έστω μόνον του σοσιαλισμού· ή μάλλον, διαφορετικά, ότι ήταν αυτή τους ή άποτυχία καθοριστική για τήν όλοσχερή άδιαφορία μερικών νεότερων γενεών διανοουμένων προς τόν μαρξισμό και τόν σοσιαλισμό. Αλλά νομίζω, έπίσης, ότι αυτή ή άποτυχία ήταν καθοριστική για τίς περισσότερες βασικές εξελίξεις και στις άλλ-

λες χώρες εξέισου, κι ενώ κανείς δεν έπιθυμεί να σηκώσουν όλη τήν ευθύνη της παγκόσμιας ιστορίας οι Ρώσοι σύντροφοι, υπάρχει έδω —μου φαίνεται— κάποια όμοιότητα μεταξύ της θετικής σημασίας για τόν υπόλοιπο κόσμο της σοβιετικής επανάστασης και τών άρνητικών συνεπειών αυτής της τελευταίας χαμένης ευκαιρίας

Ο άναρχισμός του '60 στην Δύση και ή Πολιτιστική Επανάσταση στην Κίνα, πρέπει να άποδοθούν σ' αυτή τήν άποτυχία, ή παράταση της όποιας, πολύ μετά από τόν θάνατο και τών δύο, έξηγει τήν παγκόσμια έπιτυχία αυτού που ο Sloterdijk όνομάζει «κυνικό λόγο» του πανταχού παρόντος καταναλωτισμού στόν σημερινό μεταμοντερνισμό. Συνεπώς, δεν υπάρχει καμιά έκπληξη που μιά τόσο βαθιά άπογοήτευση από τήν πολιτική πράξη κατέληξε στην δημοτικότητα της ρητορικής για τήν αυτοθυσία της αγοράς και τήν εκχώρηση της ανθρώπινης ελευθερίας σ' ένα τώρα γενναιόδωρο άόρατο χέρι (...). (...) Οι Χορκχάιμερ και Άντόρνο παρατήρησαν έδω και καιρό, κατά τήν έποχή του ραδιόφωνου, τήν ιδιομορφία της δομής μιάς έμπορικής «βιομηχανίας κοουλτούρας» στην όποία τά προϊόντα ήταν ελεύθερα.⁶ Η άναλογία μεταξύ ΜΜΕ (media) και αγοράς στεριώνει, πράγματι, μ' αυτόν τό μηχανισμό: τά δύο πράγματα είναι συγκρίσιμα όχι επειδή τά ΜΜΕ είναι όμοια με τήν αγορά αλλά μάλλον επειδή ή «αγορά» είναι τόσο άνόμοια με τήν «ιδέα» της (ή πλατωνική ιδέα) όσο τά ΜΜΕ είναι άνόμοια με τή δική τους ιδέα. Τά ΜΜΕ προσφέρουν ελεύ-

θερα προγράμματα, στό περιεχόμενο και στην ποιικιλία τών όποιών ο καταναλωτής δεν έχει άπολύτως καμιά έπιλογή, αλλά ή συλλογή τους άναβαπτίζεται «ελεύθερη έπιλογή».

Κατά τή σταδιακή έξαφάνιση του φυσικού τύπου της αγοράς και τή σύγκλιση-ταυτοποίηση του έμπορεύματος με τήν εικόνα του (ή με τό έμπορικό όνομα ή λογότυπο) πραγματοποιήθηκε μιά άλλη, πιό στενή, συμβίωση αγοράς και ΜΜΕ, όπου έσβησαν τά όρια (με τρόπους βαθιά χαρακτηριστικούς του μεταμοντερνισμού) και σταδιακά μιά άδιαφοροποίηση πήρε τή θέση μιάς παλαιότερης διαφοροποίησης μεταξύ του πράγματος και της έννοιας αυτού (ή, πράγματι, μεταξύ οίκονομίας και πολιτισμού, μεταξύ βάσης και υπερδομής). Τά προϊόντα που πωλούνται στην αγορά γίνονται τό πλήρες περιεχόμενο της εικόνας τών ΜΜΕ, έτσι ώστε, κατά κάποιον τρόπο, τό ίδιο άναφερόμενο φαίνεται να διατηρείται και στα δύο πεδία. Αυτό είναι πολύ διαφορετικό από μιά πιό πρωτόγονη κατάσταση όπου σε μιά σειρά πληροφοριακών σημάτων (ρεπορτάζ, φυλλάδια, άρθρα) έπισυνάπτεται ένας περιοδύων τελάλης για ένα όχι συγγενικό έμπορικό προϊόν. Σήμερα τά προϊόντα είναι, κατά κάποιον τρόπο, διασκορπισμένα παντού στό χώρο και στό χρόνο τών ψυχαγωγικών προγραμμάτων (ή άκόμα και τών ειδήσεων) ως τμήμα του περιεχομένου αυτού, έτσι ώστε σε λίγες πασίγνωστες περιπτώσεις (πιό χαρακτηριστικά στό σήριαλ *Δυναστεία*)⁷ δεν είναι όρισμένες φορές ξεκάθαρο πότε τελειώσει τό άφηγηματικό μέρος κι πότε άρχισε τό διαφημιστικό (μιά και οι ίδιοι ήθοιοί έμφανίζονται έπίσης στις διαφημίσεις).

Αυτή ή έρμηνεία διά του περιεχομένου προσαυξάνεται, τότε, μ' έναν κάπως διαφορετικό τρόπο από τή φύση αυτών τών ίδιων τών προϊόντων... Τά προϊόντα σχη-

μα

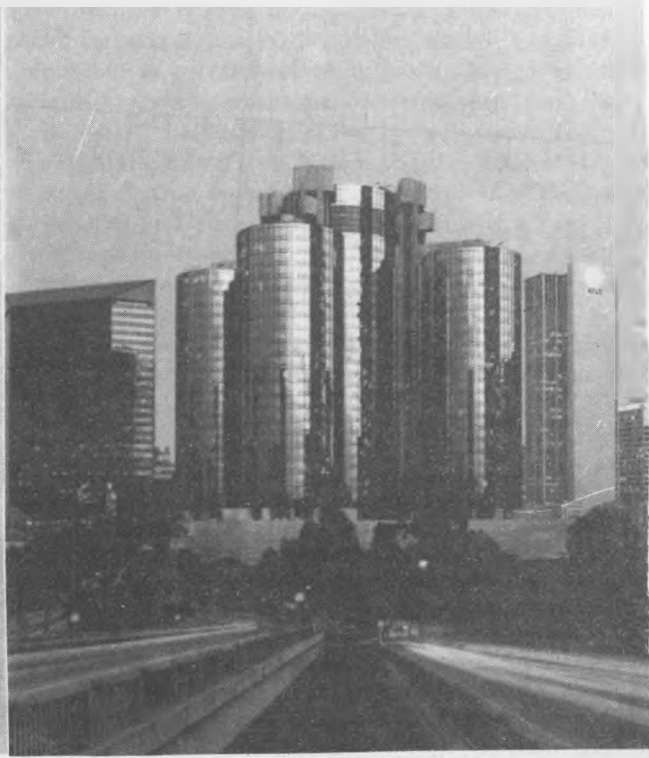
Τά ΜΜΕ προσφέρουν ελεύθερα προγράμματα στό περιεχόμενο και στην ποικιλία τών όποιών ο καταναλωτής δεν έχει άπολύτως καμιά έπιλογή, αλλά ή συλλογή τους άναβαπτίζεται «ελεύθερη έπιλογή». Σήμερα τά προϊόντα είναι διασκορπισμένα στό χώρο και τόν χρόνο τών ψυχαγωγικών προγραμμάτων.

ματίζουν ένα είδος ιεραρχίας, ή κλίμακα της οποίας βρίσκεται ακριβώς στην τεχνολογία αυτής καθαυτής της άναπαραγωγής, ή όποια σήμερα — φυσικά — απλώνεται πολύ πέρα από την κλασική τηλεόραση κι εν γένει συνοψίζεται στη νέα τεχνολογία πληροφορικής ή κομπιούτερ της τρίτης γενιάς του καπιταλισμού. Πρέπει, λοιπόν, να επιβεβαιώσουμε έναν άλλο τύπο κατανάλωσης: κατανάλωση αυτής της ίδιας της καθαρής διαδικασίας κατανάλωσης, εκτός και πέραν του περιεχομένου της και των άμεσων εμπορικών προϊόντων. Είναι απαραίτητο να μιλήσουμε για ένα είδος τεχνολογικού δώρου ευχαρίστησης (bonus) που παρέχεται από τις νέες μηχανές και, κατά κάποιον τρόπο, επανενεργοποιείται συμβολικά και καταβροχθίζεται τελετουργικά σε κάθε περίοδο αυτής καθαυτής της επίσημης κατανάλωσης των ΜΜΕ. (...)

(...) Τό τρίτο χαρακτηριστικό του περίπλοκου συνόλου αναλογιών μεταξύ ΜΜΕ και αγοράς, τό όποιο στηρίζει τη δύναμη της τρέχουσας ρητορικής γι' αυτή, ίσως εντοπίζεται, τότε, σ' αυτή καθαυτή τη μορφή. Σ' αυτό τό σημείο χρειάζεται να επιστρέψουμε στη θεωρία της εικόνας, ανακαλώντας την αξιοσημείωτη θεωρητική παραγωγή του Γκνύ Ντεμπόρ (ή εικόνα ως τελική μορφή πραγματοποίησης του εμπορεύματος)⁸. Έδω ή διαδικασία αντιστρέφεται και δέν είναι τά εμπορικά προϊόντα της αγοράς πού γίνονται εικόνες μέ τη διαφήμιση αλλά μάλλον ή καθαρή ψυχαγωγία και οι άφηγηματικές διαδικασίες της εμπορικής τηλεόρασης πού είναι, μέ τη σειρά τους, πραγματοποιημένες και παραδομένες σε τόσα πολλά εμπορεύματα: από αυτό καθαυτό τό άφηγηματικό μέρος των σήριαλς, μέ τά πολύ φορμαλιστικά

και άκαμπτα μέρη και διαλείμματα, ως τίς επιπτώσεις των πλάνων στό χώρο, στό περιεχόμενο των σήριαλς, στους χαρακτήρες και στη μόδα, συμπεριλαμβάνοντας πάρα πολύ μία νέα διαδικασία παραγωγής στάρ και διασημοτήτων, ή όποια φαίνεται διαφορετική από την παλαιότερη και πίο οικεία ιστορική έμπειρία αυτών των ζητημάτων, και πού τώρα συγκλίνει προς τά μέχρι τουδε «λαϊκά» φαινόμενα αυτής καθαυτής της προηγούμενης δημόσιας σφαίρας (πραγματικοί άνθρωποι και γεγονότα στις βραδινές εκπομπές ειδήσεων, μετασχηματισμός ονομάτων σε κάτι σάν λογότυπα ειδήσεων κ.λπ.). Πολ- λές αναλύσεις έχουν δείξει πώς είναι δομημένες οι εκπομπές των ειδήσεων, ακριβώς όπως τά σήριαλ· εν τώ μεταξύ, μερικοί από έμάς, σ' εκείνη την άλλη περιοχή μιās επίσημης ή «ύψηλης» κουλτούρας, έχουμε πασχίσει να δείξουμε την έξασθένηση και τό πεπαλαιωμένο κατηγοριών όπως «μυθιστοριογραφία» (μέ τη σημασία ενός πράγματος αντίθετου είτε προς τό «κυριολεκτικό» είτε προς τό «τεκμηριωμένο»). Νομίζω, όμως, ότι έδω πρέπει να θεωρητικοποιηθεί μία βαθιά μετατροπή της δημόσιας σφαίρας: ή ανάδυση ενός νέου βασιλείου *πραγματικότητα της εικόνας*, πού είναι και τά δύο μαζί μυθιστορηματική (άφηγηματική) και πραγματική (άκόμα και οι χαρακτήρες στά σήριαλ γίνονται αντίληπτοί ως πραγματικοί «έπώνυμοι» στάρ μέ έξωτερικά άναγνώσματα γι' αυτούς), και πού τώρα — όπως και ή προηγούμενη κλασική «σφαίρα της κουλτούρας» — καθίσταται ήμιαυτόνομη και αίωρείται πάνω από την πραγματικότητα, μ' αυτή τη θεμελιώδη ιστορική διαφορά: κατά την κλασική περίοδο ή πραγματικότητα παρέμενε σταθερή ανεξάρτητα από εκείνη τη συναισθηματική και ρομαντική «σφαίρα κουλτούρας», ενώ σήμερα φαίνεται να 'χει χάσει αυτόν τον ιδιαίτερο τρόπο ύπαρξης. Σήμερα, ή κουλτούρα επανεπιδρά πάνω στην πραγματικότητα μέ τρόπους πού καθιστούν κάθε ανεξάρτητη και, κατά κάποιον τρόπο, μή / ή έξωπολιτισμική μορφή αυτής προβληματική (σάν ένα είδος άρχής του Χάιζενμπεργκ γιά τη μαζική κουλτούρα, ή όποια παρεμβαίνει ανάμεσα στό μάτι και στό ίδιο τό πράγμα), ώστε τελικά οι θεωρητικοί συνενώνουν τίς φωνές τους μέ τη νέα δοξασία (doxa) ότι

τό «άναφερόμενο» δέν ύφίσταται πλέον. (...)

Άπό τόν σοσιαλισμό στόν καπιταλισμό

(...) Αυτό πού πρέπει τελικά νά προστεθεῖ σ' αὐτές τίς ἀφηρημένες συζητήσεις περί ἀγορᾶς εἶναι ἕνας πρακτικός προσδιορισμός, μιά μυστική λειτουργικότητα τέτοια πού ἐνίοτε ρίχνει ἕνα ἐντελῶς νέο φῶς —ἐντυπωσιακό σ' ἕνα φωτερό μέσο ὕψος— σ' αὐτόν τόν ἴδιο τόν φαινομενικό λόγο. Πρόκειται γι' αὐτό πού ὁ Barry, στό κλείσιμο τοῦ χρήσιμου βιβλίου του, ξεφουρνίζει εἴτε σ' ἀπόγνωση εἴτε ἐξω φρενῶν: ὅτι, δηλαδή, ὁ φιλοσοφικός ἔλεγχος τῶν διαφόρων νεοφιλελεύθερων θεωριῶν μπορεῖ νά ἐφαρμοθεῖ μόνο σέ μιά καί μοναδική θεμελιώδη κατάσταση, τήν ὁποία μπορούμε νά ὀνομάσουμε (ἄχι χωρίς εἰρωνεία) «μετάβαση ἀπό τόν σοσιαλισμό στόν καπιταλισμό»⁹. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ θεωρίες τῆς ἀγορᾶς παραμένουν οὐτοπικές γιά ὅσο διάστημα δέν ἐφαρμόζονται σ' αὐτή τή θεμελιώδη διαδικασία τῆς συστηματικῆς «ἀπαρίθμησης». Ὁ ἴδιος ὁ Barry τόνισε ἤδη τή σημασία αὐτῆς τῆς ἀποψῆς σ' ἕνα προηγούμενο κεφάλαιο ὅταν, συζητώντας τήν ὀρθολογική ἐπιλογή τῶν ἀνθρώπων, τονίζει ὅτι ἡ ἰδανική κατάσταση ἀγορᾶς εἶναι γι' αὐτούς τόσο οὐτοπική καί μή πραγματοποιήσιμη κάτω ἀπό τίς σημερινές συνθήκες ὅσο εἶναι ἡ σοσιαλιστική ἐπανάσταση γιά τήν Ἀριστερά ἢ ὁ μετασχηματισμός στίς προηγμένες καπιταλιστικές χώρες σήμερα. Κάποιος ἐπιθυμεῖ νά προσθέσει ὅτι τό ἀναφερόμενο εἶναι ἐδῶ διπλό: δέν εἶναι μόνο οἱ διαδικασίες στίς διαφορές ἀνατολικές χώρες, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἀντιληπτές σάν μιά προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς ἀγορᾶς μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, ἀλλά ἐπίσης κι ἐκεῖνες οἱ προσπάθειες στή Δύση, ἰδιαίτερα ἀπό τόν Ρήγκαν καί τή Θάτσερ, νά ἀπαλλαγθοῦμε ἀπό τίς «ρυθμίσεις» τοῦ κράτους πρόνοιας καί νά ἐπιστρέψουμε σέ κάποιες καθαρότερες μορφές συνθηκῶν ἀγορᾶς. Χρειάζεται νά λάβουμε ὑπόψη τό ἐνδεχόμενο ἀποτυχίας καί τῶν δύο αὐτῶν προσπαθειῶν γιά δομικούς λόγους: ἐπίσης ἀπαιτεῖται νά τονί-

ζουμε ἀκούραστα τήν ἐνδιαφέρουσα ἐξέλιξη ὅτι ἡ «ἀγορά» καταλήγει τελικά νά εἶναι τόσο οὐτοπική ὅσο συνεχίζει τελευταῖα νά εἶναι ὁ σοσιαλισμός. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθήκες δέν χρησιμεύει σέ τίποτα ἡ ἀντικατάσταση μιάς ἀδρανοῦς θεσμικῆς δομῆς (γραφειοκρατικός σχεδιασμός) μέ μιά ἄλλη θεσμική δομή (δηλαδή, αὐτή τήν ἴδια τήν ἀγορά). Αυτό πού ἀναζητεῖται εἶναι ἕνα μεγάλο συλλογικό σχέδιο στό ὁποῖο συμμετέχει μιά ἐνεργός πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, σάν σέ κάτι πού τῆς ἀνήκει καί πού φτιάχνεται μέ τίς δικές τῆς δυνάμεις. Ἡ κατάθεση κοινωνικῶν προτεραιοτήτων —γνωστῶν, ἐπίσης, ὡς σχεδιασμοῦ στή σοσιαλιστική φιλολογία— θά ἔπρεπε νά εἶναι μέρος ἐνός τέτοιου συλλογικοῦ σχεδίου. Θά ἔπρεπε, πάντως, νά εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ὄντως ἐξ ὀρισμοῦ ἡ ἀγορά δέν μπορεῖ νά εἶναι κἀν ἕνα σχέδιο.

Ἀπό τό βιβλίο τοῦ Fredric Jameson, *Postmodernisme*, ἐκδόσεις Verso, 1991. Μετάφραση Β. Ζουνναλή

1. Marx καί Engels, *Collected Works* (Νέα Ὑόρκη, 1987), τόμος 28, σελ. 180.
2. Gary Becker, *An Economic Approach to Human Behavior*, (Σικάγο, 1976), σελ. 14.
3. Gary Becker, ὀ.π.π.
4. Marx καί Engels, ὀ.π.π., σελ. 131-132.
5. Milton Friedman, *Capitalism and Democracy* (Σικάγο, 1962), σελ. 39.
6. Albert O. Hirschman, *The passions and the Interests* (Πρίνσετον, 1977), μέρος 1ο.
7. Jane Feuer, "Reading Dynasty: Television and Deception Theory", *South Atlantic Quarterly* 88, ν. 2 (Σεπτέμβριος 1989), σελ. 443-460.
8. Guy Debord, *The Society of the Spectacle* (Ντιτρώιτ, 1977), κεφ. 1.
9. Norman Barry, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, (Νέα Ὑόρκη, 1987), σελ. 193-196.

ΑΛΓΕΡΙΑ

Ίσλαμισμός ή

Στὴν Ἀλγερία, στὴν πιὸ ἀναπτυγμένη, σύμφωνα μὲ τὰ δυτικά πρότυπα χώρα τοῦ Μαγκρέμπ ὁ ἐκδημοκρατισμός ματαιώνεται γιὰ δευτέρα φορά. Αἰτία, ὁ ἰσλαμικός φονταμενταλισμός καὶ ὁ κίνδυνος πού αὐτός ἀντιπροσωπεύει. Τὰ ὅσα συνέβησαν ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1988 θέτουν ἀντικειμενικά τὸ πρόβλημα τῆς συμβατότητας ἀνάμεσα σπὶ δημοκρατία καὶ στὸν ἰσλαμισμὸ. Εἶναι δυνατόν σέ μιὰ ἰσλαμική χώρα νὰ θεμελιωθοῦν οἱ δημοκρατικοὶ δεσμοί, ὁ πολυκομματισμός, καὶ παράλληλα ὁ δρυσκευτικός παράγοντας νὰ περιορισθεῖ στὸ σύνθηδες πεδίο πού τοῦ ἀναγνωρίζεται, γιὰ παράδειγμα, στὶς εὐρωπαϊκές χώρες;

Ἡ ἔρμηνεῖα τῶν πρόσφατων ἐξελίξεων σπὶ χώρα αὐτή, ὅπου τὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα ἀποτέλεσε τὸν ἀπὸ μηχανῆς θεὸ γιὰ τὴν ὑπεράσπισή της ἀπὸ τὸν «ἐσωτερικὸ ἐχθρό», δὲν παύει νὰ διχάζει ὄχι μόνο τοὺς ἴδιους τοὺς Ἀλγερινούς ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἄλλους, μὲ πρώτη τὴν Εὐρώπη. Ἡ ἀνακούφιση πού αἰσθάνθηκαν οἱ δημοκρατικοὶ πολίτες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας δὲν συμβαδίζει βέβαια μὲ τὴ στάση τῆς πλειοψηφίας τοῦ ἀλγερينوῦ λαοῦ. Τί δημοκρατία εἶναι αὐτή, πού σπεύδει νὰ αὐτοαναιρεθεῖ, ὅταν βλέπει ὅτι ὁ πολιτικὸς ἀντίπαλος βρίσκεται ante portas;

Ἡ πορεία ἐκδημοκρατισμοῦ σπὶν Ἀλγερία δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ γενικότερο πολιτικὸ, οικονομικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τῶν τελευταίων τριάντα χρόνων. Ἡ κοινωνία πέρασε μέσα ἀπὸ διαδοχικές φάσεις αὐτοπροσδιορισμοῦ της, ἀναζήτησης τῆς ταυτότητάς της. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1962 παραχώρησε γρήγορα τὴ θέση της στὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα τοῦ 1965, ὅπου ὁ στρατὸς ἐπέβαλε σπὶν κορυφὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τὸν Χουάρι Μπουμεντιέν. Ὁ μονοκομματισμός πού παγιώθηκε γιὰ δεκατέσσερα χρόνια, ὡς τὸ θάνατο τοῦ Μπουμεντιέν τὸ 1979, ἀπὸ πολλοὺς ἔρμηνευθεῖ ὡς μιὰ «ἀναγκαία» νασερική-λαϊκιστική ἱστορική περίοδος γιὰ τὸν αὐταρχικὸ ἐκσυγχρονισμό τῆς χώρας. Τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ ἀπέτυχε. Οἱ λόγοι εἶναι πολλοί, ὁ κυριότερος σίγουρα ὀφείλεται σπὸν τρόπο διακυβέρνησης. Ὁ Μπουμεντιέν, ἂν καὶ ἦταν ὁ ἐκλε-

κτὸς τοῦ στρατοῦ, προσπαθοῦσε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν ἀσφυκτικὸ ἐναγκαλισμὸ του. Αὐτὸ τὸν ὀδήγησε σπὸ νὰ ὀργανώσει ἕναν ἐξουσιαστικὸ ἰστό γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του, ὅπου κατέληξαν ὅλα τὰ «δίκτυα πελατείας» πού οἰκοδόμησε, στὸ στρατὸ, στὸ κόμμα, σπὶν κυβέρνηση¹. Αὐτὴ ἡ καθαρὰ δικτατορική διαχείριση τῆς ἐξουσίας συνοδεύτηκε ἀπὸ μιὰ βαθιὰ κρίση τῶν οικονομικῶν δομῶν. Μέσα σπὶν εἰκοσαετία 1960-1980, ἡ πτώση τῆς παραγωγικότητας στὶς κρατικές ἐπιχειρήσεις ἦταν δραματική, συνοδευόμενη ἀπὸ μιὰ τεράστια δημογραφικὴ ἔκρηξη (διπλασιασμός τοῦ πληθυσμοῦ). Τὸ 1979 ὁ στρατὸς ἐπιβάλλει καὶ πάλι στὸ ὑπατο ἀξίωμα ἕναν δικὸ του ἄνθρωπο, τὸν Τσανλί Μπεντζεντί, ὁ ὁποῖος ἦταν οὐσιαστικὰ ἐνεργούμενός του. Παράλληλα, ἡ οικονομικὴ κατάσταση συνεχίζει νὰ ἐπιδεινώνεται, ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1985, ὅπου τὰ σημάδια τῆς φτώχειας καὶ τῆς ἐξαθλίωσης μεγάλων τμημάτων τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πλέον ὀρατά. Οἱ βίαιες συγκρούσεις τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1988 δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀποτυχημένης καὶ καταπιεστικῆς

πολιτικῆς τῆς περιόδου πού προηγήθηκε.

Ἡ κρίση τοῦ 1988 σήμανε τὸ τέλος τῆς μονοκομματικῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἀπελευθερωτικὸ Μέτωπο (ΕΑΜ) καὶ τὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση τοῦ πολυκομματισμοῦ τὸν Φεβρουάριο τοῦ ἐπόμενου ἔτους. Πάνω στὰ ἐρείπια πού ἄφησαν πίσω τους οἱ ἀπανωτές πολιτικοοικονομικές κρίσεις, κάνει τὴν ἐμφάνισή του τὸ Ἰσλαμικὸ Μέτωπο Σωτηρίας (ΙΜΣ), προσπαθώντας, μὲ ἐπιτυχία, νὰ ἐκφράσει πολιτικὰ τὴν ἀγανάκτηση καὶ τὴν ἀποστροφή πρὸς τὸ ΕΑΜ μεγάλων λαϊκῶν μαζῶν. Στὶς ἐλεύθερες δημοτικές ἐκλογές, πού ὀργανώνονται τὸν Ἰούνιο τοῦ 1990, τὸ ΙΜΣ κατακτᾷ τὸ 55,4% τῶν γήφων στὶς κοινότητες ὅλης τῆς χώρας, ἐνῶ εἶναι πλειοψηφικὸ καὶ σέ ὅλες τὶς ἡμιαστικές περιοχές. Οἱ πρώτες ἐλεύθερες ἐκλογές, πού προκηρύσσονται γιὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1991, μπροστὰ σπὸ φόβο τῆς ἀκάθεκτης ἀνόδου τῶν ἰσλαμιστῶν ματαιώνονται μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ καὶ ὀρίζονται γιὰ τὸν Δεκέμβριο, μὲ τὶς γνωστές συνέπειες.

δημοκρατία;

Η ιστορική περίοδος από τα γεγονότα του 1988 ως σήμερα είναι κρίσιμης σημασίας για την κατανόηση της κατάστασης, καθώς και για την ιδεολογική φύση του ΙΜΣ. Η δράση των ισλαμιστών τα χρόνια αυτά δημιούργησε πολλές εντάσεις, όξυνε τις κοινωνικές αντιθέσεις και εξέφρασε με έναν πρωτόλειο τρόπο τη λαϊκή γυχή. Αποδείχθηκε ότι τα κρατικοδίαιτα μεσαία στρώματα, τό σύνολο του κρατικού μηχανισμού, καθώς και η αστική τάξη που αναπτύχθηκε υπό τη σκέπη του για τριάντα χρόνια σάθηκαν άνικανοί να ανταπεξέλθουν στή δημοκρατική πρόκληση, πού ή ίδια ή ιστορία απέλευθέρωσε. Ο πολιτικός και ιδεολογικός άκτιβισμός του ΙΜΣ ήταν άδύνατο να άνακοπεϊ, άκόμα και όταν έδιγε όλα αυτά τά προνομιούχα και έξευρωπαϊσμένα στρώματα στίς πίο προσωπικές στιγμές τής ζωής τους. Η ιδεολογική τρομοκρατία των ισλαμιστών έπεκτάθηκε σέ κάθε πόρο τής κοινωνικής ζωής. Άν και ή ρήξη του 1988 απέλευθέρωσε μιά σειρά ιστορικών πρωτοβουλιών τής «κοινωνίας

των πολιτών», μιά πρωτοφανή έκρηξη σπόν χώρο των μέσων ενημέρωσης, για παράδειγμα, συνοδεύτηκε από μιά αντίστοιχη πλειάδα άτυπων, δρυσκευτικής προέλευσης, άπαγορεύσεων. Ένω για πρώτη φορά διοργανώνονται από τήν τηλεόραση και τό ραδιόφωνο έλευθέρως πολιτικές συζητήσεις, ένω τά έντυπα μέσα ενημέρωσης (έφημερίδες-περιοδικά) πολλαπλασιάζονται και στίς σελίδες τους φιγουράρουν δημοσιογραφικές έρευνες για τήν «όμοφυλοφιλία», τόν «ρατσισμό», τήν «εβραϊκή κοινότητα στό Άλγέρι» κ.λπ., για νά άναφέρουμε τά πίο σημαντικά θέματα-ταμπού για τό προηγούμενο δικτατορικό καθεστώς, παράλληλα ή λογοκρισία εξακολουθεϊ νά παραμένει ως πρός τή δρυσκευτική κριτική, τό στρατό, τήν οικονομία, έργα ζωγράφων καταστρέφονται δημόσια από φανατικούς ισλαμιστές αλλά και από ανθρώπους του καθεστώτος². Η παραδοσιακή λαϊκή μουσική τελεί υπό καθεστώς άπαγόρευσης, πολλά σαλόνια δημοτικών καταστημάτων κλείνουν όριστικά, χρησιμοποιούμενα μόνο σέ ιδιωτικές γιορτές (βαπτίσεις-γάμοι). Οί γυναίκες παύουν νά συχνάζουν στίς παραλίες φορώντας μπικίνι, τά σόρτς άπαγορεύονται... Η δρυσκευτική-ιδεολογική δραστηριότητα των ισλαμιστών έπεκτείνεται ταχύτατα στό χώρο του σχολείου, μέχρι τήν καλύτερη βαθμίδα του, όπου τά μικρά παιδιά ύφίστανται μιά πραγματική πλύση έγκεφάλου, σέ τέτοιο βαθμό ώστε νά δημιουργούνται προβλήματα έπικοινωνίας μέσα στην οικογένεια. Η νεολαία, πλέον, συχνάζει σέ δύο χώρους: ή στά γήπεδα ή στά τζαμιά!

Είναι κοινά παραδεκτό ότι ό κίνδυνος έγκαθίδρυσης ισλαμικού καθεστώτος στην Άλγερία, αν δέν ματαιωνόταν ό δεύτερος γύρος των βουλευτικών εκλογών τής 16ης Ιανουαρίου, ήταν άμεσος, προφανής. Έστω κι αν ό ισλαμισμός του ΙΜΣ δέν είναι σιιτικός, όπως στην περίπτωση του Ιράν, αλλά σουνιτικός, δηλαδή μετριοπαθέστερος, οί ένδείξεις τής ιστορικής φάσης πού προηγήθηκε είναι συντριπτικές. Άλλωστε ή ίδια ή επέμβαση του στρατού είναι ή καλύτερη άπόδειξη γι' αυτό. Στην πραγματικότητα, δά έπρόκειτο για τήν έναλλαγή στην έξουσία, με δημοκρατικές διαδικασίες αυτή τή φορά, μιας άυταρχικής και όλοκληρωτικής άρχης. Πέρα από τής ύλικές προϋποθέσεις αυτής της ριζικής αντίφασης, πού παραπάνω περιγράφηκαν εν συντομία, δά πρέπει νά έρμηνεύσουμε τήν ουσία αυτής τής διαδοχής, τά ιδεολογικά και συμβολικά της προαπαιτούμενα: «Πέρα από τής συγκυριακές έξηγήσεις», έπισημαίνει ό Άντί Λαχουαρί, κοινωνιολόγος, έρευνητής τής άλγερινής κοινω-

νίας των τελευταίων τριάντα χρόνων, «ή έλευση μιας δρυσκευτικής έξουσίας στην Άλγερία έδράζεται στην προέκταση του έθνικισμού του ΕΑΜ, έθνικισμός πού καθεαυτός είναι δεμελιακά δρυσκευτικής ουσίας. Ο ριζοσπαστικός έθνικισμός του ΕΑΜ δα νεϊσθηκε από τή μοντερνικότητα μόνο τής έξωτερικής της μορφής, άναπαράγοντας τής προαστικές κατηγορίες του πολιτικού τής παραδοσιακής κοινωνίας... Ποτέ δέν υπήρξαν έγκυρες και μεγάλης κυκλοφορίας έφημερίδες, ούτε έπιστημονικές έπιδεωρήσεις στίς όποίες νά γινόταν συζήτηση για τά δεμελιώδη προβλήματα τής άραβομουσουλμανικής κοινωνίας. Ο ριζοσπαστικός άραβικός έθνικισμός πάντα καταπολέμησε τή σκέψη και πάντα άρνήθηκε τήν ιδεολογική συζήτηση»³.

Αυτή ή ιδεολογική συνέχεια ή μάλλον ή γενεαλογία πολιτισμικών ύποδειγμάτων φαίνεται νά προσφέρει τήν άπαραίτητη επένδυση για τήν έπίσημη έκφραση των άναγκών τής κοινωνίας. Μιας κοινωνίας πού μέχρι σήμερα μάταια άναζητά τήν έξοδο της από τόν φαύλο κύκλο του άυταρχισμού, έστω και αν συγκυριακά φαίνεται νά ύποκύπτει στην πίο χυδαία χειραγώγησή της, πού τήν δέτει έμπρός στό δίλημμα νά επιλέξει τή Σκύλλα ή τή Χάρυβδη.

1. Addi Lahouari, L' armée au secours de la démocratie en Algérie?, *Le Monde Diplomatique*, Août, 1991.

2. Claire Arsenault-Leers, Fin de quelques tabous culturels en Algérie, *Le Monde Diplomatique*, Juin, 1991.

3. Addi Lahouari, Les missions paradoxales du FIS, *Liberation*, 6.1.92.

Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

του Μαζίμ Ροντενσόν

μετάφραση Ανδρέας Παναζόπουλος

(Β' Μέρος)

ιστεύουμε ότι θά ήταν δυνατό ν' αναπτυχθεί μία μαρξιστική κοινωνιολογία του έθνους, μία κοινωνιολογία σε βάσεις μαρξιστικές. Άλλά για τό σκοπό αυτό απαιτούνται δύο προϋποθέσεις.

Κατ' αρχήν ή προσπάθεια δέν πρέπει νά κλεισθεί σε διαθήματα σχολαστικού τύπου όπως αυτό πού υπαγορεύει ή προκαταβολική και όριστική υιοθέτηση ενός «όρισμού» του έθνους, σαν κι εκείνου του Στάλιν για παράδειγμα.

Κατά δεύτερο λόγο, επειδή ό Μάρξ δέν καλλιέργησε μία ρητή θεωρία του έθνους και επειδή μία τέτοια θεωρία δέν μπορεί νά αποδοθεί εύθως στις θέσεις στις όποιες αυτός επέμενε κυρίως, είναι απαραίτητο νά καταπιαστεί κανείς με τά έμμεσα προαπαιτούμενα του διαθήματός του, άν δέβαια τά θεωρεί θεμελιωμένα.

Συνήθως λέγεται ότι τό θεμέλιο της μαρξιστικής κοινωνιολογίας είναι ή πάλη των τάξεων. Κάτι τέτοιο εξάγεται από τή λυρική φράση του Μάρξ στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο: «Ή ιστορία κάθε κοινωνίας μέχρι σήμερα είναι ή ιστορία της πάλης των τάξεων». Ώστόσο ό Ένγκελς έπιχείρησε νά περιορίσει τή σημασία αυτής της φράσης. Κυρίως όμως ή μελέτη των έργων του Μάρξ δείχνει ότι τό ερμηνευτικό του διάθημα δέν στηρίζεται μόνο στις τάξεις κι ούτε πάντα στην πάλη τους. Και ακόμη πιά σημαντικό είναι τό γεγονός ότι ή μελέτη των γεγονότων μάς δείχνει ότι ό Μάρξ είχε δίκιο στο ερμηνευτικό του διάθημα ενώ ή λυρική συμπύκνωση, σε ένα ιδεολογικό κείμενο πού προοριζόταν για τήν κινητοποίηση των μαζών, ήταν υπερβολική και καταχρηστική γενίκευση.

Οί θεμελιακές κοινωνιολογικές θέσεις του Μάρξ, αυτές πού συνιστούν τή μαρξική και μαρξιστική ιδιοτυπία, είναι θέσεις πού επιτρέπουν νά διακρίνει κανείς ένα επισημονικό ρεύμα κρίσιμης σημασίας. Πρόκειται για ένα ρεύμα πού θά όφειλε κανείς νά υπερασπισθεί στο βαθμό πού του αντιτίθενται ενάντιες ιδεολογικές αντιλήψεις. Αυτές οι κοινωνιολογικές θέσεις κατατάσσονται με τό (μεταμαρξικό) όνομα «θεωρία του ιστορικού υλισμού». Μπορούμε νά κρατήσουμε τόν όρο αυτό παρά τά διαφορούμενά του διότι επισημαίνεται έτσι ό γενικός προσανατολισμός. Συνάμα πρέπει νά εγκαταλειφθεί ή παράλογη παράδοση, πού για ιδεολογικούς λόγους διατηρήθηκε και από τήν άλτουσερική σχολή, πού θέλει νά βλέπει τόν μαρξισμό ως ιδιαίτερη επιστήμη²⁶. Ό λόγος έγκυρότητας του όρου ιστορικός υλισμός είναι ότι αντιτίθεται στον ιστορικό ιδεαλισμό. Αυτή ή τελευταία ιστορική τάση, θεωρεί τούς πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες ως πάλη των καλών εναντίον των κακών, των δικαίων εναντίον των καταπιεστών, αυτών πού έχουν δίκιο εναντίον εκείνων πού έχουν άδικο, ή ακόμη, σε μία πιο φιλελεύθερη έκδοχή, ως πάλη μεταξύ δύο αντιτιθέμενων θεωριών. Όλα αυτά μέσα στο γενικό συμφέρον της κοινωνίας. Έτσι, κατά τόν ιστορικό ιδεαλισμό, ή βάση των κοινωνικών αγώνων βρίσκεται στη συνείδηση των ανθρώπων πού αγωνι-

ζονται. Άς σημειώσουμε επί τή ευκαιρία ότι αυτός ό ιδεαλισμός απαντάται επίσης στις αντιλήψεις πολλών μαρξιστών των σημερινών σοσιαλιστικών χωρών και των κομμουνιστικών κομμάτων.

Ό Μάρξ θεωρεί ότι ή θεμελιακή αιτιολόγηση των κοινωνικών αγώνων είναι τά «συμφέροντα» (με τήν ευρεία έννοια του όρου) των ανθρώπων και των κοινωνικών ομάδων (μεταξύ των όποιων τό ενδιαφέρον του συγκεντρώνεται κατά προτεραιότητα στις τάξεις)²⁷. Έμμεσα, επομένως, θεωρεί ότι οι κοινωνικές ομάδες, όπως και τά άτομα, έπιδεικνύουν μία λανθάνουσα τάση νά εκδηλώνουν προσδοκίες ενός ειδικού τύπου. Αυτές οι προσδοκίες, εξαιρετικά ισχυρές, συνίστανται στο νά υπερασπίζονται και ένδεχομένως νά μεγιστοποιούν (με τόν ανταγωνισμό και τούς αγώνες τους) τά υλικά πλεονεκτήματα και τό κοινωνικό γόητρο πού απολαμβάνουν. Ώς εκ τούτου ή κοινωνική σταθερότητα δέν μπορεί παρά νά είναι σχετική και προσωρινή.

Άλλά ή πάλη δέν είναι τό πάλιν. Διεξάγεται πάνω σ' ένα πεδίο συγκεκριμένων κοινωνικών υποχρεώσεων, κοινωνικής εργασίας, απ' όπου και συνεχώς προκύπτει με βραδύ αλλά συνεχή ρυθμό μία πρόοδος της παραγωγής, πού ένίοτε επιταχύνεται. Τό αποτέλεσμα είναι ή συνεχής συσσώρευση των αγαθών και των προϊόντων στη διάθεση των ανθρώπων.

Αυτή ή συσσώρευση, αυτή ή παραγωγή, αυτή ή εργασία πραγματοποιείται στο πλαίσιο της συνολικής κοινωνίας. Πρίν από τίς προσπάθειες πού σχετίζονται με τή βελτίωση της κατάστασης μιας δεδομένης κοινωνίας (και των ιεραρχημένων στο έσωτερικό της κοινωνίας κοινωνικών ομάδων), πού θά πρότεινα νά ονομάσουμε δευτερεύουσες ουσιαστικές προσπάθειες, υπάρχουν οι πρωταρχικές ουσιαστικές προσπάθειες. Όπως τό άτομο, ή κοινωνία συνολικά πασχίζει κατ' αρχήν νά επιβιώσει, νά διαιωνίσει τήν ύπαρξή της, άρα νά παράξει τά μέσα χάρη στα όποια θά μπορεί νά υπάρξει, νά τά αναπαράγει στο μέτρο πού ή κατανάλωση τά αναλώνει και με τόν τρόπο αυτό νά αναπαράγεται και ή ίδια.

Τό έργο παραγωγής και αναπαραγωγής της κοινωνίας πραγματοποιείται στο πλαίσιο της κάθε συ-

ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ

νολικής κοινωνίας σύμφωνα με μία δεδομένη οργάνωση των σχέσεων παραγωγής που θεμελιώνουν την ενότητά της. Καί είναι θετική ή συμβολή του Στάλιν, με τό άρθρο του για τή γλωσσολογία (προφανώς τό καλύτερό του έργο) πού υπενθύμισε αυτό τό στοιχειώδες γεγονός. Ή πρωταρχική σημασία αυτού του έργου δείχνει πώς δημιουργούνται σχέσεις αλληλεγγύης και συνεργασίας ή έχθρότητας και πάλης μεταξύ των κοινωνιών γιατί όλες εμπνέονται από τή θεμελιώδη αναγκαιότητα παραγωγής και αναπαραγωγής και συνάμα από τήν αναγκαιότητα υπεράσπισης και μεγιστοποίησης των ύλικών πλεονεκτημάτων πού κατέχουν όπως και του κοινωνικού τους κύρους.

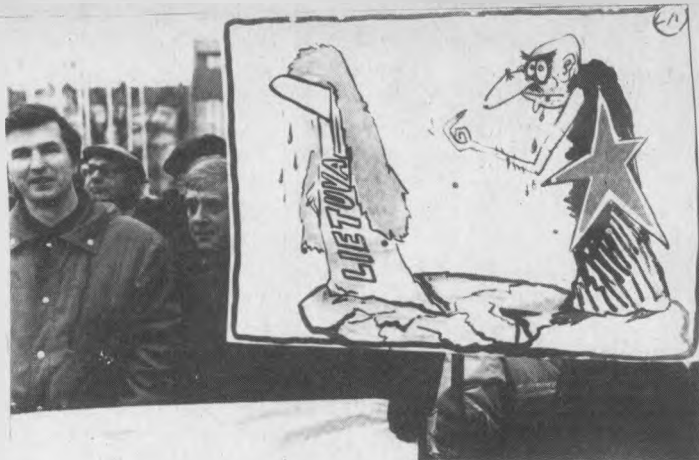
Οί αγώνες επομένως ανάμεσα στις συνολικές κοινωνίες δέν είναι ένα χαρακτηριστικό λιγότερο θεμελιακό τής ανθρώπινης ιστορίας από τους κοινωνικούς-ταξικούς αγώνες. Ό Μάρξ ήξερε πολύ καλά — και τό δείχνει στά πολιτικά του κείμενα — ότι οί αγώνες μεταξύ Άγγλίας και Γαλλίας ή Άγγλίας και Ρωσίας, θά μπορούσαν νά εκτιμηθούν από τήν άποψη τής προόδου των τάξεων, τής θέσης τους, των συγκρούσεών τους. Άλλά όμως οί αγώνες αυτοί δέν μπορούν νά αναχθούν αποκλειστικά στά συμφέροντα των τάξεων πού συγκροτούν τις επιμέρους συνολικές κοινωνίες. Καθόλου δέν θά είμαστε άσεβείς άπέναντι στη μαρξική ή μαρξιστική κοινωνιολογία μέ τό ν' άποδεχθούμε τή σπουδαιότητα των συνολικών κοινωνιών, και των μεταξύ τους φιλικών ή έχθρικών σχέσεων.

Τό έθνος είναι μία μορφή συνολικής κοινωνίας, ένα κοινοτικό μόρφωμα, πού εμφανίζεται σε συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες. Μετά από μία περίοδο,

ιδιαίτερα μεγάλη χρονικά, όπου οί συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής δέν επέτρεπαν τή διαμόρφωση συνολικών ενότητων ευρύτερων από τά γένη και τις φυλές, δημιουργήθηκαν ομάδες φυλών πού αυτοαναγνωρίζονταν σε μία κοινή καταγωγή, διέθεταν μερικούς θεσμούς (συχνά ένα είδος άμφικτυονίας), κοινή γλώσσα (άν και μέ πολλές διαφορετικές διαλέκτους), μία κουλτούρα λίγο πολύ κοινή, στό πλαίσιο τής οποίας εμφανιζόταν μία κοινή θρησκεία (δηλαδή μία κοινή ιδεολογία). Πρόκειται για τό μόρφωμα πού οί Ρώσοι όνομάζουν νάροντνοστ, και πού συχνά άποκαλείται «εθνικότητα» (nationalité) και τό όποιο θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε «έθνότητα» (ethnie).

Ή έθνότητα, άνάλογα μέ τήν περίπτωση, είναι περισσότερο ή λιγότερο συνεκτική, περισσότερο ή λιγότερο διαιρεμένη. Τό έδαφος της μπορεί νά είναι περισσότερο ή λιγότερο κλειστό, ένίοτε καθόλου κλειστό και σε όριακές περιπτώσεις άκόμα και άνύπαρκτο ως ειδικό έδαφος τής έθνότητας (βλ. τους Τσιγγάνους, τους Έβραίους για μία έποχή, τους Haoussa). Οί όμαλοί οικονομικοί δεσμοί διασφαλίζουν σε μεγάλο βαθμό τή συνοχή αυτών των ενότητων.

Ή συγκρότηση τής έθνότητας, εθνικότητα ή προέθνος, είναι ή άνάδυση μιās συνολικής αλληλεγγύης πού υπερβαίνει τό επίπεδο των φυλών. Σε αυτή τή διαδικασία κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν οί παράγοντες οικονομικών σχέσεων. Ή διαδικασία αυτή στέφεται από τή δημιουργία μιās άληθινής εθνικής άγοράς πού χαρακτηρίζει τό έθνος, δηλαδή από τήν πιο τέλεια μορφή πού γνώρισε ή υπερφυλετική κοινωνία στό σύνολό της.

Αυτό τό τελειοποιημένο ἔθνος ἀνταποκρίνεται περίπου στόν ὄρισμό τοῦ Στάλιν. Πρέπει, ὅμως, νά παρατηρήσουμε ὅτι αὐτός ὁ ὄρισμός δέν εἶναι παρά ἡ κατάληξη, ἡ κορωνίδα τῶν προ-ἔθνικῶν σχηματισμῶν μέ τούς ὁποίους ἔχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἰδιαίτερα ὅταν πολιτικοί λόγοι ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ αὐτή τήν ὀλοκλήρωση.

Οἱ παράγοντες ἐθνοτικῆς ἢ ἐθνικῆς ἐνότητας μποροῦν νά ποικίλλουν. Συναντοῦμε τή γλωσσική κοινότητα, τή θρησκευτική, τήν πολιτισμική, τή θεσμική κοινότητα, κ.λπ. Ἐνα κοινό κράτος παίξει πολύ σημαντικό ρόλο στή συγκρότηση μιᾶς ἐθνικότητας, ἰδιαίτερα ὅταν περιλαμβάνει ἀνθρώπους μόνο μιᾶς ἐθνότητας (αἰγυπτιακό καί ἐβραϊκό κράτος τῆς ἀρχαιότητας) ἢ ὅταν ἀποδίδει σέ μιᾶ ἐθνότητα ἕνα κυρίαρχο ρόλο (Ρωμαϊκή, Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία). Οἱ παράγοντες ἐνότητας μποροῦν νά εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυροί σέ μερικούς γεωγραφικούς χώρους (ἀρχαία Αἴγυπτος).

Ἐνα ἰσχυρό κράτος, ἀκόμα καί πολυεθνικό ὅπως οἱ αὐτοκρατορίες τῆς ἀρχαιότητας, μπορεῖ νά ἀναπτύξει πολύ στενοῦς δεσμούς ἀνάμεσα στά διαφορετικά του μέρη καί νά προσομοιάσει πολύ μέ ἕνα σύγχρονο ἔθνος. Ἐτσι συνέβαινε, γιά παράδειγμα, μέ τήν Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, πού ὁ Μαρσέλ Μῶς τή θεώρησε ὡς τό μόνο συγκροτημένο ἔθνος πρὶν τή σύγχρονη ἐποχή²⁸. Στή Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία δημιουργήθηκε ἕνα εἶδος «ἐθνικῆς» ἀγορᾶς. Ὑπάρχει ἡ πολύ ἰσχυρή τάση ἀφομοίωσης τῶν ἀλλογενῶν πληθυσμῶν (Γαλατῶν, Ἰβήρων, κ.λπ.), μέσα σέ ὀρισμένα ὄρια βέβαια, ὅπως τό δείχνει ἡ διαρκής ὑπαρξη ἑνός σχίσματος, στό ἔσω-τετικό τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀνάμεσα στίς περιοχές ὅπου ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ ἑλληνική καί ἡ λατινική γλώσσα.

Ἐ μιᾶ ἀτελή ἐθνότητα μποροῦν νά ἐκδηλώνονται ἰσχυρές κεντρόφυγες τάσεις. Ἐξοῦ καί ὅταν αὐτή ἀντιμετωπίζει ἕναν ἐχθρό ἐμφανίζονται ἀρκετές περιπτώσεις «συνεργασίας», πού προφανῶς δέν μποροῦν νά κριθοῦν μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως στή περίπτωση «συνεργασίας» στό ἔσω-τετικό ἑνός ὀλοκληρωμένου ἔθνους. Οἱ Γαλάτες εἶχαν σέ πολλά σημεία κοινές ἐθνοτικές ἀντιδράσεις, ἀλλά ἀρκετές φυλές τους πήραν τό μέρος τοῦ Καίσαρα ἐναντίον τοῦ Βερκινγκετοριξ. Τό ἴδιο συνέβη καί μέ τούς Ἀζτέκους, ὅπου ὁ Κορτέζ νικήθηκε μόνο μέ τή βοήθεια τῶν ἀνθρώπων τοῦ Τλάξαλα καί ἀκόμα στήν Ἀλγερία τήν ἐποχή τοῦ Ἄμπντ-ελ-Καντέρ.

Εἶναι ἀνάγκη, στό σημείο αὐτό, νά ἐξετάσουμε τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας σχετικά μέ τόν Τρίτο Κόσμο. Δέν πρόκειται βέβαια γιά μῦθο, ἀν καί κάτι τέτοιο φαίνεται νά ὑπάρχει. Δέν μποροῦμε ὅμως

νά θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιά ἕνα πρωταρχικό δεδομένο. Ἐχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα εἶδος «ἐθνικῆς χαρακτηριστῆρα» ὅπως λέει ὁ Ὀττο Μπάουερ, πού πρόκειται καί συμπυκνώνει πολλαπλά φαινόμενα.

Τό βιβλίο τοῦ Ὀττο Μπάουερ μᾶς δίνει σημαντικές ἐνδείξεις γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο αὐτό τό φαινόμενο σχηματίζεται. Δέν μποροῦμε νά τό ἀναλύσουμε ὡς μιᾶ «θεμελιώδη» σταθερά, γύρω ἀπό τήν ὁποία συσσωματώνονται κατά κάποιον τρόπο δευτερεύουσες μεταβλητές. Εἶναι ἀνάγκη νά δειχθεῖ τί εἶναι αὐτή ἡ «θεμελιώδης» σταθερά.

Δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι τό θεμελιώδες σέ μιᾶ ἐθνική κουλτούρα εἶναι πάντα τό ἴδιο φαινόμενο ἢ τό ἴδιο δίκτυο φαινομένων. Οἱ ἐθνικοί χαρακτηριστές ἀλλάζουν. Ἡ Ἀγγλία, πρὶν καταλήξει στόν δικτατορικό πουργιτανισμό, θεωρεῖτο ἔθνος χαρούμενων ἀνθρώπων. Ὁλος ὁ κόσμος θεωροῦσε, κατά τόν 18ο αἰώνα, τούς Γερμανούς ἀπόλυτα εἰρηνόφιλους. Καί ὅμως, σχετικά μόνιμοι παράγοντες μποροῦν νά συνδυσασθοῦν μέ γεωγραφικές ἢ οἰκολογικές, γιά παράδειγμα, σταθερές. Κάθε περίπτωση πρέπει νά ἀναλυεῖται ἰδιαίτερα. Δέν μποροῦμε νά μιλάμε γι' αὐτή παρὰ a posteriori, μετά ἀπό ἐπιμελή ἀνάλυση, ποτέ a priori.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐθνότητα ἢ τό ἔθνος εἶναι μεταδοτικά φαινόμενα. Ὑπῆρξαν στήν ἀρχή πολύ διαφορετικά ἀπό αὐτό πού κατέληξαν. Ἡ ἱστορική μεταδοτικότητα ἀποφάσισε ἡ Βρετανία νά ἐνωθεῖ μέ τή Γαλλία καί ὄχι μέ τό Βέλγιο. Καμιά ἀπόλυτα καταναγκαστική προδιάθεση, καμιά μοῖρα δέν προὔπηξε τῆς δημιουργίας τους. Δέν πρέπει νά ἱεροποιῦμε τήν ἱστορία, λέγοντας ὅτι αὐτό τό ἔθνος πρέπει νά ὑπάρχει, γι' αὐτή ὑπάρχει. Εἶναι ἀνάγκη νά ἐπιμενῶμε νά αὐτῶν τῶν σημείων μὲ ἀναδρομικές τάσεις τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεολογιῶν πρὸς μιᾶ τέτοια ἱεροποίηση. Δέν μποροῦμε παρὰ νά γελάσουμε ὅταν μᾶς μιλοῦν γιά τόν ἱερό χαρακτήρα τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας γιά κράτη τῶν ὁποίων τά σύνορα προσδιορίστηκαν ἀπό μακρινούς διπλωμάτες, συνέπεια σκληρῶν παζαριῶν ἀνάμεσα σέ ξένες δυνάμεις, ὅπως γιά παράδειγμα συνέβη σέ πολλές περιπτώσεις στήν Ἀφρική, πού κληρονόμησε τά σύνορα πού ὀρίσθηκαν στό Βερολίνο, τό Λονδίνο ἢ τό Παρίσι τόν 19ο αἰώνα.

Πρέπει νά φυλαγόμαστε ἀπό αὐτούς τούς σχολαστικούς μῦθους καί πάντα νά ἐπιστρέφουμε στίς συγκεκριμένες πραγματικότητες πού μποροῦμε νά διακρίνουμε πίσω ἀπό τίς λέξεις. Συχνά, δρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μέ παράγοντες ἐνότητας ἢ διαφοροποίησης, ὅπως στήν περίπτωση τῶν Ἀράβων. Ἡ συζήτηση γιά τό ἄν οἱ Ἀράβες συγκροτοῦν οὐσιαστικά ἔθνος εἶναι καθαρά σχολαστική. Ὑπάρχουν ἀνάμεσα τους παράγοντες ἐνότητας καί παράγοντες διαφοροποίησης, αὐτή εἶναι ἡ συγκεκριμένη πραγματικότητα. Γι' αὐτό, γιά τήν ὥρα, μποροῦμε νά τούς ἐκλάβουμε ὡς ἔθνος μέ δύο ὁρόφους. Ὑπάρχουν Τυνήσιοι, Σύριοι, Αἰγύπτιοι, κ.λπ., ἐνῶστε μέ μιᾶ διαφοροποίηση πού ἐμπεδώθηκε τά προηγούμενα πενήντα χρόνια. Ἡ ἐθνότητα ἢ ἡ διαφοροποίηση θά κατισχύσει; Οἱ συγκεκριμένοι παράγοντες θά ἀποφασίσουν.

Στό φῶς αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων πρέπει νά κριθοῦν οἱ ἐθνικιστικές ἰδεολογίες. Ἐπιμενῶμε στό σημείο αὐτό, δέν πρόκειται γιά τή διεκδίκηση ἀτομικῶν δικαιωμάτων, γιά ἰσότητα ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους πού ἀνήκουν σέ διαφορετικές ἐθνότητες στό ἔσω-τετικό τοῦ ἴδιου κράτους. Πρόκειται γιά ἰδεολογίες πού ἀπαιτοῦν τήν ἀναγνώριση ἐθνοτικῶν δικαιωμάτων (αὐτονομία) ἢ ἐθνικῶν δικαιωμάτων (ἀνεξαρτησία). Ἀπαιτοῦν ἴδιους θεσμούς γιά τούς ἀνθρώπους μιᾶς ἴδιας ἐθνότητας ἢ ἑνός ἴδιου ἔθνους, καθώς καί μιᾶ ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη τῆς

κοιλούρας τους. Έκθειάζουν τόν πατριωτισμό της ύπο συζήτηση εθνότητας ή έθνους, τήν αντίσταση στήν άφομοίωση, τή διατήρηση τής ταυτότητας.

Άκόμα και έδω, δέν πρόκειται γιά κάτι μοιραίο. Υπάρχουν τάσεις πού όρουν ύπέρ αυτής τής έκδοξης, άλλες κατά κάί ποικίλλουν άνάλογα μέ τίς περιστάσεις. Πολλοί Άλγερινοί, πρίν τό 1945, άπαιτούσαν τήν άφομοίωσή τους από τή Γαλλία (ας θυμηθούμε τή διαδόητη λυρική διακήρυξη του Φερχάτ Άμπάς). Οί Γαλάτες, καθώς και άλλοι άναζήτησαν τόν έκλατινισμό. Οί Κοϋρδοί, οί Έβραίοι, οί Ίρλανδοί γιά πολύ καιρό άναζήτησαν κατά ένα μεγάλο μέρος νά άφομοιωθούν από τούς πληθυσμούς στο έσωτερικό των όποιων ζούσαν. Ή έθνικιστική αντίδραση υπήρξε γιά κάποιους, κάποια ήμερομηνία, μέ κάποιες προϋποθέσεις. Στίς Ήνωμένες Πολιτείες, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, οί συνεκτικές έθνοτικές ομάδες (Πολωνοί, Ίταλοί, Ίάπωνες, Ίρλανδοί, κ.λπ.) άναζητούν τή συγχώνευσή τους στο άμερικάνικο melting pot, αλλά μέ τό πέρασμα του χρόνου όλο και περισσότερο προσπαθούν νά διατηρήσουν τίς ιδιαιτερότητές τους. Όπως και οί Μαϋροι άναζήτησαν αυτή τή συγχώνευση και άκόμα συνεχίζουν νά τήν έπιζητούν. Ή πρόσφατη έθνικιστική τους αντίδραση είναι τό άποτέλεσμα των συνεχών διακρίσεις σε βάρος τους, διακρίσεων μέ ιστορική φόρτιση και εύκολα άναγνώσιμες χάρη στο χρώμα του δέρματός τους.

Ή έθνικιστική έκδοχή δέν είναι κάτι άπόλυτο πού έχει έπιβληθεί από τό θεό, από τήν ήθική ή από τήν ιστορία. Είναι ή κατάληξη, κάτω από μερικές προϋποθέσεις, προσδοκιών και συμπερόντων πού γεννήθηκαν από τήν άντικειμενική κατάσταση, σε σχέση μέ άλλες προσδοκίες και συμφέροντα.

Τά έθνοτικά ή έθνικιστικά συναισθήματα είναι άρκετά ισχυρά και οί μαρξιότες υπέπεσαν σε σοβαρό σφάλμα πού τά ύποτίμησαν. Τά συναισθήματα όμως αυτά δέν είναι τά μόνα, ούτε πάντοτε τά κύρια²⁹.

Άπό πού πρόερχεται αυτή ή δύναμη; Εύκολα διαπιστώνουμε ότι ή έθνοτική ταύτιση είναι πολύ συχνά στοιχειώδες δεδομένο, προσλαμβανόμενο μέ άνεση, χωρίς κριτική, πού δέν έχει άνάγκη έπεξεργασίας, συνειδητοποίησης, όπως συμβαίνει μέ τήν ταξική συνειδηση. Ή τάση εκμετάλλευσής του από μία κυρίαρχη έθνότητα είναι προφανής, πόσο μάλλον όταν μέσα από αυτή τήν άνωτερότητα μπορούν νά υπεριοχύσουν τά μέλη προνομιούχα μέλη της. Ή έν δυνάμει προσδοκία γιά μεγιστοποίηση των πλεονεκτημάτων, σε πολλές περιπτώσεις, καταλήγει προς όφελος τής έθνικης ομάδας. Έξου και οί συμπεριφορές υπεροψίας, περιφρόνησης, άρνησης τής ισότητας, ή εκμετάλλευση και ή καταπίεση, πού είναι συνήθεις άνάμεσα στίς σχέσεις έθνοτήτων, σχέσεις πού ό Λένιν προέβλεπε ότι θά συνεχισθούν και μετά τή σοσιαλιστική επανάσταση³⁰. Αυτές οί συμπεριφορές τοιμεντάρουν μία έθνοτική αντίδραση των έθνοτήτων σε βάρος των όποιων άσκούνται. Έπιπλέον είναι γενικά πιό δύσκολη ή άλλαγή έθνότητας από τήν καλύτερευση τής κοινωνικοοικονομικής της θέσης. Στήν άποικιοκρατούμενη Άλγερία, ένας Άλγερινός πού ήθελε νά γίνει Γάλλος παρέμεινε Άλγερινός, ένω άν οί περιστάσεις του ήταν εννοϊκές, ένας εργάτης μπορούσε νά γίνει πραγματικό άφεντικό. Έπιπλέον ή κοινωνιολογική παρατήρηση πρέπει νά μάς όδηγήσει στήν άπόρριψη τής ιδεολογικής έννοιας γιά τόν προορισμό ενός έθνους, ως ειρηνικού, πολεμοχαρούς, πολιτισμικού, ιεραποστολικού, κ.λπ. Άκόμα και άν πρέπει νά λάβουμε ύπόψη τίς διαφοροποιημένες προσδοκίες κάθε τάξης (αυτή ή ίδια ή διαφοροποίηση είναι έναρξης), κάθε έθνος τείνει νά μεγιστοποιεί

τά πλεονεκτήματά του. Μπορεί νά υιοθετεί ειρηνιστική πολιτική όταν οί κυβερνήτες του καταλήγουν σε αυτή τήν άπόφαση ζυγίζοντας τά πλεονεκτήματα και τά μειονεκτήματα τής επέκτασης, τήν άναζήτηση τής κυριαρχίας, άξιολογώντας τίς δυνατότητες έπιτυχίας καθώς και τίς προσδοκίες διαφόρων τάξεων σε σχέση μέ τίς αντιπροσωπεύσεις τους. Ή Έλβετία και ή Σουηδία, έδω και πολύ καιρό, άνήκουν σε αυτή τήν περίπτωση. Ή τάση όμως γιά μεγιστοποίηση, πού εκφράζεται μέ βίαιο τρόπο και σε βάρος των άλλων, είναι πάντοτε παρούσα, λανθάνουσα, έτοιμη νά κυριαρχήσει, νά μεταφρασθεί σε πράξεις, άν οί προϋποθέσεις είναι εννοϊκές. Καμιά πίστη σε προκαθορισμένο μυθικό προορισμό, ούτε ή ένθύμηση τής καταπίεσης από άλλους ή τά βάσανα από μία προηγούμενη κατωτερότητα, δέν θά μπορούσαν νά έμποδίσουν αυτή τή διαδικασία.

Στό πλαίσιο των προοπτικών πού όρίστηκαν πιό πάνω, είναι δύσκολο νά άποδεχθούμε ως γενικό κανόνα μία βουλησιαρχική αντίληψη γιά τό έθνος. Στήν πλειοψηφία των περιπτώσεων, τό έθνος δέν σχηματίζεται από μόνο τό γεγονός τής κοινής συμβίωσης. Μία έθνότητα ή ένα έθνος συγκροτείται μέσα από τήν κοινή συμβίωση, στο πλαίσιο μιας δεδομένης άντικειμενικής κατάστασης, πού δημιουργείται από τήν ιστορία, στή βάση προϋπάρχοντων άντικειμενικών παραγόντων πού δένουν ένα κάποιο αριθμό ομάδων και άτομων, χαρακτηρισζόμενων από άντικειμενικά γνωρίσματα. Αυτός είναι ό λόγος πού ή πλειοψηφία των μελών αυτής τής έθνότητας ή έθνους θέλουν νά συνεχίσουν νά ζουν μαζί. Μερικές φορές όμως, άρκετοί μεταναστεύουν και αλλάζουν έθνοτική ταυτότητα, άφομοιώνονται από άλλα έθνη. Έντούτοις, σε όριακές περιπτώσεις, άναπαράγεται ή διαδικασία πού μάς παρουσιάζει ή έθνογραφία και ή ιστορία, μέ τή γέννηση σύνθετων φυλών, μέ κάποιες πολυφυλετικές μικροεθνότητες (όλ. τούς συνοικισμούς των έλληνικών πόλεων), μέ κάποιες έθνότητες τελικά. Ή Ισραηλινή έθνότητα και έπειτα τό κράτος του Ίσραήλ συγκροτήθηκαν από Έβραίους διαφορετικής προέλευσης πού ήθελαν νά ζήσουν από κοινού. Τό ίδιο συνέβη και στο Πακιστάν μέ τούς Ίνδους μουσουλμάνους πού ήθελαν δικό τους κράτος, καθώς και μέ κάποιες υπερπόντιες ευρωπαϊκές άποικίες. Έπιπλέον δέν πρέπει νά άποκρύπτεται τό γεγονός ότι αυτές οί περιπτώσεις δέν μπορούν νά έξηγηθούν μέσα από τό καθαρό ιδεολογικό παιγνίδι, χωρίς ύλικές προεκτάσεις. Ό άποκλεισμός των Έβραίων από τήν ευρωπαϊκή κοινωνία ή οί διακρίσεις πού υπέστησαν, οί σύνθετοι παράγοντες πού έπηρέασαν τό έθνικιστικό κίνημα στήν Βρετανική Ίνδία από κοινού μέ τό γεγονός ότι οί μουσουλμάνοι συγκρότησαν — στή βάση του κριτηρίου τής θρησκευτικής κοινότητας, κατ' έξαιρεση — ένα είδος μισο-έθνότητας (και άς μη λησμονούμε τή μεγάλη μάξα των Ίνδων μουσουλμάνων πού παρέμειναν στο έδαφος πού παραχωρήθηκε στο Πακιστάν), οί οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες πού ώθησαν τούς Ίρλανδούς σε μία άθλια ζωή στήν Ίρλανδία και τούς όδηγησαν στή μετανάστευση, όλα αυτά πρέπει νά λαμβάνονται ύπόψη. Άλλά και τό στοιχείο τής έλευθρης άτομικής έπιλογής έπαιξε, σε αυτές και σε άνάλογες περιπτώσεις, σημαντικό ρόλο. Πρόκειται γιά τήν προβληματική τής καταγωγής πού, στο πλαίσιο όροθεσίας κοινωνικών ομάδων ενός όρισμένου τύπου — έθνοτικές όπως στίς παραπάνω περιπτώσεις, αλλά και ιδεολογικά κινήματα, γιά παράδειγμα — εισάγει στο προσκήνιο

άλλους παράγοντες από τούς υπάρχοντες στην επιδιώξη αυτής της προοπτικής.

Εθνικές αξίες και μαρξιστική ιδεολογία

Τό σχεδιάγραμμα αυτό συνεισέφερε, αρχικά, σε μία ιστορία των ιδεών στο πλαίσιο μιάς ιδεολογίας και ενός ιδεολογικού κινήματος, έπειτα, στην κοινωνιολογική μελέτη ενός ορισμένου τύπου συνομαδώσεων. Θά ήθελα νά τελειώσω, προσεγγίζοντας τό πεδίο των αξιών. Θά χρησιμοποιήσω τήν κλασική διάκριση των κριτηρίων ύπαρξης και των αξιολογικών κρίσεων. Ο Λυσιέν Γκολντινιάν δεδαιώνει ότι ο μαρξισμός άρνείται αυτή τή διάκριση. Αυτή ή ίδια ή διαβεβαίωση είναι καθεαυτή απόδειξη, κριτήριο ύπαρξης και όχι αξιολόγησης. Είναι άλληθρια ότι ο Μάρξ έτεινε στο νά άρνηθει, κατά κάποιο τρόπο, αυτή τή διάκριση. Για παράδειγμα γράφει και δρᾶ ὡς ἔάν ή διαπίστωση ότι τό προλεταριάτο είναι ή τάξη του μέλλοντος ὀφειλε αυτόματα νά προκαλέσει τόν ἐκθειασμό και τήν ὑποστήριξη του προλεταριακού σκοπού. Τό ἴδιο συνέβη και ἀργότερα μέ τούς μαρξιστές αγωνιστές, πού πάντα δυσφοροῦσαν μπροστά σε κάθε διαβεβαίωση σύμφωνα μέ τήν ὁποία ή στάση τους ἐμπεριείχε μιά ἠθική ἐπιλογή, πράγμα πού ὁμως είναι προφανές. Και ὁμως, παράλληλα, διαπιστώνουμε μιά διαρκή τάση μυστικής ἐπανεισαγωγῆς των ἠθικών θεμάτων στην μαρξιστική ιδεολογία μέχρι τή δημοσίευση ἐγγειριδίων κομμουνιστικής ἠθικῆς στην ΕΣΣΔ ἀλλά και στη Γαλλία. Στη βάση τῆς μαρξιστικῆς ιδεολογίας ὑπάρχει ή προ-κριτική πίστη για τή σύμπτωση τῆς ἠθικῆς πίστης μέ τήν ἀποτελεσματικότητα των ιστορικών παραγόντων. Κατά τήν περίοδο τῆς νεότητάς μου, μέσα ἀπό τίς γραμμές του Κ.Κ. τραγουδοῦσαμε μέ συγκίνηση:

«Προχώρα ἔμπρός, ἐργαζόμενη, προλετάριε — Ὁ σκοπός σου είναι δίκαιος, ή ἀνάσα του δυναμική...!»

Ὁ Μάρξ δέν είναι μόνο ἕνας δυναμικός στοχαστής, ἕνας ἐξερευνητής κοινωνιολογικών και οικονομικών νόμων, ἀλλά και ὁ θεμελιωτής μιάς ιδεολογίας και ενός ιδεολογικού κινήματος. Τόν πίνακα του κοινωνικού κόσμου πού αυτός χάραξε, τόν κόσμησε μέ διάφορα στοιχεία, μέ διαφορετικούς αξιολογικούς συντελεστές. Ὅχι μόνο ὑπῆρξε ή ταξική πάλη, ἀλλά οἱ καταπιεσμένοι ἔχχαν ὑποχρέωση νά συμμετέχουν σε αυτή, καθώς και οἱ ἄνθρωποι μέ ἀγαθή προαίρεση νά τούς ὑποστηρίξουν. Ὅχι μόνο αυτή ή πάλη ὀφειλε νά καταλήξει στο θρίαμβο του προλεταριάτου, ἀλλά αυτή ή νίκη ἔπρεπε νά σημάνει τήν εἴσοδο τῆς ἀνθρωπότητας στο βασίλειο τῆς ἐλευθερίας.

Ἄν οἱ στόχοι του ἀγώνα ἦταν τόσο ἐπιθυμητοί, ἂν τό καθήκον συμμετοχῆς σε αυτόν ἦταν τόσο ἐπιτακτικό, ἂν αὐτοί πού λιποτακτοῦσαν ή πρόδιδαν τόν ἀγώνα ἦταν ἀξιοπεριφρόνησης, είναι γιατί ὁ ἀγώνας ἔπρεπε νά ὀδηγήσει στο θρίαμβο ιδιαίτερα σεβαστῶν ἀξιών: ἐλευθερία, ἰσότητα, ἀδελφοσύνη για ὅλους τούς ἄνθρώπους.

Οἱ ιδεολογίες ἐπιλέγουν ἀνώτερες ἀξίες. Ἐπιπλέον, ἐπιλέγουν ἀντικείμενα μέ σκοπό νά τά ὑπηρετήσουν, για τά ὁποία πρέπει νά πραγματοποιήσουν αὐτές τίς ἀξίες. Ἄν ἐξαιρέσουμε τό ἴδιο τό ἄτομο, τό ἐγώ, ὑπάρχει και δέν μπορεῖ παρά νά ὑπάρχουν τρία ἀπό αὐτά τά ἀντικείμενα για τά ὁποία πρέπει νά πραγματοποιήσουν αὐτές τίς ἀξίες. Ἡ μέ διαφορετικό τρόπο προσδιορισμένη ὁμάδα, πού θά είναι συχνά ή ἐθνότητα ή τό ἔθνος, ὁ ἄνθρωπος πού δέν διακρίνεται ἀπό τήν ὁμάδα, και ὁ θε-

ός. Ἐπιθυμοῦμε τήν ἐλευθερία ή/και τή δύναμη για τήν ὁμάδα, ἀφιερωνόμαστε στην ὑπηρεσία του θεοῦ, παλεύουμε για τόν σκοπό του ἀνθρώπου.

Για μιά σταθερή συγκρότηση μιάς ιδεολογίας είναι ἀναγκαῖες ἄλλες ἐπιλογές πάνω σε ἄλλα σχέδια. Ἄς σημειωθεῖ, παρενθετικά, ότι είναι θεμιτή ή υιοθέτηση των αὐτῶν ἀξιών, ή ὑπηρετηση των ἴδιων σκοπῶν χωρίς τήν ἀποδοχή ὅλης τῆς ιδεολογικῆς θεματικῆς πού τούς πλαισιώνει, χωρίς ἐπίσης τή συμμετοχή σε ιδιαίτερες ὀργανώσεις και κινήματα, πού ὡς στόχο ἔχουν νά ἐργασθοῦν γι' αὐτές τίς ἀξίες.

Ἡ μαρξιστική ιδεολογία είναι ἐπικεντρωμένη στον ἄνθρωπο, είναι αἰσιόδοξη και προοδευτική: διδάσκει ότι είναι δυνατή ή καλύτερευση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης και τῆς ἴδιας τῆς φύσης τῆς. Πρόκειται για ἕναν ἄθεο ἀνθρωπισμό. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά πλάσει μιά καλύτερη ζωή γι' αὐτόν και για ὅλη τήν ἀνθρωπότητα, χάρη στη δική του ἐργασία, τίς δικές του προσπάθειες, χωρίς νά ἀναμένει καμιά βοήθεια ἀπό τό ἐπέκεινα. Είναι ἀλήθεια ότι οἱ ιστορικοί νόμοι, πού θεωροῦνται ότι είναι ἐνταγμένοι σε ἕνα κοινό νοηματικό πλαίσιο, προσλαμβάνουν συχνά μιά σχεδόν μυθική δύναμη. Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νά ἀφοσιωθεῖ, νά θυσιάσθει για ἐπιθυμητούς σκοπούς για νά γίνει ὁ ἴδιος καλύτερος. Καλεῖται νά ὑπερβεί τόν ἑαυτό του για τό καλό τῆς ἀνθρωπότητας. Βλέπουμε τή συγγένεια αὐτῆς τῆς ιδεολογίας μέ τίς οἰκουμενικές θρησκείες, πού, και αὐτές (τουλάχιστον ὡς ἀρχή) καλοῦν στην ὑπέρβαση των διαφορῶν πού ὀφείλονται στην καταγωγή.

Ἀσφαλέστατα, ή ἀνθρώπινη πρόοδος — ὅπως στίς οἰκουμενικές θρησκείες ή ὑπηρεσία στο Θεό — μπορεῖ νά λάβει χώρα στο πλαίσιο ἐθνοτικών ὁμάδων ή ἐθνῶν. Τά πλεονεκτήματα και οἱ ἀντιφάσεις αὐτοῦ του πλαισίου κατά τίς διάφορες ιστορικές στιγμές πρέπει νά λαμβάνονται ὑπόψη. Σε κάθε περίπτωση, ὁμως, δέν πρόκειται παρά για ἕνα μεταδοτικό πλαίσιο και δέν συνιστᾶ, ἀπό θέση ἀρχῆς, ἕνα πρὸς ταξινόμηση καθήκον. Και ἂν μιά ἡμέρα πρέπει νά γίνει μιά ἐπιλογή, είναι προφανές ότι τό καλό τῆς ὁμάδας πρέπει νά θυσιάσθει για τό καλό τῆς ἀνθρωπότητας στο σύνολό τῆς.

Μιά τέτοια ιδεολογία δέν μπορεῖ παρά νά καταπολεμεῖ τήν ἐθνική καταπίεση, τήν προτίμηση μιάς ἐθνότητας σε ἄλλος ἄλλης, τή δυναμική ἀπορρόφηση. Δέν ἔχει, ὁμως, καμιά σχέση μέ μιά ἀναζητούμενη ἐκούσια ἀπορρόφηση, ἐκτός κι ἂν αὐτό σημαίνει τή λιποταξία ἀπό μιά μάχη (μάχη για τήν ἀπελευθέρωση ἀπό τήν καταπίεση, ὄχι ὁμως και ἀνάδειξη τῆς ἰδιατερότητας μέ κάθε ἀντίτιμο, πράγμα πού δέν θά ὑπηρετοῦσε τό σκοπό του ἀνθρώπου).

Ἡ συγχώνευση των ἐθνικοτήτων μπορεῖ νά είναι ἐπιθυμητή, ἂν συνεισφέρει στην ἀνθρώπινη πρόοδο. Βέβαια, ή διακρίδωση του κριτηρίου είναι ἐπικίνδυνη ὑπόθεση και θά ἦταν προτιμότερο ὁ δικαστής νά μήν ἀνήκει στην κυρίαρχη ἐθνικότητα πού ἐπιτελεῖ τήν ἀφομοίωση! Μέ αὐτή ὁμως τή συγχώνευση, ἀντίθετα μέ ὅ, τι ἰσχυρίζονται οἱ ἐθνικιστές, ή πρὸς συγκρότηση παγκόσμια κουλτούρα δέν χάνει ἀναγκαστικά. Τά ἀξιόλογα στοιχεία τῆς ἀφομοιούμενης κουλτούρας δέν ἔχουν ἀναγκαστικά τήν ἀνάγκη, για τή συνεχή ὑπαρξη και μετάδοσή τους, του στηρίγματος τῆς ἐθνότητας τῆς ὁποίας συγκροτοῦσαν ἕνα χαρακτηριστικό. Λίγοι ἄνθρωποι μιλοῦν ἀκόμα στη Γαλλία τά προδηγγιανά, και ἀκόμα λιγότεροι μποροῦν νά τά διαβάζουν. Ἡ λογοτεχνία, ὁμως των τροβαδούρων μπορεῖ νά διαβασθεῖ ἀπό μετάφραση, γονιμοποιώντας ἀρκετά πνεύματα μέσα ἀπό πολλαπλές διαμεσολαθήσεις. Δέν μποροῦμε νά περνᾶμε τόν καιρό μας οἰκτίροντας τήν τύχη πού κτύπησε τήν Προδηγγιανή Γαλλία κατά τή σταυροφορία ἐναντίον των Ἀλμπι-

ζουά, νά ψέγουμε τόν Σιμόν ντέ Μόνφορντ καί νά προσπαθοῦμε νά ἀνασυστήσουμε τή γαλλική ἐθνότητα του νότου, πού φώτισε μέ τήν κουλτούρα της τόν ὑστερο Μεσαίωνα. Ἡ ἑβραϊκή Βίβλος ἐπέδρασε πολύ περισσότερο, μέσα ἀπό τίς ἀναρίθμητες μεταφράσεις της, στό πνεῦμα πολλῶν λαῶν τῆς γῆς, παρά μέ τήν ἄμεση μεσολάβηση τοῦ λαοῦ πού χειραφέτησε. Ἡ παγκόσμια ἱστορία εἶναι μιὰ ἀπεριόριστη συνέχεια ἐπιτυχῶν ἀφομοιώσεων, πού κανένας πλέον δέν θυμᾶται. Τά σημερινά ἔθνη πού μέ τό μεγαλύτερο πείσμα ὑπερασπίζονται τήν ἰδιαιτερότητά τους εἶναι τό ἀποτέλεσμα ἀπειρῶν συγχωνεύσεων καί ἀφομοιώσεων.

Ἄν ἡ μαρξιστική ἰδεολογία ὑπερτιμᾷ τούς ταξικούς ἀγῶνες, εἶναι γιατί ἔχει στόχο (σύμφωνα μέ αὐτή τουλάχιστον) τήν κατάργηση τῶν τάξεων, ἄρα τῶν προνομίων, τήν ἐγκαθίδρυση τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας καί ἰσότητος. Ἀντίθετα, ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία ὑπερτιμᾷ τόν ἀγῶνα ἑνός ἔθνους γιά τήν συνολική του ἐλευθερία καί μόνο, χωρίς νά λαμβάνει ὑπόψη τά ἄλλα καί συχνά σέ ὄρα τῆς ἐλευθερίας τῶν ἄλλων³¹. Ἡ πάλι τῶν ἐθνῶν δέν μπορεῖ νά ὑπεραξιολογεῖται στά πλαίσια τῆς μαρξιστικῆς ἰδεολογίας, παρά ἂν εἶναι ἐνταγμένη στήν προοπτική τῆς γενικῆς ἀπελευθέρωσης τῆς ἀνθρωπότητας καί μόνο σέ αὐτή τήν προοπτική, ὅσο δύσκολη καί ἂν εἶναι ἡ κατανόηση. Ἀλλά ὅταν ἕνα ἔθνος ἀνεξαρτητοποιεῖται, ἐλευθερώνεται ἀπό τίς ἀλυσίδες τῆς ἔμμεσης κυριαρχίας, ὁ ἐκθειασμός τῶν ἐθνικῶν ἀξιών, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, περίπου μοιραῖα ὅλα αὐτά κατά τήν περίοδο τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα, κινδυνεύει νά προάγει διαρκῶς καί νά ἐπιδεδιαιώνει τή συνέχιση τοῦ ἀγῶνα πρὸς μιὰ διαφορετική κλασική κατεύθυνση: προσπάθειες γιά τήν κυριαρχία, τήν καταπίεση, τήν ἐκμετάλληση τῶν ἄλλων. Δέν ὑπάρχει καμιά αὐτόματη ἐγγύηση ἐναντία σέ μιὰ τέτοια ἐξέλιξη: οὔτε οἱ ὑφιστάμενες κακουχίες ἀπό ἕνα παλιότερο ἐκμεταλλεμένο πληθυσμό, καταπιεσμένο καί σφαγιασμένο (δλέπε Ἰσραήλ), οὔτε τό ζήτημα τῆς ἀδικίας καλυπτόμενο ἀπό τήν ἐθνική καταπίεση κατά τή διάρκεια τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα (δλέπε τίς ἀποικιοκρατούμενες χώρες), οὔτε οἱ διεθνιστικές δηλώσεις, οὔτε ἡ ἀδιάφορη ἰδεολογική αἰτιολόγηση γιά τήν παρεχόμενη βοήθεια σέ ἕναν ἀδελφό λαό³², οὔτε ἡ κοινοβουλευτική δημοκρατία, οὔτε ἡ συλλογική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς³³.

Οἱ προοπτικῆς τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας (καί δέν ὑπάρχει ἰδιαιτέρος λόγος νά τήν βαπτίσουμε ἐθνικὴ γιά νά ἀποτραπῆ ὁ κίνδυνος) εἶναι καί δέν μποροῦν νά εἶναι παρά μιὰ ἀλύτωση συνεχῶν ἀγῶνων, νικῶν πού ἀκολουθοῦνται ἀπὸ ἀντεκδικήσεις στό διηγετικές. Ἡ μόνη ἐλπίδα νά σπάσει κάπου αὐτός ὁ ἀτέλειωτος κύκλος μπορεῖ νά βρεθῆ στόν κατευνασμό πού ἐπιφέρουν οἱ περιστάσεις καθῶς καί οἱ φρόνιμοι ὑπολογισμοί τῶν συνετῶν κρατικῶν ἀξιωματῶν καί τῆν ἀπάλυνση τῆς ἰδεολογίας, ἀλλά καί μέ τόν διαρκῆ κίνδυνο ἀπρόβλεπτες συνθήκες νά τῆς μετadώσουν ἐκ νέου τόν ἴο. Ἐποχιακά, τουλάχιστον, ὁ φεντεραλισμός μπορεῖ νά θεσμοποιήσει αὐτό τόν ἀφοπλισμό τῶν συγκρούσεων. Ὑπάρχει ὅμως καί ἄλλος τρόπος γιά νά τελειώσουμε μέ αὐτό τόν κύκλο τοῦ μίσους: ἐξορίες, ἀπελάσεις, γενοκτονίες. Ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία εἶναι φορέας, λανθάνων ἢ φανερός, μίσους, συγκρούσεων, σκοτωμῶν, χωρίς κανένα ὄφελος γιά τήν ἀνθρωπότητα. Τό ἀντίθετο.

Ἡ μαρξιστική ἀνθρωπιστική ἰδεολογία, ὅπως ἐξᾶλλου κάθε ἀνθρωπιστική καί οἰκουμενική ἰδεολογία, μπορεῖ νά ἀναγνωρίσει τή σημασία τῆς κάθε ἐθνικῆς κουλτούρας, τῆ δύναμη τῶν ἐθνικῶν συναισθη-

μάτων, τῆ νομιμότητα ὑπεράσπισης τῶν ἐθνικῶν δικαιωμάτων. Δέν μπορεῖ νά ἀποδεχθῆ τήν ἐθνικιστική ἰδεολογία, χωρίς ἢ ἴδια νά προδοθῆ.

26. Συνήθως μιὰ ἐπιστήμη φέρει ἕνα ὄνομα ἀναφερόμενο στό εἰδικό πεδίο ὅπου αὐτή ἐφαρμόζεται καί ὄχι σέ ἕνα ρεῦμα σκέψης, σέ ἕνα σύνολο θέσεων (ἀκόμα καί ἂν εἶναι γενικά ἀναγνωρισμένες) ὑποστηριζόμενων σέ αὐτό τό πεδίο. Δέν μιλάμε γιά τή μελέτη τοῦ ἡλιοκεντρισμοῦ, ἀλλά γιά τήν ἀστρονομία ἢ γιά τή θεωρία τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος.

27. Ἀναπτύσσω αὐτούς τούς χαρακτηρισμούς σέ μιὰ ἀνακοίνωση μέ τίτλο *Μαρξιστική κοινωνιολογία καί μαρξιστική ἰδεολογία* στήν ἡμερίδα τῆς UNESCO γιά τόν Μάρξ καί τῆ σύγχρονη σκέψη (Μάιος 1968), πού δημοσιεύθηκε στήν ἐπιθεώρηση *Diogenes*, no. 64, 1968, σ. 40-104. Περιέγραφα τίς ἰδέες μου πολύ συνοπτικά πάνω σέ αὐτό τό πρόβλημα στό διδύμο μου *Islam et capitalisme*, Paris, Seuil, 1966, σ. 200 κ.ε. (Ἀπό τότε δημοσιεύθηκε στό *Diogenes*, no. 64, 1968, σ. 70-104, ἀγγλική ἐκδοση, *Diogenes*, no. 64, Winter, 1968, σ. 57-90, καθῶς καί στόν τόμο *Marx et la pensée scientifique contemporaine. Marx and contemporary Scientific Thought*, La Haye, Paris, Mouton, 1969, σ. 67-92).

28. M. Mauss, "La Nation" (*Année sociologique*, 3e serie, 1953-54, Paris, PUF, 1956, σ. 5-68).

29. Προσπάθησα νά τό δείξω γιά τίς περιπτώσεις πού γνώριζα καλύτερα στό ἄρθρο μου: «Dynamique interne en dynamique globale: l'exemple des pays mousoulmans» (*Cahiers internationaux de sociologie*, no. 42, 1967, σ. 27-47). Ἐπανατυπωμένο στό διδύμο μου *Marxisme et monde musulman*, σ. 266-293.

30. Βλ. τό διδύμο του *Bilan d'une discussion sur le droit des nations* στήν παραπάνω ἀναφερόμενη μπροσούρα (Moscou s.d.), σ. 138, 171 σ., OEUVRES, τ. XXII, σ. 349, 390.

31. Ἡ ἀντίθεση τῶν δύο ἰδεολογιῶν εἶναι ἀξιοσημείωτη στό *Philosophie de la Révolution* τοῦ Γκαμάλ

Ἄμπντ ἔλ Νασσέρ. Ἀυτός, ὑπὸ τήν ἐπιτροπὴ τοῦ μαρξισμοῦ, μιλά γιά δύο ἐπαναστάσεις, ἐθνική (δηλαδή κατὰκτηση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας) καί κοινωνική, μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ἔπρεπε νά περάσει κάθε ἔθνος. Ἡ πρώτη, ὅμως, θά ἀνέπτυσσε τίς πιό ὁμορφες ἀρετές, τήν ἀφοσίωση, τήν αὐταπάρνηση, τήν ἀλληλεγγύη, κ.λ.π., ἐνῶ ἡ δεύτερη, στήν ὁποία παρ' ὅλα αὐτά θά ἔπρεπε νά ὑποταχθῆ κάθε ἔθνος, προκαλοῦσε («παρά τῆ θέλησή μας») τίς μισητές τάσεις τοῦ βρωμεροῦ ἀγῶνα γιά συμπερόντα ὕλικά, ἀνάμεσα στά παιδιά τῆς ἰδίας πατρίδας. Ἡ ἀντίθεση εἶναι ὀλική μέ τῆ μαρξιστική ἀντίληψη ὅπου ὁ κοινωνικός ἀγῶνας θεωρεῖται ἅγιος, παρακινεῖ αὐταπάρνηση, κ.λ.π., ἐνῶ οἱ ἀγῶνες μεταξύ ἐθνῶν εἶναι ἀδελφοκτόνοι («προλετάριοι ὄλων τῶν χωρῶν, ἐνωθεῖτε») καί ὀπισθοδρομοῦν πρὸς τά προϊστορικά ἐνστικτα τοῦ ἐγωσμοῦ τῆς ομάδας.

32. Βλέπε τήν Γαλλία τῆς Ἐπανάστασης καί τίς ἀδελφές-δημοκρατίες.

33. Ὁ Λένιν προβλέπει ὅτι «τό γεγονός ὅτι τό προλεταριάτο θά φέρει σέ πέρας τήν κοινωνική ἐπανάσταση δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀγιοποιηθῆ, ἀποφεύγοντας λάθρη καί ἀδυναμίες». Θά μπορούσε νά καθοδηγεῖται ἀπὸ «τά ἐγωιστικά συμφέροντα πού ὠθοῦν στό νά ξεπεζῆται στίς πλάτες τῶν ἄλλων». (*Bilan d'une discussion sur le droit des nations. Notes critiques...* Moscou, s.d. σ. 171, OEUVRES, τ. XXII, σ. 380). Καί παραθέτει τόν Ἐνγκελς πού θεωροῦσε ἀναγκαῖο νά ἐπισημάνει ὅτι «τό προλεταριάτο - νικητῆς δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλλει μιὰ ὁποιαδήποτε εὐτυχία σέ ἕναν ξένο λαό, χωρίς νά ἀκυρώσει τή δική του νίκη» (γράμμα στόν Κάουτσκι, 12 Σεπτεμβρίου 1882). Σπάνια καί οἱ δύο εἶδαν τόσο καθαρά αὐτό τό θέμα.

Ὁ ρατσιστικός λόγος στήν Ἑλλάδα:

τῆς Νένης Πανουργιά

Η κατασκευή τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας ἔχει στηριχθεῖ, σέ μεγάλο βαθμό, πάνω στόν ἰδεασμό μιᾶς «εὐρωπαϊκῆς νοοτροπίας», στήν ὁποία ἔχουν ἐγγραφεῖ συγκεκριμένα ἰδεολογικά καί ἠθικά στοιχεία, πού ἔχουν λειτουργήσει ὡς ἡ πεμπτοσύνη τῆς εὐρωπαϊ-

κῆς ψυχῆς, καί ἔχουν νομιμοποιήσει (συνήθως μόνο κατ' ἐπιλογήν) διαφορετικούς σχηματισμούς ταυτότητας. Ὑπό αὐτόν τόν καθαγιασμό τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ, συγκεκριμένες συνιστώσες ἔχουν κριθεῖ ὡς πιθανές καί συγκεκριμένες, ἄλλες ὡς ἀπίθανες. Μεταξύ τῶν πιθανοτήτων τίθεται μιᾶ, μάλλον χαλαρή, ἔννοια τῆς «δημοκρατίας»: μεταξύ τῶν μὴ πιθανοτήτων τίθεται ὁ φασισμός (καί τὰ διάφορα στοιχεία του, ἕνα ἀπό τὰ ὁποία εἶναι ὁ ρατσισμός). Ὅπως, κανονικότητα, σημείωσαν οἱ Χορχάμερ καί Ἄντορνο τό 1944 «οἱ εἰδικοί ἀπέδειξαν ὅτι ὁ φασισμός ἦταν ἀδύνατος στήν Δύση»¹, «ἀπόδειξη» ἐγγενῶς λανθασμένη, ὅπως ἀνακάλυψε (καί ἐπανανακαλύπτει) ὅλη ἡ Δύση (μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ Εὐρώπη). Καί, ἀντιγράφοντας τόν Καστοριάδη ἐπ' αὐτοῦ, «γιά νά τελειώσω μ' αὐτά τὰ εἰσαγωγικά σχόλια: αὐτά πού ἔχω νά πῶ εἶναι συχνότατα ἐρωτηματικά καί ἐξίσου συχνότατα δυσάρεστα»².

Ἡ Εὐρώπη εἶδε ἕνα ὄνειρο γιά τή δημοκρατία, τόν ἐφιάλητ τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε ὁ φασισμός. Πῶς θγαίνει, λοιπόν, τό (κοινωνικό) σῶμα ἀπό τό (συλλογικό) ὄνειρο; Ἄγρια ἀποσπασμένες ἀπό τήν εὐφορική ἀπεικόνιση τῶν καταλυόμενων κομμουνιστικῶν τειχῶν καί τό ἀνοιγμα τῶν ἀλβανικῶν συνόρων, ἀρχικά ἡ Εὐρώπη, ἀκολουθούμενη ἀπό τήν Ἑλλάδα βρέθηκαν περιτριγυρισμένες ἀπό ἀνθρώπους πού τὰ πρόσωπά τους ἦταν κάπως γνώριμα, ἡ γλώσσα τους εἶχε μιᾶ χροιά κάτι ἀγαπημένου, πού οἱ τρόποι τους καί ἡ ἐμφάνισή τους θύμιζαν πράγματα ξεχασμένα ἀπό καιρό καί πού ἡ μνήμη δυσκολευόταν νά τοποθετηθεῖ ἀκριβῶς. Οἱ μεστότεροι Ἕλληνες, συγκεκριμένα, βρέθηκαν μέσα σ' ἕνα περιβάλλον σχεδόν γνωστό, σέ μιᾶ ἀτμόσφαιρα πού ἔφερε πίσω τήν ἀνάμνηση τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ Ἀλβανικοῦ, τῶν ἐκ-

Ἄν καί οἱ ἀπαρχές ἑνός εὐρωπαϊκοῦ κυρίαρχου λόγου χάνονται, χρονικά, κάπου στή διαδικασία δημιουργίας τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς Εὐρώπης, ἔχει γίνει ἀποδεκτό νά μιλάμε γιά τήν Εὐρώπη ὡς ἕνα μόνο σάν μιᾶ πολιτική καί γεωγραφική ἐνότητα, ἀλλά κυρίως σάν μιᾶ συνεκτική ὁμάδα μέ σαφῆ καί ἀδιαπέραστα ἰδεατά σύνορα. Οἱ Εὐρωπαῖοι (ἔμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι;), ἀντί νά ἀντιμετωπίζουν αὐτή τή μονάδα σάν εὐρετικό ἐργαλεῖο γιά τή διαπραγματεύση ἄμεσων καί

στρατειῶν ἐναντίον τῶν Ἰταλῶν (ἡ νίκη ἐπὶ τῶν ὁποίων θά ὑπογράμμισε καί τήν ἐπιτυχία τῆς ἀληθινῆς αἰτίας τοῦ πολέμου: νίκη ἐπὶ τῶν καταχραστῶν τῆς ἐξουσίας στήν Ἀλβανία, ἐπαναπόκτηση περιοχῶν πού θεωροῦνταν ἐλληνικές, καί, ὑπό τό πρίσμα τοῦ χριστιανισμοῦ, τήν τελειωτική νίκη τῆς δικαιοσύνης τοῦ ἀδυνάτου ἐπὶ τῆς ἀνήθικης ἐξουσίας τοῦ ἰσχυροῦ).

Μόνο πού αὐτή τή φορά δέν χρειάστηκε νά χυθεῖ αἷμα, δέν κινητοποιήθηκαν στρατεύματα, δέν κινδύνεψαν ζωές («δικές» μας ἐν πάσῃ περιπτώσει). Αὐτή τή φορά ἦρθαν οἱ Ἀλβανοί σέ μᾶς, σάν πρόσφυγες. Ἀρχικά κατά ἑκατοντάδες, ἀργότερα κατά χιλιάδες, μέχρι πού κάποτε ὅλοι μας καταλάβαμε ὅτι διαπραγματευόμασταν μιᾶ καινούργια τάξη πραγμάτων. Καί τότε ἀρχίσαμε νά στέλνουμε τοὺς Ἀλβανούς πίσω στήν Ἀλβανία· ἄλλοτε κοροϊδεύοντάς τους, ἄλλοτε πιέζοντάς τους, τό ἀποτέλεσμα παρέμεινε τό ἴδιο: ὀρισμένοι Ἀλβανοί, γιά τήν ἀκριβεία ἐκείνοι πού δέν μποροῦσαν νά ἀποδείξουν συγγένεια αἵματος μέ τήν Ἑλλάδα, στάληκαν πίσω. Ἔτσι ὁ προσδιορισμός τῆς ταυτότητας τοῦ «πρόσφυγα» τοποθετήθηκε πάνω σέ μιᾶ ἀθάλη ἀνάγνωση τῆς «γραμμῆς τοῦ αἵματος»: Θέση — καί σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο γίνονται δυσάρεστη — ἡ ὁποία ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σάν ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ ρατσιστικοῦ λόγου. Εἴτε δέχθοῦμε τόν ἐγκυκλοπαιδικό ὄρισμό πού τοποθετεῖ τόν ρατσισμό στήν ἀντίληψη τοῦ 19ου αἰῶνα περί «βιολογικῶν φυλῶν», εἴτε δελεαστοῦμε ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ Καστοριάδη περί ρατσισμοῦ, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει τόν ρατσισμό σάν τήν διάκριση μεταξύ ὁμάδων στίς ὁποῖες δέν ἐπιτρέπεται ἡ ἀφομοίωση ἀπό τήν κυρίαρχη κοινωνία πού τίς περιβάλλει (θέση ἡ ὁποία θεωρεῖ περιοριστικό τόν ὄρισμό τοῦ

1. Horkheimer Max and T.W. Adorno, 1972, *Dialectic of Enlightenment* (1944), John Cumming, trans., New York, Seabury, σ. 209.

2. Castoriadis Cornelius, 1987, "Notations sur le racisme", *Connexions* 48, January, σ. 108.

3. Castoriadis, ὅπ.π. σ. 114.

4. Fanon Franz, 1967, "Racism and Culture" στό *Towards the African Revolution*, New York, Monthly Press, σ. 32.

5. Ἐξάλλου δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε καί τή θέση τοῦ

Μπαλιμπάρ ὅτι «ὁ ρατσισμός δέν συμβαδίζει μέ τήν ὑπαρξη ἀντικειμενικῶν βιολογικῶν "φυλῶν" θέση, βεβαίως, πού συμβαδίζει καί μέ τίς τοποθετήσεις τῆς ἀνθρωπολογικῆς θεωρίας γύρω ἀπό τόν ρατσισμό. Bali-bar Etienne, 1988, «Ρατσι-

σμός καί ἐθνικισμός», *Πολίτης* (τ. 88-89), Φεβρουάριος-Μάρτιος, σ. 61 - 68.

6. Said Edward W., 1984, "Reflections on Exile", *Granta* 13, σ. 159.

7. Καί πάλι ὁ Μπαλιμπάρ (ὅπ.π., σ. 66) μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ ταξινόμηση τῆς

οί ἰδαγενεῖς στοχασμοί

πιστικῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναγκῶν, ἔχουν ἀναπτύξει ἓναν ἐξέχοντα λόγο γύρω ἀπὸ (καὶ σέ σχέση μὲ) τὴν Εὐρώπη. Αὐτός ὁ λόγος ἔχει ἐπιβάλει τὴν ἡγεμονία του πάνω στὰ διακριτικά μέρη πού ἀπαρτίζουν τὴν ὁλότητα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητας, κι ἔτσι ἡ Εὐρώπη ἔχει ἀναδειχθεῖ σάν «ἰδέα», σάν μία φανταστική μεταφορά πού προσπαθεῖ νά ἐνεργήσει ἐπὶ τῆς ἴδιας τῆς μεταφορικότητάς της.

ρατισμοῦ ὡς ἰδεολόγημα στηριζόμενο στὸ «μὴ δικαιο-λογήσιμο, τὴν "γενιά" ἢ τὴν "φυλή"»¹) ἢ ἀκόμα κι ἂν πάrouμε τὴ θέση τοῦ Φανόν ὅτι ὁ ρατσισμὸς ἔχει σάν ἀντικείμενο-θέμα του «ἓνα συγκεκριμένο εἶδος ὑπαρ-ξης»⁴ καὶ ἐνεργεῖ μέσα σέ ἓνα γενικότερο πλαίσιο ὅπου ἡ γλώσσα, ἡ ἐνδυμασία, οἱ τεχνικές ἑνὸς λαοῦ ὑποτιμοῦνται — σέ καθεμιά περίπτωση ἡ λογική πού τίθεται σέ ἐνέργεια εἶναι ἡ ἴδια⁵.

Τελευταία ἡ Ἑλλάδα ἔχει βρεθεῖ σέ μία καινούργια καὶ ἀντεστραμμένη θέση: αὐτὴ τοῦ εἰσαγωγέα πολιτικῶν προσφύγων, ἀντὶ τοῦ προηγούμενου ρόλου της τοῦ ἐξαγωγέα. Εἶναι μιά θέση πού ἀποκτᾶ μεγαλύτερη πολυπλοκότητα ἀπὸ τὴν παράλληλη εἰσαγωγή μεταναστῶν ἀπὸ ἄλλες γεωγραφικές περιοχές, πολὺ πιὸ περιφερειακές ὡς πρὸς τὰ παραδοσιακά εὐρωπαϊκά κέντρα ἀπ' ὅ,τι ἡ ἴδια ἡ Ἑλλάδα· κατάσταση ἐπίσης καινούργια καὶ ἀντίστροφη γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία, ὡς χώρα εἶχε ἓναν ἀπὸ τοὺς ὑψηλότερους δείκτες μετανάστευσης (τόσο ἐξωτερικῆς ὅσο καὶ ἐσωτερικῆς) μεταξύ τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, μέχρι περίπου τὴν ἐποχὴ πού ἄρχισε νά ἐξάγει πολιτικούς πρόσφυγες. Κατάσταση ὁ ὁποία, βεβαίως, δέν εἶναι καθόλου περιορισμένη στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ ἀντίθετα, ὅπως μᾶς ὑπενθυμίζει ὁ Σάιντ, παγκόσμιο φαινόμενο, φαινόμενο τῆς ἐποχῆς μας, μιᾶς ἐποχῆς ἡ ὁποία μέ τίς σύγχρονες πολεμικές τεχνικές, τὸν ἰμπεριαλισμὸ καὶ τίς ἡμιθεολογικές φιλοδοξίες τῶν ἀρχηγῶν τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ εἶναι, ὄντως, ἡ ἐποχὴ τῶν προσφύγων, τῶν ἐκτοπισμένων καὶ τῆς μαζικῆς μετανάστευσης^{6,7}.

Βεβαίως αὐτὴ ἡ ἀντίστροφη ρόλων σημειοδοτήθηκε ἀπὸ διάφορα χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ ἐμφάνιση ποικίλων πληθυσμῶν, πολιτισμῶν καὶ γλωσσῶν στὴν

Ἑλλάδα, ἡ ὁποία μέχρι αὐτὴ τὴν στιγμή παρουσίαζε μιά σχετικὴ ὁμοιογένεια· κατάσταση πού, βεβαίως, δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιὰ μιά δυναμικὰ ἐπικίνδυνη ἐξισορρόπηση τῶν πραγμάτων (βλ. ἐπίσης Φανόν, ὅπ.π.). Κατάσταση πού θέτει, ἐπίσης, ἐρωτηματικά γύρω ἀπὸ κάθε καθιερωμένη ἰδέα περὶ ταυτότητας καὶ ἐθνικότητας μιᾶς καὶ (ὅπως μᾶς δείχνει καθαρά ἡ περίπτωση τῶν Ἀλβανῶν) αὐτές οἱ ἰδέες μποροῦν νά ἀμφισβητηθοῦν ἀνά πάσα στιγμή. Ἔτσι, ἀκόμη καὶ φυσικοὶ χώροι ἐπαναποκτοῦν συμβολισμούς μέ καινούργιες σημασίες καὶ σημαίνόμενα. Εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνὸς συμβολισμοῦ ὑπέρ-προσδιορισμένου, κατὰ τὴν Βάκ-Μόρς, ἀπὸ τὴν «ἐμπλοκὴ σημειω-τικῶν συστημάτων δημιουργημένων ἀπὸ τὴν ὑπέρ-ἐπιβολὴ τοῦ παλαιοῦ ἐπὶ τοῦ καινούργιου, τοῦ ξένου ἐπὶ τοῦ ἐνδογενοῦς, κατὰ τὴν ταχεία μετάβαση πρὸς τὴν "μοντερνικότητα"»⁸.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Λαυρίου, τώρα σημεῖο ἀναχώρησης γιὰ τὴν τουριστικὴ Τζιά (πού κάποτε ἦταν χώρος ἐκτόπισης τῶν πολιτικῶν «ἀνεπιθύμητων»), ἐπίσης τόπος βιομηχανικῆς παραγωγῆς καὶ ἐκμετάλλευσης μεταλλείων, ἐπίσης χώρος εἰσαγωγῆς καὶ ὑποδοχῆς Τούρκων προσφύγων καὶ Πακιστανῶν μεταναστῶν (καὶ, βεβαίως, ἀκόμη πιστὴ σάν πόλη στὴν αἰωνόδια παράδοση τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν «ἐτέρων»). πού κάποτε ἦταν καὶ σημεῖο ἀναχώρησης γιὰ τὴν Μακρόνησο, ἡ ὁποία εἶχε μέ τὴ σειρά της ἀποκτήσει δική της σημασία. Ἀπὸ προϊστορικὴ κοινότητα ἡ Μακρόνησος μετατράπηκε στὸν εἰκοστό αἰῶνα σέ στρατόπεδο ἐξορίας αἰχμαλώτων πολέμου κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ ἀργότερα σέ προσωρινὸ καταυλισμὸ προσφύγων τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς, καὶ μετὰ σέ τόπο ἐμ-

μετακίνησης πληθυσμιακῶν ὁμάδων ὡς «μετανάστευση» εἶναι θέση ἐκ προοιμίου ὄχι μόνο ρατσιστικῆ ἀλλὰ καὶ παραγωγικῆ ρατσισμοῦ, ὅπου ὁ ὅρος «μετανάστης» ἔχει ἀντικαταστήσει τὸν φυλετικὸ ἢ ἐθνικὸ προσδιορισμὸ (δηλαδή ἀντὶ νὰ ποῦμε:

Μαῦρος, Κινέζος, Ἀλβανός, λέμε γενικά —προσηγορικά— μετανάστης καὶ ξεμπερδεύουμε!) ἔτσι ὥστε ἡ βιολογικὴ πλευρὰ μπαίνει σέ δευτέρη μοίρα.

8. Buck-Morss Susan, 1987, "Semiotic Boundaries and the Politics of

Meaning: Modernity on Tour-A Village in Transition" in *New Ways of Knowing: The Sciences, Society and Reconstructive Knowledge*, Marcus G. Raskin & Herbert J. Bernstein eds, Totowa, Nj: Rowman & Littlefield, σ. 200.

9. Χαραλαμπίδου Βάσω, 1991, «Ἀναπαλαιώνεται ἡ Μακρόνησος. Ἔργα συντήρησης κτιρίων καὶ δρόμων ἀπὸ τὰ ὑπουργεῖα Χωροταξίας καὶ Πολιτισμοῦ», *Τὸ Βῆμα*, 27.10.91, σ. Α38. 10. Webber Frances, 1991, "From Ethnocentrism to Eu-

φυλίου μαρτυρίου. Ειδικά με τις τελευταίες προτάσεις για την δημιουργία εκεί του καινούργιου αεροδρομίου και την τουριστική του εκμετάλλευση έτσι ώστε να λειτουργήσει σαν σημείο αποσυμφόρησης των υπόλοιπων νησιών (Βλ. Κοροδέσης Περικλής, 1989, «'Η Μακρόνησος των διακοπών», Σχεδία 7, Σεπτέμβριος, σ. 24-26 για καυστική κριτική της ιδέας), ή σημειολογική στρωματογραφία της Μακρονήσου αποκτά μία μοναδικότητα στο ελληνικό συμβολικό τοπίο. Ένα πρώτο δῆμα προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι ενέργειες προς αναπαλαίωση των εκεί εγκαταστάσεων. Αφού ο χώρος ἐκρίθη «μνημείο αρχιτεκτονικής της βίας», μετά από εμπειρογναωμοσύνη του Διεθνούς Συμβουλίου Μνημείων και Τοποθεσιών, ή ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να αναπαλαιώσει τα κτίρια της Μακρονήσου με άπώτερο στόχο τή δημιουργία εκεί μνημείου για επισκέψεις ή μουσείου ή χώρου πολιτιστικών εκδηλώσεων. Βεβαίως, ειδικά στην Ελλάδα, μνημείο και μουσείο σημαίνει τουρισμός και δὴ διεθνής τουρισμός με όλα τὰ τουριστικά συμπαρομαρτοῦντα. Έτσι, ἂν μπορούμε να πάρουμε σαν παράδειγμα τήν περίπτωση τῆς τουριστικοποίησης τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσης στην Πολωνία και τήν Γερμανία, τότε, ποιός ξέρει, μπορεί τελικά να ζήσουμε και να δοῦμε σέ λειτουργία τό «Hotel Makronissos» (ίσως και να διανυκτερεύσουμε στίς εγκαταστάσεις του).

Αὐτοί οἱ ποικίλοι σχηματισμοί ἐστιάζουν σέ τρία σημεία πού τοποθετοῦν τό θέμα τῶν προσφύγων/μεταναστῶν μέσα στό θεωρητικό πλαίσιο τῆς ἐτερότητας. Αὐτά τὰ σημεία εἶναι: 1) τό θέμα τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας, 2) ὁ εὐρωρατσισμός¹⁰, και 3) ἡ ἔννοια τῆς κεντρικότητας τῆς Εὐρώπης.

Ίσως στην καρδιά τοῦ θέματος να δρῖσκει τό ζήτημα τῆς ἴδιας τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Ἱστορικά ὁ ὅρος «Εὐρωπαῖος», σαν σημείο αὐτοπροσδιοριστικό, συμπιπτει με τό τέλος τῆς ἀποικιοκρατίας¹¹. Μέχρι τότε ὁ ὅρος χρησιμοποιοῦνταν μόνο ὡς ἀναφορά στοῦς ἀποικιοκράτες στίς διάφορες ἀνά τόν κόσμο ἀποικίες. Αὐτό, βεβαίως, μᾶς ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στή σκέψη ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι υἰοθέτησαν τόν ὄρο σαν αὐτοπροσδιοριστικό ὅταν ἡ ἐπαφή τους με τό «ἕτερο» ἐνέπεσε στή σφαῖρα τῆς καθημερινότητας στόν δικό τους, τόν εὐρωπαϊκό χώρο ὅταν ἡ ἀνάγκη γιά να συμπεριληφθεῖ ὁ ἑαυτός μας ἐκεῖ ὅπου αὐτομάτως ἀποκλείεται ὁ «ἄλλος» δημιούργησε τήν ἀνάγκη γιά ἕναν ἐξαιρετικά περιοριστικό ὄρισμό τῆς ταυτότητας. Παράλληλα, δημιουργήθηκε μία ὄρολογία — πού δέν δηλώνει πάντα τό ἴδιο πράγμα ἀλλά πού συχνά τό ὑπονοεῖ — ἡ ὁποία περιστρέφεται γύρω ἀπό αὐτόν τόν ταυτιστικό λόγο και βασίζεται στή συγκεκριμένη «ιστορική μνήμη» τῆς κάθε χώρας¹². Έτσι, στή Βρετανία τό ὄλο θέμα ἔχει κατονομασθεῖ «ἄνθρωποι ἀπό ἄλλους πολιτισμούς»¹³ ἐνώ στην Ελλάδα περιστρέφεται γύρω ἀπό τόν ὄρο «πρόσφυγες» και — τελευταία — «'Αλβανοί» (σημαίνοντα ταυτότητας πού ταχύτατα ἐξελίσσονται σέ σημαίνοντα ιδιότητα και σέ ταυτόσημα με τόν ἀπροσδιόριστο κακοντυμένο, μελαψό ξένο)¹⁴. Ἡ ὄρολογία, λοιπόν, μᾶς προτείνει

μιά συνεπιροή μεταξύ ὀρισμοῦ και ἱστορικῆς μνήμης πού καταλήγει στόν εὐρωρατσισμό και πού ἐμφανίζεται στην κυκλικότητα τῆς μετάδωσης ἀπό τήν Εὐρώπη (σαν ὀλότητα) στην κάθε χώρα (σαν μονάδα) και πίσω στην Εὐρώπη.

Αὐτό πού ἄρχισε στή δεκαετία τοῦ '70 σέ ὀρισμένες εὐρωπαϊκές χώρες και σύντομα ἐξαπλώθηκε και στίς ὑπόλοιπες ἦταν ἡ ἀνάπτυξη ρατσιστικῶν (και, ἐπομένως, ἔστω και μόνο ὑπόρητα, φασιστικῶν) ἱδεολογημάτων πού ἐξίσωναν τόν Μαῦρο με τό ἐγκλημα και τό ἐγκλημα με τήν παράνομη μετανάστευση¹⁵, γεγονός πού ἱσχυροποιήθηκε στην Ελλάδα ἀπό τήν συνεχή ἄφιξη προσφύγων και μεταναστῶν ἀπό τήν Τουρκία, τή Μαλαισία, τό Πακιστάν, τή Σρί Λάνκα και τίς Φιλιππίνες. Ἡ Ελλάδα δέν ἔχει, ἀκόμη, στην ἱστορία της μιά ὀργανωμένη ἐμπειρία ρατσισμοῦ οὔτε ἔχει ἀκόμη ἕναν ὀργανωμένο ρατσιστικό λόγο¹⁶, κυρίως γιατί ἡ ἄμεση ἐπαφή τῆς Ἑλλάδας με τόν «μελαψό ἕτερο» περιορίστηκε, μέχρι πρόσφατα, στοῦς Ἄφρικανούς φοιτητές τῶν προηγούμενων δεκαετιῶν, ἂν και ἡ γενικότερη στάση τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στοῦς Ἄφρικανούς κάλλιστα θά μπορούσε να χαρακτηρισθεῖ «ἐπιφυλακτική»¹⁷. Στην τελευταία πενταετία περίπου ὁμως (ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80) ἡ Ἑλλάδα γνώρισε μιά ἄνοδο στην μετανάστευση, κυρίως ἀπό Πολωνούς, Φιλιππίνεζους και πρόσφατα Ἄλβανούς πού δέχονται ὑπηρετικές δουλειές (χαμάληδες, ὑπηρέτριες, καθαρίστριες κ.λπ.) και οἱ ὁποῖοι προφανῶς θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουν σέ ἄλλη κατηγορία και τάξη ἀπ' ὅ,τι οἱ Ἄφρικανοί φοιτητές. Εἶναι μιά κατάσταση πού ἔχει θορυθήσει πολύ κόσμο (ἀπ' ὄλο τό φάσμα τῶν πολιτικῶν τοποθετήσεων) ὄχι μόνο γύρω ἀπό τόν ρατσισμό ἀλλά, κυρίως, γύρω ἀπό τίς συνθήκες πού μπορεί να ὀδηγήσουν στην δημιουργία του. Έτσι ὁ μακαρίτης Κώστας Σταματίου

ro - racism", *Race & Class* 32(3), January - March, σ. 11.

11. Balibar Etienne, 1991, "Es Gibt Keinen Staat in Europa: Racism and Poli-

tics in Europe Today", *New Left Review* 186, March-April, σ. 6.

12. Βλ. Balibar, σμ. 11.

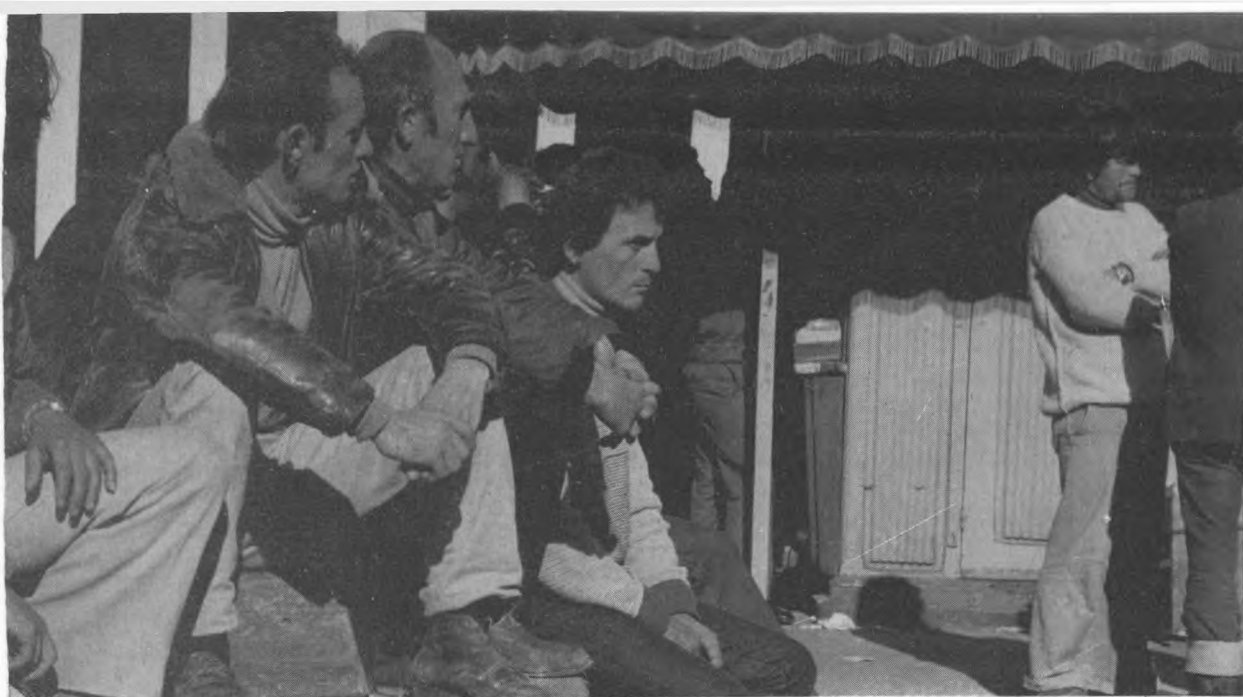
13. Βλ. Webber, ὄπ.π.

14. Σέ καμιά περίπτωση, βέ-

βαια, δέν πρέπει να ξεχνᾶμε τήν θέση τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στοῦς Τσιγγάνους και (σέ πιό ἀφηρημένο και μᾶλλον θεολογικό ἐπίπεδο) στοῦς Ἑβραῖους.

15. Βλ. Webber, ὄπ.π., σ. 13.

16. Ἄν και, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Ἐλεφάντης, ἡ ἐθελουφλία και ἡ ἐπαρση πού μᾶς διακατέχουν δέν

— σέ ένα τελευταίο άρθρο του πού δέν έχει τίποτα νά ζηλέψει από τά κείμενα του Γκομπινώ πάνω στό θέμα τής «φυλής» — ξξανέστη: «Κινδυνεύουμε νά γίνουμε ρατσιστές» (Τά Νέα, 19.10.91) ὄχι μέ διάθεση νά συμβάλεϊ στήν καταστολή του ρατσισμού ἀλλά παρουσιάζοντας τίς ὑπάρχουσες συνθήκες στήν Ἑλλάδα σάν τίς δυνάμεις οἱ ὁποῖες, σχεδόν ὄντολογικά, θά ἀναγκάσουν τούς Ἕλληνες νά γίνουν ρατσιστές. Στόν ἀντίποδα αὐτῆς τῆς θέσης βρισκόμαστε τό συνέδριο πού ὀργανώθηκε πρόσφατα ἀπό τό περιοδικό Ἐκτός Ὁρίων γύρω ἀπό τόν ἐθνικισμό καί τίς μειονότητες.

Αὐτή ἡ κατάσταση σαφῶς τοποθετεῖ τό ὅλο θέμα του προσανατολισμοῦ του ρατσισμού σέ διαφορετική βάση. Ὅπως λέει ὁ Μπενεντίκτ Ἄντερσον, «τό ὄνειρο του ρατσισμού ἔχει τή βάση του σέ ταξικές ἰδεολογίες ὄχι σέ ἐθνικές»¹⁸. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ὁ ρατσισμός τέμνεται μέ τήν οικονομική τάξη, καί ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τό χάσμα μεταξύ τάξεων τόσο πιό αἰχμηρά γίνονται τά θέματα του ρατσισμού. Φτάνουμε, ἔτσι, στό σημείο πού ὁ Μπαλιμπάρ ἔχει ὀνομάσει «ἐθνικοποιημένες ταξικές σχέσεις»¹⁹. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ Ἑλλάδα ὀδηγεῖται ὀλοταχῶς πρὸς ἕναν ἐκλογικευμένο ρατσισμό καί τήν ἀνάπτυξη ἑνός ρατσιστικοῦ λόγου — κάτι πού εἶδαμε ὀλοφάνερα, τόν περασμένο Ἰούλιο, στήν περίπτωση του ἐγκλήματος τῆς Ἐκάλης²⁰. Ἡ τῆς ἀτυχίας πού χτύπησε τόν ἔρημο τόν Ρωσοπόντιο πυγμάχο (πρωταθλητῆ στοῦς Μεσογειακοῦς μέ τά χρῶματα τῆς Ἑλλάδας), τόν ὁποῖο ἔσπασε στό ξύλο ἡ ἀστυνομία στήν Θεσσαλονίκη γιατί τόν πέρασαν γιά Ἄλβανό! Ἡ ἄλλη ὄψη αὐτοῦ του θέματος, βεβαίως, πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στίς πρόσφατες ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν «Ἄλβανῶν» (κυρίως στήν περιοχή τῆς Ἀθήνας), μέ ἀποκορύφωμα τό παρά τρίχα λυντσάρισμα ἑνός Ἄλβανοῦ μικροπωλητῆ στήν ὁδὸ Ἀθηνᾶς ἀπὸ ἄλλους (ὑποθέτουμε πιό γη-

γενεῖς καί αὐτόχθονες μικροπωλητές) γιατί πούλοῦσε πέντε ζευγάρια σῶβρακα γιά ἕνα χιλιάρικο — ἀντί γιά τέσσερα στό χιλιάρικο — καί ὅπου σέ κάποια στιγμή μέ ἀπὸ τίς μικροπωλήτριες (μιά «νέα Σαλώμη» ἔγραψε ἡ ἐφημερίδα) φώναξε στοῦς ὑπόλοιπους νά τοῦ κόψουν τό κεφάλι.

Ἀσφαλῶς μόνο μέσα ἀπὸ αὐτό τό πρίσμα μποροῦν νά θεωρηθοῦν οἱ τελευταῖες ἐκκαθαριστικῆς ἐνέργειες του δημάρχου Ἀθηνῶν (μετά τήν περιοδεία του ἀνά τίς ἀραδικῆς πρωτεύουσες) ἐναντίον τῶν Ρωσοπόντιων (καί ἄλλων) μικροπωλητῶν, οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦν «μιά εἰκόνα τριτοκοσμική στό ἱστορικό κέντρο τῆς Ἀθήνας». Ἄν καί ὁ πειρασμός εἶναι μεγάλος γιά μιά διεξοδική ἀνάλυση του θέματος τῆς «ἱστορικότητας» του κέντρου τῆς Ἀθήνας (κατ' ἀντιπαράθεση, ὑποψιάζεται κανεῖς, πρὸς τήν «μὴ ἱστορικότητα» του «μὴ κέντρου» τῆς «μὴ» Ἀθήνας) καί γιά τοῦς λόγους (πολιτικούς, ἐθνικιστικούς, πολιτισμικούς) κατασκευῆς αὐτῆς τῆς ἱστορικότητας, μιά τέτοια διαδρομὴ θά μᾶς ἐβγαζε πολύ ἀπὸ τόν δρόμο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου. Αὐτό πού πρέπει, ὅμως, νά ὑπογραμμισθεῖ εἶναι ὁ χαρακτηρισμός τῆς Ἀθήνας ὡς «τριτοκοσμική» πόλη ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς μικροπωλητῶν πού στεροῦνται ἀδείας. Γενικά ἡ ἔννοια του Τρίτου Κόσμου ἔχει δεχθεῖ ἀνελέγη κριτική ἀπὸ τοῦς σύγχρονους κοινωνικούς θεωρητικούς, ἀλλὰ ἄς παρακάμψουμε ἐδῶ τήν κριτική αὐτή καί ἄς θέσουμε μιά βασική, ἀρχική ἐρώτηση: ἀκόμη καί ἂν δεχθοῦμε τήν ἔννοια του Τρίτου Κόσμου ὡς ἔννοια ἀκέραια, ποιά εἶναι τά συστατικά ἐκεῖνα πού χαρακτηρίζουν μιά πόλη ὡς «τριτοκοσμική»; Γιά τόν Α. Τρίτη, προφανῶς, ἕνα ἀπὸ τά χαρακτηριστικά εἶναι ἡ ὑπαρξη μικροπωλητῶν στό «ἱστορικό» τῆς κέντρο. Τότε λοιπόν θά πρέπει νά ἀναρωτηθοῦμε ποιά μεγαλόπολη δέν εἶναι τριτοκοσμική; Ἡ ἀντίστροφα, καί πιό συγκε-

μᾶς ἐπιτρέπουν νά παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ ρατσισμός καί στήν Ἑλλάδα ἔχει φτάσει νά ὀργανώνει καί νά προσδιορίζει τή ζωή καί τή συμπεριφορά μεγάλου ἀριθμοῦ συμ-

πολιτῶν μας (βλ. τό ἀποκλεισμό τῶν παιδιῶν τῶν Τσιγγάνων στά σχολεῖα τῆς Δράμας καί τήν ἀπαγόρευση ταφῆς τῶν νεκρῶν Τσιγγάνων στό Νεκροταφεῖο τῶν

Ἐξαμιλιῶν τῆς Κορινθίας τό 1988). Ἄγγ. Ἐλεφάντης, 1988, «Ρατσιστικά καί Πολίτης 90, Ἀπρίλιος 1988, σ. 32-36.

17. Ἄς θυμηθοῦμε τό τρα-

γούδι του Ζαμπέτα «Ὁ μαῦρος, ὁ σκύλος, ὁ ἀράπη, ὁ γάβ, γάβ, γάβ». Ἄλλὰ, ἐπίσης, καί τήν δήλωση φοιτητῆ ἀπὸ τό Ζαῖρ, σέ πρόσφατη ἔρευνα ἐφημερίδας,

κριμένα, ή κατ' έξοχήν τριτοκοσμική πόλη θά πρέπει νά είναι ή Νέα Υόρκη (καί πού βεβαίως ακριβώς έχει έγκνεται ή γλύκα αυτής τής πόλης, στόν κατά Τρίτση «τριτοκοσμικό» τής χαρακτηρα, στήν άνομοιογένεια τοῦ ανθρώπινου τοπίου τής). Τότε, όμως, οί περι- νές έπισκέψεις τοῦ δημάρχου στίς άραδικές πρωτεύ- οσες θά πρέπει νά μάς προβληματίσουν διπλά: έπι- σκέφθηκε αυτές τίς πόλεις (δείγματα, μάλλον, «τρι- τοκοσμικά») έτσι ώστε νά έχει ένα παράδειγμα πρὸς άποφυγήν αλλά δέν έπισκέφθηκε τήν Νέα Υόρκη έτσι ώστε νά μήν έχει παράδειγμα πρὸς μίμηση;

“Οπως μάς υπενθυμίζει ο Μπαλιμπάρ²¹, ή άπλή επαφή μας μέ κάποιον «Άλλο» (πρόφυγες, μετανάστες, ξένους) δέν δημιουργεί αυτόματα ρατσισμό, αλλά τό με- ταστευτικό, όπως και τό προσφυγικό, δίνουν «στόν σύγχρονο ρατσισμό ένα έστιακό σημείο». Αδτή ή συρ- ροή ανθρώπων στίς ήδη άσφυκτικά κατοικημένες, στρι- μωμένες και οικονομικά υποβαθμισμένες ευρωπαϊκές χώρες γίνεται μέρος τής προβληματικής τής άποδοχής και έπίρροψης ευθυνών από τό κράτος στους πολίτες και έντατικοποιεί συναισθήματα άνασφάλειας και οικονο- μικής αστάθειας. Αδτά τά συναισθήματα αστάθειας ίσχυροποιούνται από τόν άμφίβολο τόπο τοῦ «άλλου», τοῦ «ξένου». Είναι ένας τόπος πού δέν βρισκείται ούτε «ανάμεσά μας» ούτε «μακριά μας» αλλά, όπως μάς λέει ο Σάιντ, «τόπος πού δέν άνήκει πουθενά, τόπος έξορίας γιά τούς πρωτόγονους, τόπος όπου, στήν σύγχρονη έπο- χή, περιφέρονται ασκόπως, ως πρόσφυγες και έκτοπι- σμένοι τεράστιοι αριθμοί ανθρώπων»²². “Ετσι, συνθη- κες πού θά μπορούσαν κάλλιστα νά θεωρηθοῦν μέ- σα από τόπρίσμα τής διαφορικότητας φτάνουν νά θεωροῦνται μέσα από τό πρίσμα τής άντιθετικότη- τας, ή όποια προέρχεται κυρίως από τήν έγγενώς άν- ταγωνιστική σχέση πολίτη-κράτους και ή όποια φτά- νει νά διώνεται σάν άνταγωνιστική σχέση μέ τόν «Άλλο». “Ετσι, τό κράτος ένισχύει τήν ξενοφοβία και τόν ρατσισμό έφρόσον τοποθετεί τόν υποτιθέμε- να «άσφαλή» πληθυσμό (ίθαγενή, έννομο, κατοχυ- ρωμένο) σέ μία πιθανά έκρυθμη σχέση μέ τόν «άνα- σφαλή» ξένο — κατάσταση ή όποια, βεβαίως, ται- ριάζει στό κράτος γάντι.

“Η σύγχρονη Έλλάδα, βρισκόμενη στά στοχαστι- κά, διανοητικά και γεωγραφικά περιθώρια τής Ευ- ρώπης, μπορεί νά θεωρηθεί σάν έστιακό σημείο άμ- φιδοθήτησης όχι μόνο τής ευρωπαϊκής κεντρικότητας,

“Η Έλλάδα έχει αναπτύξει ιστορικά μία πολύ παρά- δοξη σχέση μέ τήν Ευρώπη μέσω τής άποδοχής από μέρους τής τοῦ ρόλου τής «Μητέρας τής Ευρώπης»: άν ή Έλλάδα είναι ή Μάνα τής Ευρώπης και ο φασι- σμός (μέσα από διάφορες εκφάνσεις του) είναι άδυ- νατος στήν Ευρώπη (άλλά έχει, παρ' όλ' αυτά, γεν- νηθεί επανειλημμένως και στήν Έλλάδα και στήν Ευ- ρώπη), τότε ή ή Έλλάδα δέν είναι ή Μάνα τής Ευρώπης ή ή Ευρώπη είναι κάτι άλλο. “Ενας έπακρι- δής όρισμός αυτής τής ταυτότητας, όμως, ίσως νά γίνεται όλο και πιό αδύνατος όσο μεγαλώνει ή ΕΟΚ και ύφίσταται οικονομικές πιέσεις γιά τήν άποδοχή (ως μέλη) χωρών οί όποίες σέ άλλες έποχές μπορεί νά μήν θεωροῦνταν άπόλυτα «ευρωπαϊκές». Δηλαδή πι- θανόν νά μήν πληροῦσαν όλους τούς όρους πού έχει θέσει ή Κοινότητα σάν προϋποθέσεις τοῦ ευρωπαϊ- κού πολιτισμοῦ (έτσι όπως όριοθετήθηκαν από τόν Όλλανδό πρέσβη γιά Διεθνή Πολιτισμική Συνεργα- σία στόν όρισμό πού έδωσε γιά τόν ευρωπαϊκό πολι- τισμό), όπου ο «ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι μία κοι- νότητα εθνών, τά όποια χαρακτηρίζονται κατά κύ- ριο λόγο από τόν πολιτισμό πού άναγνωρίζει τίς έξής ρίζες: τήν Ιουδαιοχριστιανική θρησκεία, τίς ελληνι- κές - έλληνιστικές ιδέες στόν χώρο τής κυβέρνησης, φιλοσοφίας, τέχνης και έπιστήμης και τέλος τίς ρω- μαϊκές άπόψεις γύρω από τό δίκαιο»²³.

“Εχουμε έδω μία διατύπωση πού αυτοπεριορίζεται σέ δύο σημεία: πρώτον, παραγνωρίζει τό γεγονός ότι ένα από τά κεντρικά σημεία τοῦ ευρωρατσισμού είναι ο άντιουδαισμός²⁴, και δεύτερον ότι αυτή ή διατύπω- ση θά έπρεπε αυτόματα και άναμφισβήτητα νά απο- κλείσει από μελλοντική συμμετοχή στήν Κοινότητα κάθε χώρα πού δέν μπορεί νά άποδείξει ότι έχει (όν- τολογικά κατά κάποιον τρόπο) τά άπαιτούμενα συ- στατικά. Θά μπορούσε κάλλιστα νά είχε άναφερθεί σέ ευρωπαϊκούς πολιτισμούς αντί σέ μία, μοναδική και όμοιόμορφη δόμηση εις άναζήτηση ταυτότητας. “Η πρόταση, όμως, διατυπωμένη κατ' αυτή τή μονα- δικότητα είναι ή τέλεια ύπογράμμιση τής ευρωπαϊ- κής ναρκισσιστικής μονομανίας γιά κεντρικότητα. “Η Ευρώπη, λοιπόν, έχει έμπλακει σέ έναν (ύπόρρητο) διάλογο γύρω από τήν αυτοχθονία στήν προσπάθειά της νά διαχωρίσει έτσι τό αυτόχθονο κέντρο από τήν έτερόχθονη (ως πρὸς τόν έαυτό της πάντα) περιφέ- ρεια.

ότι στήν Έλλάδα, όντως, δέν έχει νιώσει ρατσισμό, πράγμα πού ένισχύει τήν άνάλυση τών Μπαλιμπάρ, Καστοριάδη και άλλων (ό- πως είδαμε) ότι ο ρατσισμός δέν άντικαθρεφτίζει ύποχρε- ωτικά τή βιολογική ταξινό- μηση τοῦ ανθρώπινου γένους κατά φυλές αλλά είναι μία ύπερβατική θεωρία άποκλει- σμοῦ.

18. Anderson Benedict, 1986, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso.

19. Balibar, Βλ. σημ. 11.
20. Είναι χαρακτηριστικό ο- τι κατά τίς έρευνες πού διε- νήργησε ή άστυνομία γύρω από τήν ύπόθεση δολοφονίας τοῦ Τούρκου διπλωμάτη τό περασμένο φθινόπωρο βρέ- θηκαν όρισμένοι μάρτυρες πού είπαν ότι οί δύο εκτελε- στές είχαν «άσιατικά χαρα- κτηριστικά» (μιλούσαν, ο- μως, άπταιστα ελληνικά!). Τό ίδιο είπώθηκε και κατά τήν πρόσφατη άπόπειρα κλο- πής τοῦ μικροῦ φορτηγοῦ στά Σεπόλια. Και στίς δύο περιπτώσεις έχει έμπλακει ή

17 Νοέμβρη και, βεβαίως, ή εξήγηση πού άκούγεται συχνά είναι ότι έχει αρχίσει ή «είσαγωγή έγκληματιών» από τό έξωτερικό γιά τήν διεκπεραίωση ελληνικών έγκλημάτων. “Η εξήγηση αυτή, άσφαλώς, έμπίπτει σέ μία πτυχή τοῦ ρατσιστικοῦ λόγου όπου ή εθνικότητα προσδιορίζει τήν ύφή τής έγ- κληματικότητας. “Ετσι οί «Άσιάτες» θεωροῦνται με- θοδικοί, καθαροί και γρήγο- ροι, κατ' αντιπαράθεση πρὸς τούς Ίταλούς και Κολομ- βιανούς πού «τά κάνουν λιμ-

πα». “Εδω, βέβαια, πρέπει νά θυμηθοῦμε διάφορες κινη- ματογραφικές παρουσιάσεις τών μέν και τών δέ (“Scafa- ce”, “Godfather”, “Year of the Dragon”, κ.λπ.). Αδτή, όμως, είναι άλλη έρευνα, έν προόδα.

21. Βλ. Balibar, σημ. 11.

22. Βλ. σημ. 6.
23. Pieterse Jan Neder- veen, 1991, “Fictions of Europe”, *Race and Class* 32(3), January-March, σ. 3-11.

24. “Εδω θά πρέπει νά λά- βουμε ύπόψη μας τήν χρίση

Παρακάμπτοντας, πρὸς τὸ παρόν, τοὺς περιορισμούς αὐτῆς τῆς μεταφορικῆς ὁρολογίας, ἄς ἐστιάσουμε σὲ μιὰ ἀκόμη ἐσφαλμένη εὐρωπαϊκὴ ἀντίληψη πού εἶναι ἡ πίστη στὴν δυνατὴ ὑπαρξὴς ἑνὸς στερεοῦ κέντρου καὶ μίας σταθερῆς περιφέρειας. Ἡ ὅλη ἰδέα εἶναι ἐσφαλμένη διότι ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσει — καὶ νὰ δεχτεῖ — τὸ γεγονός ὅτι τὸ κέντρο μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα ὀποιοδήποτε κέντρο, πάντα μεταλλασσόμενο καὶ πάντα ἐπαναπροσδιοριζόμενο, καὶ ὅτι ἀλλαγές στὴν περιφέρεια πάντοτε καὶ ἀναπόφευκτα ἐπαναοριοθετοῦν καὶ ἐπαναορίζουν ἀλλαγές στὰ κέντρα.

Ἔτσι, ἂν καὶ ἡ Γερμανία, φερ' εἰπεῖν, μπορεῖ νὰ εἶναι (ἢ κατὰ καιροὺς νὰ ὑπῆρξε) τὸ κέντρο κάποιας περιφέρειας (ἀσφαλῶς κέντρο ὡς πρὸς τὴν περιφερειακὴ Ἑλλάδα), ἢ ἴδια ἡ Ἑλλάδα ἔχει ἐπίσης ὑπάρξει σάν κέντρο ὡς πρὸς κάποια ἄλλη περιφέρεια. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀντίθεση δὲν εἶναι ποτέ ἀπλά καὶ μόνο διπολική μεταξὺ ἑνὸς κέντρου καὶ ἑνὸς ἄλλου ἀλλὰ πολυδιάστατη μεταξὺ διαφόρων αὐτο-(καὶ ἑτε-

ρο-)χθόνων (καὶ ἀτέρμονα ἀπατηλῶν) κέντρων. Ἔτσι κάθε στοχασμὸς πάνω στὴν εὐρωπαϊκὴ ταυτότητα θὰ πρέπει νὰ περικλείει τὴν πολλαπλότητα τῶν ταυτιστικῶν σχηματισμῶν πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν τωρινῶν καὶ μελλοντικῶν ἐταίρων. Δέν ὑπάρχει μιὰ ἀλλὰ πολλές «κοινές πατρίδες» στὴν Εὐρώπη, μᾶς ὑπενθυμίζει ὁ Μπαλιμπάρ^{25, 26}.

Ἐν κατακλείδι, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐντυφῶσθε πρὸς τὰ τρυφηλά καὶ νὰ ἐνδώσω στὸν πειρασμὸ μίας πολιτισμικῆς ὄνειροκριτικῆς μέσα στοῦ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἡ Εὐρώπη ἔχει νὰ διαλέξει μεταξὺ τῶν ἐξῆς δύο ἐναλλακτικῶν σχημάτων: ἢ νὰ ἐπανοιχευθεῖ τὴν ὑπαρξὴ της μέσα σὲ πιὸ ρεαλιστικούς ὅρους (πράγμα πού σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἐνεργήσει ἐπὶ τοῦ ὑποσυνειδητοῦ της, καὶ πού ξέρουμε ὅλοι πολὺ καλά ὅτι αὐτὸ εἶναι ἄλλη μιὰ ἀδυνατότητα στὴν σχέση αὐτῆ τῆς Εὐρώπης μὲ τὴν ψυχὴ της) ἢ θὰ πρέπει νὰ δεχθεῖ τὴν κατάσταση τοῦ ὄνειρομοῦ της ἔτσι ὅπως εἶναι, μὲ τοὺς ἐφιάλτες του.

τοῦ Ἐλεφάντη γύρω ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἀντιεβραϊσμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὁ ὁποῖος εὐστοχα παρατηρεῖ ὅτι: «Τὸ ὅτι ὁ ἀντισιμιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα δὲν πῆρε τίς παρανοϊκές προεκτάσεις πού πῆρε στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν ἀναπτύχθηκε ὁ φασισμὸς σάν λαϊκὴ ἰδεολογία». Παρ' ὅλο πού, προφανῶς, συμφωνῶ μὲ τὴν κρίση αὐτῆ, ὡστόσο ἐπιμένω στὴν χρησιμοποίηση τοῦ ὄρου ἀντιεβραϊ-

σμός σάν ἐστιακὸ σημεῖο τῆς προκατάληψης ἐναντίον τῶν Ἑβραίων (σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς ἱστορίας τους) καὶ ὄχι ὅλων τῶν σημιτικῶν πληθυσμῶν (στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ Ἄραβες). Βλέπουμε, βέβαια, ὅτι ὁ ὄρος ἀντισιμιτισμὸς ποτέ δὲν περιλαμβάνει τὸν ρατσισμό πού ἀπευθύνεται στοὺς Ἄραβες, οἱ ὁποῖοι ἐμπύπτουν σὲ ἕναν ἄλλο ρατσιστικὸ λόγο, ἐκεῖνο τοῦ «μελαφθοῦ» καὶ τοῦ «τριτοκοσμικοῦ». Δέν εἶναι, βέβαια, τυχαῖο ὅτι μερικές ἀπὸ τίς

νεοφασιστικὲς οργανώσεις στὴν Ἑλλάδα, ἂν καὶ βαθύτατα ἀντιεβραϊκὲς («ἀντισιμιτικὲς»), εἶναι παράλληλα φιλοαραβικὲς.

25. Βλ. σημ. 11.

26. Βεβαίως αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ φάσματος, ἐκεῖνη πού φιλοξενεῖ τοὺς νεοφασιστές πού διακηρύσσουν «Ζήτω ἡ Εὐρώπη τῶν πατρίδων» ὄχι μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα ἑνὸς ἰδεολογικοῦ διεθνισμοῦ οὔτε, ἀσφαλῶς, ἀπὸ διάθεση ἐναγκαλισμοῦ μὲ τίς διάφορες πατρίδες τῆς Εὐ-

ρώπης, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ μιὰ ἀποκλειστικὴ, ὀριοθετικὴ ταυτιστικὴ λογικὴ. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ Μπαλιμπάρ στοχεύει στὴν ἀναγνώριση — ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ψυχὴ — τῶν ἄλλων τῆς Εὐρώπης, ἔτσι ὥστε νὰ τοὺς ἀναγνωρισθεῖ τὸ δικαίωμα κάποιας πατρίδας μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους, οἱ νεοφασιστές στοχεύουν στὴν διαφύλαξη τῆς ἀρτιότητος καὶ τῆς ὁμοιογένειας τῆς κάθε ἐθνικῆς πατρίδας μὲ τὸν παραλληλισμὸ καὶ ὀλοκληρωτικὸ ἀποκλεισμὸ τῶν ἀπάτριδων.

τοῦ Γιώργου
Μαργαρίτη

Ἄς τό προσδιορίσουμε ἀπό τήν ἀρχή. Μιλᾶμε γιά ἐποχές, γεγονότα καί καταστάσεις πού πέρασαν. Πού ἀπομένουν στήν μνήμη λίγων πιά ἀνθρώπων, συνήθως καταγόμενων ἀπό τίς ἴδιες περιοχές, ἡλικιωμένων σήμερα. Τά γεγονότα αὐτά σήμερα δύσκολα παίρνουν μιά θέση ἀνάμεσα στά ὅσα ἐνδιαφέρουν τούς νέους. Σέ συνδῆκες πού δέν δά εὐνοοῦσαν τίς νεκραναστάσεις, σύντομα δά ἦταν τῆς ἀποκλειστικῆς ἀρμοδιότητος τῶν ἱστορικῶν. Ὅμως ἀκούστηκαν τόσα καί τόσα γιά τούς Τσάμηδες καί τήν Τσαμουριά πού ἐποφθαλιᾶ ὁ Ἄλιος.

Εἶτσι ὅμως πού φυσοῦν οἱ ἄνεμοι στή βαλκανική μας γειτονιά, πολλά περασμένα καί σχεδόν ξεχασμένα ἔρχονται καί πάλι στήν ἐπιφάνεια. Ἀποκαλύπτονται παρομοιωμένα καί λειψά, θύματα τοῦ χρόνου καί τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας πού ἔχει τό σήμερα πάνω στό χθές καί τό ζωντανό πάνω στό πεθαμένο. Προσαρμοσμένα στά μίση τοῦ σήμερα, στίς διπλωματικές ἐκδοχές τῶν θυελλῶν τοῦ γύρω μας κόσμου. Κρατιέται ἀπό αὐτά μονάχα ὅ,τι ἐξυπηρετεῖ κι ἔτσι ἡ ἀλήθεια τους εἶναι μερική, ψεύτικη. Δέν ἀποτυπώνουν τό χθές, τί τούς ἐνδιαφέρει ἐξᾴλλου αὐτό. Προαναγγέλλουν τό αὔριο. Νομιμοποιοῦν τίς συγκρούσεις πού θά ἐρθοῦν δηλαδή, ψάχνοντας σέ προπατορικά ἀμαρτήματα καί πικρές ἀδικίες τίς ἀφορμές γιά τούς νέους κύκλους τοῦ αἵματος.

Ἡ μουσουλμανική Τσαμουριά, οἱ μπέηδες τῆς, ὁ πολιτισμός καί οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀνήκουν στό παρελθόν. Τό δικαίωμα τῆς χρησικτησίας, ἄν μή τί ἄλλο, ἔδωσε στους νικητές τό δικαίωμα ἐπί τῶν ὑπαρχόντων τῶν ἠττημένων, ὅπως στή Μικρά Ἀσία ἡ ὅπου ἄλλοι στίς καταστροφές τίς τόσο συχνές στόν αἰῶνα μας καί στήν περιοχή μας. Διεκδικήσεις ἀπό τή μιά ἢ τήν ἄλλη μεριά μέ ἄξονα αὐτά τά περασμένα σημαίνουν τό ξεδίπλωμα τῆς ἱστορίας ἀπό τήν ἀρχή. Καί ἐπειδή αὐτή ἡ ἱστορία ἐφθασε ἐδῶ πού ἐφθασε πατώντας σέ ἀναρίθμητα πτώματα καί σέ ὠκεανούς μίσους, θά ἦταν καλύτερα νά μὴ ἀνοίξουμε καί πάλι αὐτό τό κοντί τῆς Πανδώρας. Καί ὄχι μόνο στήν περίπτωση τῆς Τσαμουριάς¹.

Ἄς τό προσδιορίσουμε καί πάλι. Μέ ὄλη μας τήν ψυχὴ εἰσχύμαστε νά ἀνήκουν ὅλα αὐτά στό χθές καί μόνο σ' αὐτό.

Οἱ Τσάμηδες, οἱ ἀχώριστοι ξάδελφοι τῶν παλιῶν ἡρωικῶν Σουλτανῶν, μουσουλμάνοι ἀλβανόφωνοι σέ μεγάλο ποσοστό, κατοικοῦσαν στίς στενές πεδιάδες τοῦ Μαργαριτιοῦ καί τῆς Παραμυθιάς, ὡς τά ὄρια τοῦ πλούσιου Φαναριοῦ καί τῆς Πάργας ἐνῶ, στά ὄρια, τά χωριά τους ἐφθάναν ὡς τά σύνορα περίπου στήν Σαγιαδάδα καί ὡς τήν περιοχή τῶν Φιλιανῶν. Στά 1923-1925, ἡ παρουσία τους προκάλεσε ἀτέρμονες συζητήσεις. Ὡς μουσουλμάνοι μπορούσαν νά θεω-

Θεσπρωτία 1941 - 44 καί οἱ Τσάμηδες

ρηθοῦν Τούρκοι, ἄρα ἀνταλλάξιμοι, καί νά μεταφερθοῦν στήν Μικρά Ἀσία. Οἱ ἴδιοι διαμαρτυρήθηκαν ἔντονα τότε καί κατέφυγαν σέ πλῆθος ὀργανισμούς ὥστε νά ἀποφύγουν τόν ξεριζωμό. Τόνιζαν τότε τούς δεσμούς τους μέ τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς καί μέ τήν Ἑλλάδα ζητώντας νά θεωρηθοῦν ἀλλόθρησκοι "Ἑλληνας". Κέρδισαν τελικά τήν ὑπόθεσή τους, οἱ Μικρασιάτες πού περίμεναν νά τούς διαδεχθοῦν στή γῆ τους ἔφυγαν γιά ἄλλοῦ καί οἱ Τσάμηδες συνέχισαν νά ζοῦν μέ τόν δικό τους ξεχωριστό τρόπο στή γῆ τους. Πόσοι ἦταν; Ἡ ἀπογραφή τοῦ 1928 ἀναφέρει περίπου 19.000 μουσουλμάνους ἀλβανικῆς γλώσσας στήν περιοχή. Ὑπῆρχαν καί ἑλληνόφωνοι ἀνάμεσα τους καθῶς καί λίγοι χριστιανοί ἢ διπλοῦ θρησκευάτος ἐνῶ μερικοί ἀπό τούς πλουσιότερους εἶχαν φροντίσει νά πάρουν ξένες ὑπηκοότητες, κυρίως τήν ἰταλική (π.χ. οἱ Ἀχμέτ καί Σαχίν Μπέης τό 1930). Οἱ ἰταλικοὶ ὑπολογισμοὶ τοῦ 1941 πού καταμετροῦν στήν περιοχή 26.000 χριστιανούς Ἀλβανούς Τσάμηδες, 28.000 μουσουλμάνους Ἀλβανούς Τσάμηδες ἔναντι μόνο 20.000 Ἑλλήνων² εἶναι σαφῶς ὑπερβολικοί παρά τίς ὅποιες ἐπιφυλάξεις μπορεῖ νά ἔχει κανεὶς καί γιά τίς ἑλληνικές ἀπογραφές καί καταμετρήσεις.

Ἀποδείχθηκε γρήγορα ὅτι τίποτα δέν θά ἦταν ὅπως πρὶν. Μέ ἄξονα τήν ἀγροτική μεταρρύθμιση καί ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ Τσάμηδες ζοῦσαν στά ὄρια τῆς φεουδαρχίας μέ τή γῆ συγκεντρωμένη στά χέρια λίγων μπέηδων, Ἑλληνας ἄρχισαν νά ἀποκοτῶν γῆ καί σπῖτια στήν περιοχή καί νά ἐκτοπίζουν προοδευτικά τους μουσουλμάνους. Οἱ πιέσεις ἔφεραν προοδευτικά τό μίσος καί οἱ Τσάμηδες, πού θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους ταπεινωμένους ἀπό τήν παρέμβαση τοῦ κράτους στίς παραδοσιακές τους συνήθειες καί θύματα ἀρπαγῆς, μέσα ἀπό τίς νομότυπες ἀπαλλοτριώσεις τῆς γῆς τους ἔπαιψαν, στήν πλειοψηφία τους, νά διεκδικοῦν τήν ἑλληνική τους

1. Ἐπιτρέψτε μου δύο παρατηρήσεις ἐδῶ. Ἡ πρώτη εἶναι κακεντρέχης καί ἀφορᾶ τούς πολυάριθμους «φίλους τῆς εἰρήνης» πού γιά πολλά χρόνια μᾶς ζάλιζαν μέ τό «θέλωμε εἰρήνη» καί τά παρόμοια καί μᾶς εὐθυμοῦσαν μέ τίς ἀνεύρωτες γελοιοῦτες «ἀλυσίδες γύρω ἀπό τήν Ἀκρόπολη». Πού χάθηκαν αὐτοὶ οἱ ἀπάθανοι θρησκευόμενοι τώρα πού τά τμήματα τοῦ πολέμου χτυποῦν ἔξφρανα καί ἀνεξέλεγκτα πολὺ κοντά μας;

Ἡ δεύτερή μου παρατήρηση ἄς εἶναι αἰρετική καί ἐλπιδοφόρα. Σ' αὐτόν τόν κύκλο μίσους καί αἵματος τῶν ἐτῶν 1941-1945, τόν καιρὸ πού χάθηκε ἡ ἀλβανική μειονότητα τῆς χώρας μας, στήν ἄλλη πλευρά τῶν συνόρων, ἡ ἑλληνική μειονότητα τῆς Ἀλβανίας ἐπιβίωσε, δέν ὑπέστη σημαντικὰ ἀντίποινα —ἐκτός ἀπὸ τούς ἐθνικιστές μεγαλοϊδεάτες Ἀλβανούς, συμμάχους κατὰ τὰ ἄλλα τοῦ Ζέρβα— καί ἐντάχθηκε περίπου ἰσότιμα στήν ἔστω καί ἐξωπραγματική ἀλβανική πραγματικότητα. Καθὼς αὐτό στήν περιοχή μας δέν συμβαίνει πολὺ συχνά, θά ἔπρεπε ἴσως, ἐκτός ἀπὸ τυχόν εὐγνωμοσύνη πού θά πρέπει νά τρέφουμε γι' αὐτό στό τότε ἀλβανικὸ καθεστῶς, νά μελετήσουμε στά σοβαρά τό πῶς συνῆθη αὐτό τό παράδοξο. Ἴσως τότε ἀνακαλύψουμε ὅτι ὁ ἐθνικισμός καί τό μίσος δέν εἶναι μονόδρομοι καί ὅτι ἐνίοτε στήν ἱστορία οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά σκεφτοῦν καί ἄλλα πράγματα ἐκτός ἀπὸ τό πῶς θά σφάξουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο.

πλευρά τῶν ἔθνικῶν δριάμβων

ταυτότητα. Γιά τούς γύρω χριστιανούς ἡ ἀνακάλυψη αὐτοῦ τοῦ γείτονα ἐχθροῦ καί προπαντός τῆς δυνατοῦτας τοῦ σέ βάρος του πλουτισμοῦ σήμαινε πολλά πράγματα. Τά σουλιώτικα δουνά ἦταν φτωχά καί ἀγωνα καί ἡ κρίση τῆς κτηνοτροφίας τά ἔκανε ἀκόμα πιό ἀφιλόξενα. Ὁ πλούσιος κάμπος φαινόταν σ' αὐτούς ὡς Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας καί τό μόνο πού τούς χώριζε ἀπό αὐτήν ἦταν οἱ «Τούρκοι», πού ἀδίκαια καί ἀψυχολόγητα δέν τούς ἔστειλαν καί αὐτούς στήν Τουρκία. Τό σκηνικό γιά τήν τραγική συνέχεια στήθηκε σέ ἐλάχιστα χρόνια.

Ὅταν, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1939, οἱ Ἴταλοί κατέλαβαν τήν Ἀλβανία καί ἐγκαθίδρυσαν ἐκεῖ ἕνα φασιστικό καθεστῶς μέ κεντρικό σύνθημα τῆ «Μεγάλη Ἀλβανία», μερικοί Τσάμηδες, λίγοι ἀρχικά, βρήκαν στά Τίρανα τοῦ Τζιακομόνι τήν ἐγγύηση πού ζητοῦσαν καί, γιατί ὄχι, τήν εὐκαιρία νά ἐκδικηθοῦν τούς χριστιανούς. Ἡ Τσαμουριά μπήκε μέ ἔνταση στήν προπαγάνδα ὀξύνοντας τά τοπικά μίσση. Πρὶν ἀκόμα ἀρχίσει ὁ ἑλληνοϊταλικός πόλεμος, ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ἀρχισε νά παίρνει αὐστηρά μέτρα κατά τῶν Τσάμηδων. Περίπου χίλιοι πεντακόσιοι ἀπό αὐτούς ἐκτοπίστηκαν στήν Χίο, στήν Κρήτη καί σέ ἄλλες ἀπόμακρες περιοχές τῆς χώρας. Στήν οὐσία, τό μέτρο αὐτό σηματοδότησε τήν τελική φάση τῆς τραγωδίας.

Στήν Θεσσαρωτία, οἱ πολεμικές συνθήκες, ἡ ἐπίσημα διακηρυγμένη ἀντεθνική καί προδοτική στάση τῶν Τσάμηδων, ἡ ἀπουσία τοῦ ἐνῆλικα ἄρρενα πληθυσμοῦ ἄνοιξαν τόν δρόμο σέ κάθε εἶδους ὑπερβάσεις καί πιέσεις σέ βάρος κυρίως τῶν γυναικόπαιδων, τῶν φτωχότερων καί τῶν ἀνυπεράσπιστων. Ὅταν ἡ Ἑλλάδα ὑποτάχθηκε καί γύρισαν οἱ ἐκτοπισμένοι Τσάμηδες ἀπό τά νησιά, τό μίσος εἶχε ἤδη κάνει τόν δρόμο του καί οἱ φονικές ἀντεκδικήσεις μπήκαν στήν καθημερινή ζωὴ τῆς περιοχῆς. Δέν ἦταν μόνο ὅσα ἐγιναν σέ βάρος τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν τους στήν περίοδο τοῦ πολέμου. Προσπάθησαν νά πάρουν πίσω τά ὅσα εἶχαν χάσει στά προπολεμικά χρόνια μέσα ἀπό τήν μεταρρύθμιση καί τίς πιέσεις, ἀλλά καί νά ἀποκτήσουν τό διός τῶν χριστιανῶν γειτόνων τους. Ἐπιπλέον, σ' αὐτήν τήν πλούσια σέ λάδι, σέ ἀλάτι καί σέ ρύζια περιοχή, ὁ ἔλεγχος τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων καί τῶν ἀφετηριῶν τῶν δρόμων τῆς οἰκονομίας, τῶν ἀνταλλαγῶν, εἶχε ἰδιαίτερη σημασία. Μεγάλα οικονομικά συμφέροντα παίζονταν ἐκεῖ. Οἱ χριστιανοί ἀντέδρασαν μέ ἐνοπλα σώματα καί ἡ ἀμοιβαία τρομοκρατία ἐγκαταστάθηκε στήν περιοχή. Μουσουλμάνοι ἐναντίον χριστιανοῦ καί χριστιανός ἐναντίον μουσουλμάνου, ἔδωσαν σέ ἀμέτρητες ἀψιμαχίες δείγματα ἐνός ἀδυσσάλεου καί ἀγεφύρωτου μίσους.

Οἱ κατακτητές δρέθηκαν ἀρχικά ἀπροετοίμαστοι καί ἀμήχανοι μπροστά στήν ἔκταση τοῦ προβλήματος. Ἐνῶ ἡ ὑπόθεση τῆς Τσαμουριᾶς ἦταν μία ἀπό τίς ἀφορμές τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου, οἱ Ἴταλοί, μετά τήν ἐγκριστάσασή τους στήν περιοχή, προσπάθησαν νά κατασιγάσουν τά πάθη διαισθανόμενοι ὅτι βρίσκονται μπροστά σέ ἡφαίστειο. Ἀντικατέστησαν τήν Ἑλληνική Χωροφυλακή μέ Καραμπινιέρους καί προσπάθησαν νά

συλλάβουν καί νά ἐκτοπίσουν τούς θερμοάιμους. Οἱ ἐνοπλες ὁμάδες καί ἀπό τίς δύο πλευρές συνέχισαν ὁμως τό ἔργο τους καί, ἀργότερα, στά 1942, ὅταν ἡ ἰταλική κατοχική πολιτική, στήν προσπάθειά της νά ἐλέγξει τήν ὑπαιθρο, ἀποφάσισε τή χρησιμοποίηση τῶν μειονοτήτων (κυρίως τῆς βλάχικης μεινότητος), οἱ Τσάμηδες βρέθηκαν μέ τήν μεριά τῶν κατακτητῶν. Ὅσο μάλιστα οἱ τύχες τοῦ πολέμου ἄλλαζαν σέ βάρος τοῦ Ἄξονα ἀλλά καί ἡ πίεση ἐναντίον τους αὔξαινε ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης ἀντάρτικων σωμάτων στίς γύρω περιοχές, τόσο ἡ ἀπελπισία τούς ὀδηγοῦσε στόν φανατισμό καί στήν ὑπερβολή.

Ἡ ἀφιξη τῶν Γερμανῶν, τό καλοκαίρι τοῦ 1943, καί ἡ ἔνταξη τῆς ΕἰΛΑ, τῆς φασιστικῆς ὀργάνωσης τῶν Τσάμηδων στό πλέγμα ἀσφαλείας τους, ἔκρινε καί τίς ἐξελίξεις. Πρῶτο κεφάλαιο τῆς τραγωδίας ἦταν ἡ ἐκτέλεση, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1943, σαράντα ἐννέα χριστιανῶν «προκρίτων» (σημαντικῶν) τῆς Παραμυθιάς. Ἡ ἐκτέλεση ἐγινε ἀπό τούς Γερμανούς σέ ἀντίποινα γιά τόν θάνατο ἑξὶ στρατιωτῶν τους στίς μάχες κατά τῶν ἀνταρτῶν, χρεώθηκε ὁμως στούς Τσάμηδες. Ἀρκετοί ἀπό αὐτούς εἶχαν πάρει μέρος στίς συλλήψεις καί στίς καταδόσεις, ἀν καί τουλάχιστον τρεῖς τέσσερις χριστιανοί τῆς Παραμυθιάς μετεῖχαν ἐπίσης στό φρικτό αὐτό ἔργο².

Τόν Ἰούνιο τοῦ 1944 ἀρχισε ἡ ὑποχώρηση τῶν Γερμανῶν ἀπό τήν περιοχή. Στίς 27 ἡ Παραμυθιά ἐκκενώθηκε καί δυνάμεις τοῦ ΕΔΕΣ, μετά ἀπό μικρὴ ἀντίσταση τῆς πολιτοφυλακῆς τῶν Τσάμηδων καί τήν παράδοση τῆς πόλης, τήν κατέλαβαν. Τό ἀπόγευμα ὄλοι οἱ μουσουλμάνοι ἄνδρες κλείστηκαν στό σχολεῖο καί μόλις νύκτωσε ἀρχισε μιὰ τρομερὴ νύχτα αἵματος, βίας καί θανάτου. Τό σκηνικό ἐπαναλήφθηκε στά χωριά τῆς περιοχῆς, στό Φιλιάτι καί στούς δρόμους πού ὀδηγοῦσαν τά κοπάδια τῶν ἀπελπισμένων πρὸς τήν Ἀλβανία.

Τό φθινόπωρο τοῦ 1944, τό πρόβλημα τῶν Τσάμηδων καί ἡ ἱστορική Τσαμουργιά εἶχαν πάψει νά ὑφίστανται. Ὅσοι ἀπό αὐτούς γλιτώσαν ἦταν πιά στήν Ἀλβανία ἐνῶ ἀπό τήν ἐδῶ μεριά τῶν συνόρων πολλές ἀπό τίς γυναῖκες πού ἔμειναν, ἀτιμασμένες καί χωρὶς τούς δικούς τους, τό μόνο πού μποροῦσαν νά ἀσκοῦν ἦταν τό ἀρχαιότερο ἐπάγγελμα τοῦ κόσμου³. Οἱ «Τούρκισσες», τό τραγικό κατάλοιπο τῆς ἀνθρώπινης ἐθνικιστικῆς καί ρατσιστικῆς μισαλλοδοξίας.

2. Ἴταλικά Στρατιωτικά Ἀρχεῖα, Ἐκθεση Πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Πολιτικῶν Ὑποθέσεων τῆς Ἀνώτερης Στρατιωτικῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδας (11η Στρατιά), γιά τόν πρῶτο χρόνο τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς τῆς Ἑλλάδας, ISR T. 821 Roll 354.

3. Ζιάγκος Ν., Ἀγγλικὸς ἱμπεριαλισμὸς καί Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, Ἀθήνα, 1980, τόμ. Γ', σ. 162.

4. Ὅπως καί πολλές ἀπό τίς ὁμόθηρσικές τους στήν Κρήτη ἡ ὅπως χριστιανές πού ἔμειναν μετά τήν καταστροφὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Εἶναι τόσο ἀπελπιστικά ἀνάλογες οἱ ἀνθρώπινες συμφορές.

Μικρή διδακτική ανθολογία του μίσους και του θανάτου

Νοέμβριος 1940. 'Ο ελληνικός στρατός ανακαταλαμβάνει τήν περιοχή τής Τσαμουριάς

«...Στή θέση Βιγλιζα, στά ύγώματα Λαδοχωρίου... βρέθηκαν σκοτωμένοι όκτώ μουσουλμάνοι από τήν Μακρυχώρα, ...τούς σκότωσαν στρατιώτες, φυσικά κατόπιν διαταγής.

Στήν Ήγουμενίτσα, μέ τήν αναχώρηση τών Ιταλών, κάτοικοι Ήγουμενίτσας σκότωσαν τόν αδελφό του Μπίντο Ντουΐλε Ίντριζ... μαζί μέ τά παιδιά του Τζεμάλ, 25 χρονών και Σιουαίπ, 22 χρονών. Τό τραγικό όμως και άπάνθρωπο στό φόνου του Ίντριζ και τών παιδιών του ήταν όπι ύποχρέωσαν τόν πατέρα νά σκάγει τούς τάφους τών παιδιών του.

...Τά έκτροπα σέ βάρος τών μουσουλμάνων συνεχίστηκαν... από δημόσιους λειτουργούς και χριστιανούς κατοίκους, μόλις έφυγαν οί άντρες γιά έξορία.

Μέ τό πρόσχημα τής δΐθεν άνάκρισης... καλούσαν στά γραφεία τους όμορφες χανούμισσες και τίς βίαζαν.

...Οί λεπασίες σπιτιών, οί άρπαγές ζώων φανερές. Οί βιασμοί κοριτσιών και γυναικών πολλοί και επάνυμοι. Ή βίαπι ύποχρέωση σέ έκδοση μουσουλμανίδων σέ όρισμένα χωριά μεγάλη...».

(Γιάννη Σάρρα, *Ίστορικά-Λαογραφικά περιοχής Ήγουμενίτσας*, Άθήνα, 1985, σ. 631)

Οί άντεκδικήσεις, 1941-1944

«Άγιος Βλάσιος: 28.8.1942. 'Ο Λιόνε Προκόπης μαζί μέ τό γιό του Χρήστο 17 χρονών γύριζαν βραδάκι σπιτι τους. 'Ο Νταλιάνης μέ τή συμμορία του, βαλτός από τόν Νετζήη Άλή Χαίρο, βγήκαν νά τούς άπαγάγουν γιά λύτρα, και σέ αντίστασή τους τούς χτύπησαν μέ άποτέλεσμα νά σκοτωθεΐ ό Χρήστος και νά τραυματιστεΐ ό Λιόνε.

6.5.1943. Πέτρος Οικονομίδης, τόν σκότωσαν στό τρίτο περίπου χιλιόμετρο του δρόμου Ήγουμενίτσας - Καστρίου οί φίλοι του Ρεφάτ Ντουΐλες και Καραμάν Μούλα Χαλήλ.

«Καστρί: 30.9.1942. Μέ σκοπό τήν τρομοκράτηση τών κατοίκων, οί μουσουλμάνοι Σαντίκ Μέρο Χουΐσο, Σέρβετ Χουσεΐν και τά παιδιά του Ντουΐλε Ντέμπ σκότωσαν τά χαράματα στή θέση Σιαμπίρη, καθώς πήγαιναν στόν κάμφο, τούς Κωνσταντίνο Δ. Σωτήρη, Φώτιο Η. Σάρρα και Ήλία Μ. Γκιόκα...

13.5.1943. Πύλιο Ζώνιος, σκοτώθηκε σπίν πόρτα του σπιτιου του από τόν Χατζή Μπέκιο...

24.5.1943. Εύάγγελος Χρήστου, τόν σκότωσε στή θέση Πλιούκ, στό χωράφι του ό Φεήμ Μπεκήρ από τό Ρετσιάτι...

27.8.1943. Ήλιος Μίχο Πάνου, τόν σκότωσαν στή θέση Μπεχτέσι στό δρόμο Σελεύκειας - Καστρίου ό Ταχέρ Μέρος μέ τόν αδελφό του από τό Γκραικοχωρι...

28.8.1943. Διονύσιος Χίσσας, τόν σκότωσε στόν κήπο του σπιτιου του ό Μερσίν Ζέκιος από τόν "Άγιο Βλάσιο...»

(Γιάννη Σάρρα, στό ίδιο, σ. 675 κ.έ.)

«...Τό χωριό (Πλαίσιο Φιλιατών) θρήνησε και δυό θύματα... τό άλλο δέ ένα μικρό παιδάκι, ό Γεώργιος Δημητρίου Χαϊδούσης, πού δολοφονήθηκε από Τουρκαλθανούς στό λάκκο του Γκόρου... Τό περιστατικό του φόνου του δέν ήταν

τυχαίο, αλλά επιδίωξη τών άγαρηνών. Ήθελαν μέ τό θάνατό του νά βγάλουν τό άχι τους, νά πάρουν πίσω τό αίμα του παιδιου του Μουχαρέμ Ρουσίτ, πού τό είχε σκοτώσει ό πατέρας του Μήτσος Χαϊδούσης τό 1909 (sic) στό Πουσί τής Βάναρης. Όμως ό μακαρίτης Δημήτριος Χαϊδούσης δέν άφησε άτιμώρητη τήν πράξη τους αυτή. Ένα χρόνο άργότερα και συγκεκριμένα προτου άρχίσουν τά ζερβικά τμήματα τήν επίθεση από Φιλιάτι... ό Μήτσος Χαϊδούσης προηγουταν μόνος τους, χωρίς νά ανήκει στό άντάρτικο, και στή μέση τό δρόμο Φιλιατιου Σπάταρης πήρε τό αίμα του παιδιου του πίσω, σκοτώνοντας ένα Τουρκόπουλο ως δεκαοχτώ χρονών...».

(Ήλία Δριζή, *Ίστορία του χωριου Πλαισιου τής επαρχίας Θυάμιδος/Φιλιατών*, Άθήνα, 1981 σ. 272)

Ή σφαγή

«...Ποτέ δέν θα ξεχάσω τό πρώτο πράγμα πού είδα μπαίνοντας σπίν Παραμυδιά. Ένα μικρό κορίτσι σπίν άκρη του δρόμου γυμνό, τό είχαν άτιμάσει, και σφαγμένο...».

(Άνάμνηση κατοίκου τής Παραμυδιάς. Μαρτυρία πού κατέγραψε ό γράφων τόν Σεπτέμβριο του 1990)

«...Δυσωδία στό σπιτι τών συγκεντρωμένων γυναιοπαίδων στού Σαλή Άφρούζη, θανατικό παιδιών, οϊκτρό θέαμα μέ τίς Τουρκάλες νά σέρνονται στούς δρόμους και νά βιάζονται μισοπεδαμένες...».

«...Όσοι συλλαμβάνονταν σέ χωριά περνούσαν από μαχαΐρι, δέν γίνονταν έξαίρεση σέ παιδιά, γυναίκες, άρρώστους...».

(Νίκου Ζιάγκου, *Άγγλικός ίμπεριαλισμός και Έθνική Άντίσταση*, Άθήνα, 1980, τόμος Δ', σ. 190, 197).

«Στό Καστρί... κατοικοΐσαν δυό οϊκογένειες μουσουλμάνων... ζυμωμένες μέ τό ελληνικό στοιχείο, είχαν μεταδώσει στό παιδιά τους έναν άνυπόκριτο φιλελληνισμό...»

Ό Ρετζέμης μέ τόν αδελφό του Άρίφ, 14 χρονών, τή γυναίκα του Χάνο, τά δυό του άγόρια Ρουστέμ 4 χρονών και Λίλε 9 μηνών και ή Χασάναϊνα μέ τήν κόρη της Μινέ πού είχε ένα άγόρι 3 χρονών, ήταν και έγκυος 7 μηνών, έμειναν.

...Προσωπικά δέν είχα τήν δυνατότητα νά τούς προστατεύσω... Όταν μπήκαν οί Έδεσίτες στό Καστρί, ό Ρετζέμης βρισκόταν στό σπιτι του Μίχου Πέτρου. Τήν άλλη μέρα, τόν πήραν δΐθεν γιά άνάκριση, τόν όδήγησαν σπίν σκάλα τής Μανώλας όπου και τόν σκότωσαν μαζί μέ τόν αδελφό του. Ό αδελφός του είχε τραυματιστεΐ μόνο και, όταν συνήλθε, ξεκίνησε γιά τό Καστρί. Στόν δρόμο τόν συνάντησε ένας Σελευκειώτης... και τόν άποτελείωσε.

Στό μεταξύ οί Έδεσίτες... άφου γιά τρεις ήμέρες βίασαν χτηνώδικα τίς τρεις γυναίκες, τίς πήραν δΐθεν γιά τήν Παραμυδιά και τίς όδήγησαν μαζί μέ τά παιδιά τους δεξιά του δρόμου Μαυρουδίου - Βάρφανης στή θέση Τρεις Έλνές και σκότωσαν μέ άπάνθρωπο τρόπο γυναίκες, έγκυο και παιδάκια...».

«Οί Άλβανοτσάμπδες, μετά από άλληπάλληλες συσκέψεις και διαβουλεύσεις μέ ύπηρεσίες, μέ χριστιανούς φίλους και παράγοντες, άποφάσισαν νά εγκαταλείψουν τά πάντα και νά καταφύγουν σπίν Άλβανία...»

...Ή εικόνα πού παρουσίαζαν ήταν τραγική και άξιοθρήνητη. Χιλιάδες άτομα, άντρες, γυναίκες, παιδιά, γριές και γερόντια, σέ μία φάλαγγα χιλιόμετρων, σάν κινούμενο φίδι στή δημοσιά...».

(Γιάννη Σάρρα, στό ίδιο, σ. 665, 670-671)

Παραμυδιά, νύχτα τής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, 6 Αυγούστου 1944

«Ξημέρωσε κι' ανοίξαμε τ' μάτια στό άσπρο σύννεφο πού ξάπλωνε στήν πεδιάδα. Κι' άλλη μακάβρια έκπληξη μ'ς περίμενε καθώς νιώθαμε βαριά μπουδιά γύρω μας και καταλάβαμε πώς είχαμε πλαγιάσει λίγα μέτρα πιο πέρα από φριχτά λείψανα, άνδρώπινα κόκαλα πού τ' τραβοκοπούσανε τά σκυλιά, κιτρινομένα, μέ ύπολείμματα σασιμαμένες σάρκες έδω και κει και κουρέλια.

Κάποιος μάλιστα, θαρρῶ ο Λίωνας, ανακάλυγε τί ήτανε αυτό πού νόμιζε κούτσουρο κάτω από τήν πλάτη του, πού τόν έμπόδιζε νά ψυχάσει: μι' αζαπρισμένη κοκάλα, "μπριαϊόν όσοϋν" πανάθεμά του και μ'ς τό 'δειχνε.

'Αργότερα, ο Τζώνης Μπατόπουλος έσπρωξε μάλιστα τή φρίκη στά έσχατα: ίσχυριζότανε πώς εκείνο τό θράδυ είχε γιά προσκέφαλο ένα κρανίο.

"Οι Τσάμηδες", λέει... Και πιά δέν μπορείς νά σταματήσεις τήν όργισμένη ροή του γέροντα... "έτοϋτα τ' τρία χρόνια τής σκλαβιάς δυνάστεμε τόν τόπο, τούς δικούς μας... 'Αμέτρητα τ' κρίματα... φόνου, φωτιά, τσεκούρι, ληστείες, θιασμοί... 'Εφτανε νά περνάς μπροστά από τόν καφενέ και νά μίν τούς γουστάρ' ή φάτσα σ'... Τραβάγαν τήν μπιστόλα και σ' ν' ανάφτ' ν"... Μιλούσε γιά τήν φοβερή συμμορία τών Ντίνο... Δυό αδέλφια φονιάδες, ο Νουρή κι' ο Μαζάρ... Ρημάζανε τ' χριστιανικά χωριά...

...Πήρνανε οι δικοί μας τ' θουνά... Σάν μήκκανε οι άντάρτες στήν Παραμυδιά και σέ λίγες μέρες στήν Πάργα και σ' τα κεφαλοχώρια τών Τουρκαλβανών ένα γύρω, ποιός νά τούς βαστάξει. Χρόνια έβραζε τό μίσος μέσα τους... Κάθε χωριό, κάθε φαμίλια έκλαιγε τούς δικούς της... 'Επεσε λεπίδι, όποιον πάρε ο Χάρος... 'Ακριβώς λοιπόν σ'όν ελαιώνα πού ζημερωθήκαμε ο λόχος, είχαμε χαλάσει ένα σωρό από δαύτους...

Και τότε άρχισε ή μεγάλη έξοδος τών Τσάμηδων. Πατώντας τ' σπία τους τραβήξανε μπουλούκια άτέρμονα κατά τόν βοριά, αφήνοντας πίσω τό βιός και τ' κοπάδια τους.

Και πιο κάτω σ' έναν όντά ήτανε, λέει, τ' χανουμάκια. Κάμπουσσες γυναίκες πού χάσανε τούς δ'τικούς τους και ξεμείνανε.

Κ' είχαμε, λέει, κονέγει άντάμα... κι όπως άκούσαμε άσκούσαν ένα παμπάλαιο έπάγγελμα».

(Δίηψη του Σωτήρη Γ. Τσαμπηρά, τότε μαχητή του 'Ιεροϋ Λόχου τών ΕΔΕΣ/ΕΟΕΑ, στό βιβλίο του 'Ας μή βρέξει ποτέ... Οδοιπορικό του 'Ιεροϋ Λόχου τών 'Εθνικών Ομάδων 'Ελλήνων 'Αναρτών. Αθήνα, 'Ελληνική Εϋρωεκδοτική 1985)

Λίγους μήνες μετά, ο έπίλογος:

Α. 'Υπόμνημα 'Επιτροπής κατοίκων έπαρχίας Παραμυδιάς, 1 Φεβρουαρίου 1947. Προς τήν 'Επιτροπή 'Ερεϋνης Ο.Η.Ε.

«...Εϋελπιστοϋμεν ότι ή 'Υμετέρα 'Επιτροπή θά δυνηθ' νά διαπισώση τήν αλήθειαν τών άνωτέρω ένεκα τών όποιων ή άγανάκτησις του έλληνικού πληθυσμου τής Θεσπρωτίας έχει κορυφωθεί ώσε νά παρίσταται άδύνατος ή εν τῷ κόλπῳ ήμών έπάνοδος τών τοιούτων εγκληματιών. Οϋδεις θά δυνηθ' νά συγκρατηθ' εις αυτοδικίας εναντίον τών εγκληματιών τούτων και τό 'Ελληνικόν Κράτος θά είναι άδύνατον νά επιβάλη τήν τάξιν εάν ήθελε ποτέ επιτραπή εις τούς εγκληματίας τούτους νά επανέλθωσιν εις τό 'Ελληνικόν έδαφος...».

Β. 'Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή. Σταθμός Χωροφυλακής Πάργας, 20 'Ιανουαρίου 1947. Προς τόν κ. Νομάρχην Πρεβέζης.

«...Λαμβάνω τήν τιμήν νά αναφέρω, ότι εν τῇ περιφερεία μου παρέμειναν και εύρίσκονται ήδη εκατόν δέκα τρεις (113) Τσάμηδες, εξ ὧν:

1) Επτά είναι άρρενες νομίμου ηλικίας (21ον έτος), έβδομήκοντα εννέα (79) είναι θήλειες πάσης ηλικίας και καταστάσεως και τριάντα τέσσερα παιδιά ηλικίας 20 και κάτω έτών...».

Τέλος, όσο μ'ς άφορῶ, πιστεύουμε ότι άξίζει κάθε προσπάθεια γιά νά μίν ξανάρθουν τέτοιες καταστάσεις και γιά νά μή θρει τό μίσος έφιαλτικά σπρίγματα σ' αυτούς τούς εθνικούς και ρατσισμούς πού άνέτειλαν και πάλι ίσχυροί στην βαλκανική γειτονία μας και πού πάμπολλοι άνόητοι, έγράμματοι μάλιστα, έσπευσαν νά χαιρετίσουν και νά υίοδετήσουν.

Πηλινόδιον
ΑΘΗΝΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1991

Ν. ΛΑΖΑΡΙΟΣ: Σημειωσιματα στα ακουαίνια - ΔΑ ΚΡΕΙΒ: Νέα Υόρκη - Η απεικόνισ της Αιγύτου («Μίσησος» - Δ. Σουζής - Γ. ΔΑΛΛΑΣ: 'Υπόμνημα σ' ένα σκεϋόμα - Γ. ΑΡΑΓΗΣ: Ο φασκός ήρτάει να δούρη τα χωριά του - ΑΠ. ΓΑΥΘΕΡΟΥ: Άπο τόν - ΑΡΚ. ΡΟΒΝΕΡ: Η τριή

GALWAY KINNELL
Τό 'Ανόθος τής Κότας
ΚΑΤΑΛΑΛΗΘΗΜΑΤΑ
ΑΠΟ ΔΟΣΗ ΕΙΣΤΡΟΣ ΒΕΙΣ

φωκιά λογιστή - Σ. ΓΟΥΝΕΛΑΣ: Σόν πάλου τόν νερό - Ν. ΤΡΙΦΟΡΑΔΗΣ: Άπο τής - Αντιστροφή - Σ. ΠΑΥΛΟΥ: Όχι όσα πληρονοκία - ΣΤ. ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ: Παιδιά λογιστή - ΣΠ. ΒΡΕΤΟΣ: Δύο ποιήματα - Β. ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ψευδοποιήσες - Γ.-Α. ΒΑΛΑΧΟΣ: Τρία ποιήματα - Ν. ΑΕΒΕΝΤΗΣ: Μία άνάλοση τού Μικιστόμου - Γ. ΒΕΙΣ: Στρες άνέκδοτος τής «απθής» τ' σκεϋόμα - Γ. ΚΙΝΝΕΛ: Κιττανοκίους τ' σκεϋόμα - Γ. Τό μέλλον τής ποιήσης (Μετονομή - Γ. Βεζι - ΤΟ ΜΕΓΑ ΠΑΝΕ-ΔΙΜΩΝ - ΕΝ ΠΑΡΩΣ: Ψυχοκοινωνική άντιστροφή: σκεϋόμα - Γουόρντ - Ν. ΛΑΖΑΡΙΟΣ - Ν. ΑΕΒΕΝΤΗΣ κ.ά - Κοιμήματα: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΕΡΟΣ

15

ΕΝΤΟΥΑΡΝΤΟ ΓΚΟΥΝΤΙΝΙΟ ΚΙΦΕΡ
Ένα Ευπόλυτο Αγγελάκι

ΗΛΙΑΣ ΛΕΦΟΥΣΗΣ
Μπέηδες και Τσιφλικάδες

ΕΝΤΟΥΑΡΝΤΟ ΓΚΟΥΝΤΙΝΙΟ ΚΙΦΕΡ
ΚΩΔ. ΑΙΚΟΥΣΤΗ ΓΚΟΥΝΤΙΝΙΟ ΚΙΦΕΡ
Ένα Ευπόλυτο Αγγελάκι
ΔΩΡΙΚΟΣ

Ηλίας Λεφούσης
Μπέηδες και Τσιφλικάδες
ΔΩΡΙΚΟΣ

«ΔΩΡΙΚΟΣ» πποκράτους 72 Τηλ.: 3629675
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 47

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

τῆς Μελίνας Σεραφετινίδου

Ο ὄρος εισαγωγική παρέμβαση υποδηλώνει ὅτι ὅσα θὰ πῶ σήμερα δέν ἀποτελοῦν μιά ὁλοκληρωμένη καί ἐμπεριστατωμένη εἰσήγηση στό θέμα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, ἀλλά μόνο ὀρισμένες σκέψεις καί διλήμματα πού σέ ὀλη τή διάρκεια τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ μου βίου μέ ἔχουν ἐπανελημμένα καί πολύ ἔντονα προβληματίσει. Ἐπιπλέον, καί πολύ σημαντικά, πολύ γρήγορα διαπίστωσα ὅτι ἡ πλέον γόνιμη ὁδός γιά τήν οὐσιαστική κατανόηση αὐτῶν τῶν προσωπικῶν ἐμπειριῶν ἦταν ἡ κοινωνιολογική, ἡ προσέγγιση δηλαδή τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας ὡς ἱστορικο-κοινωνικοῦ φαινομένου, τοῦ ὁποῖου ἡ μορφή, λειτουργία καί κοινωνικός ρόλος σέ τελική ἀνάλυση καθορίζεται ἀπό ἀλλά καί ταυτόχρονα ἀντικατοπτρίζει τίς ἱστορικές συνθήκες καί τίς κοινωνικές σχέσεις τοῦ χώρου στοῦς κόλπους τοῦ ὁποῖου ἀναπτύσσεται. Ἔτσι, τά προσωπικά μου βιώματα, ἰδωμένα μέσα ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς κοινωνιολογικῆς θεώρησης, συγκροτοῦν κατά κάποιον τρόπο τούς ἄξονες τῆς σημερινῆς εισαγωγικῆς μου παρέμβασης.

Κατ' ἀρχήν, θέλω νά σταθῶ στό ἐπίθετο «ἀκαδημαϊκή», τό ὁποῖο δέν προσδιορίζει, δέν περιγράφει ἀπλά καί μόνο τόν κοινωνικό χῶρο μέσα στόν ὁποῖο ἀσκεῖται αὐτή ἡ ἐλευθερία, ἀλλά ταυτόχρονα ὑποδηλώνει ὅτι αὐτός ὁ ἀκαδημαϊκός χῶρος σημασιοδοτεῖ καί ὀριοθετεῖ καθοριστικά τό περιεχόμενο καί τήν κατεύθυνση (δηλ. τήν πράξη, τόν τρόπο ἀσκησης) αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας. Τό φαινόμενο δηλαδή πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς ἀκαδημαϊκῆς σκέψης καί ἔκφρασης — ὄχι τῆς σκέψης καί ἔκφρασης γενικά καί ἀόριστα, ἀλλά τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐκδοχῆς ἡ μορφῆς τῆς. Αὐτή δέ ἡ ἀκαδημαϊκή σκέψη καί ἔκφραση στηρίζεται καί ἐκφράζει ὀρισμένες πολύ συγκεκριμένες καί εὐρύτατα ἀποδεκτές παραδοχές ὡς πρὸς τή φύση, τούς στόχους καί τό ρόλο τῆς — παραδοχές καί ἀντιλήψεις οἱ ὁποῖες οὐσιαστικά ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας καί μετὰ συγκροτοῦν τόν πυρήνα τῆς σύγχρονης ἀκαδημαϊκῆς δεοντολογίας.

Ἐπιπλέον, καί πολύ σημαντικά, τήν ἴδια ἐποχή ὁ ἀκαδημαϊκός ἢ πανεπιστημιακός χῶρος προσλαμβάνει μιά συγκεκριμένη μορφή ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης καί λειτουργίας, αὐτή πού πρῶτος ὁ Γερμανός κοινωνιολόγος Μάξ Βέμπερ ἀποκάλεσε γραφειοκρατική.

Τόσο αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ ὀργάνωση, ὅσο καί ἡ ἀκαδημαϊκή δεοντολογία συγκροτοῦν τίς κοινωνικές παραμέτρους ἢ τούς κοινωνικούς κανόνες οἱ ὁποῖοι ὀριοθετοῦν αὐστηρά τίς δραστηριότητες τῶν μελῶν

τῆς σύγχρονης πανεπιστημιακῆς κοινότητας, καί κατά προέκταση προσδίδουν ἕνα ἰδιαίτερο καί ἰδιόμορφο περιεχόμενο καί κατεύθυνση στήν ἀκαδημαϊκή ἐλευθερία. Πρέπει δέ νά σημειώσω ὅτι ἡ ὑπαρξη καί σημασία αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν κανόνων καθίσταται φανερή ἀπό τό γεγονός ὅτι ὅταν κάποιο μέλος τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας ἀμφισβητήσῃ, ἀπορρίψῃ ἢ παραβιάσῃ αὐτούς τούς κανόνες, κυρώνεται — ἀνάλογα μέ τήν συγκεκριμένη περίπτωση, εἴτε περιθωριοποιεῖται κοινωνικά ἢ/καί ἐπαγγελματικά ἢ πῶς ἄλλως δέν προάγεται, καί ἐπομένως μειώνονται δραστικά ὄχι μόνο τό ἐπαγγελματικό καί κοινωνικό του κύρος ἀλλά καί οἱ οικονομικές του ἀπολαβές, ἡ δύναμή του κ.ο.κ.

Ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ κοινωνικοί κανόνες;

Θά ἀναφερθῶ σ' αὐτούς πού θεωρῶ ἰδιαίτερα σημαντικούς σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν καθορισμό τῆς ἔννοιας καί τῆς πράξης τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας.

Κατ' ἀρχήν ἡ σύγχρονη ἀκαδημαϊκή δεοντολογία προσδιορίζει μέ σαφήνεια καί πολύ αὐστηρά τή φύση καί τούς στόχους τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί ἔκφρασης. Ο προσδιορισμός αὐτός διαφοροποιεῖται ριζικά ἀπό ἱστορικά προγενέστερες ἀντιλήψεις τῆς ἐπιστήμης, ἀλλά καί ἀπό ἄλλες, σύγχρονες μέν ἀντιλήψεις ἀλλά μὴ ἀκαδημαϊκές (ἀντιλήψεις δηλαδή τίς ὁποῖες ὁ πανεπιστημιακός χῶρος εἴτε ὀλότελα ἐξοστρακίζει ἢ στήν καλύτερη περίπτωση μέ δυσφορία ἀνέχεται μέσα στοῦς κόλπους του, καί ὀπωσδήποτε

ποτε περιθωριοποιεί και ποικιλοτρόπως κυρώνει τούς φορείς τους).

Η ακαδημαϊκή αντίληψη της επιστήμης είναι καθαρά *εργαλειακή*: η επιστήμη ως μέσο ή εργαλείο που χρησιμοποιεί το άτομο ή η κοινωνία στο σύνολό της για την επίτευξη προσωπικών και κοινωνικών στόχων και αξιών. Αυτήν την ακαδημαϊκή αντίληψη και πρακτική την υποστήριξε με ιδιαίτερη θέρμη ο Μάξ Βέμπερ το 1918 σε μία διάλεξη που έδωσε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου με τίτλο « Η επιστήμη ως λειτουργήμα ». Οί θέσεις που ανέπτυξε ο Βέμπερ στην περίφημη αυτή ομιλία του ουσιαστικά εκφράζουν την ὀρθοδοξία, τό επίσημο δόγμα τής σύγχρονης πανεπιστημιακής κοινότητας.

Ποιό είναι τό νόημα τής επιστήμης, αναρωτιέται ὁ Βέμπερ, τώρα που ἔχουν πλέον διαλυθεῖ ὅλες, ὅπως τίς ἀποκαλεῖ, οἱ παλιές πλάνες καί αὐταπάτες ὅτι ἡ επιστήμη μπορεῖ νά ἀπαντήσει στό πλέον ἀγωνιώδες ἐρώτημα τοῦ ἀνθρώπου: « Τί πρέπει νά κάνουμε καί πῶς πρέπει νά ζοῦμε; ». Τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει ἡ επιστήμη, υποστηρίζει ὁ Βέμπερ, εἶναι νά μᾶς πεί ποιά μέσα, ποιά βήματα, ποιά μέτρα εἶναι ἀναγκαῖα γιά νά πετύχουμε τούς στόχους μας καί νά διαφυλάξουμε τίς ἀξίες μας. Ἀλλά τό ποιό πρέπει νά εἶναι αὐτοί οἱ στόχοι καί αὐτές οἱ ἀξίες, αὐτό οὔτε πρέπει οὔτε μπορεῖ νά μᾶς τό πεί ὁ επιστήμονας ἢ ὁ πανεπιστημιακός δάσκαλος. « Ὅποιος ἀναζητᾶ ἀπάντηση σ' αὐτά τά ἐρωτήματα, καταλήγει ὁ Βέμπερ, καλό θά εἶναι νά στραφεῖ στή θρησκεία ἢ στήν πολιτική. Ὅπως χαρακτηριστικά παρατηρεῖ ὁ Βέμπερ

« οἱ θετικές επιστήμες, γιά παράδειγμα, ἡ φυσική, ἡ χημεία καί ἡ ἀστρονομία, προϋποθέτουν ὡς αὐτονόητο ὅτι στό βαθμό πού ἡ επιστήμη μπορεῖ νά τούς ἐρμηνεύσει, ἀξίζει τόν κόπο νά γνωρίζουμε τούς θεμελιώδεις νόμους τῶν κοσμικῶν γεγονότων. Κι αὐτό ὄχι μόνο γιατί μ' αὐτή τή γνώση μπορεῖ κανεῖς νά ἐπιτύχει τεχνικά ἀποτελέσματα, ἀλλά γι' αὐτή καθαυτή τή γνώση, ἂν εἶναι ἡ ἀναζήτηση αὐτῆς τῆς γνώσης νά ἀποτελεῖ ἕνα "λειτουργήμα" . Ἐντούτοις, αὐτή ἡ προϋπόθεση δέν μπορεῖ μέ κανένα τρόπο νά ἀποδειχθεῖ. Κι ἀκόμα λιγότερο μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ἀξίζει τόν κόπο ἡ ὑπαρξη τοῦ κόσμου πού αὐτές οἱ επιστήμες περιγράφουν, ὅτι ἔχει κάποιο νόημα

νά ζεῖ κανεῖς σέ ἕναν τέτοιο κόσμο. Ἡ ἐπιστήμη δέν ζητᾶ ἀπαντήσεις σέ τέτοια ἐρωτήματα »¹.

Τό ἴδιο φυσικά ἰσχύει καί γιά τίς κοινωνικές ἐπιστήμες.

Κατά συνέπεια, κι αὐτός εἶναι ἕνας δεῦτερος κανόνας πού ὑπογραμμίζει καί κατευθύνει τήν ἐπιστημονική σκέψη μέσα στόν σύγχρονο ακαδημαϊκό χώρο, ἡ επιστήμη οφείλει νά εἶναι *ἀξιολογικά οὐδέτερη*. Ὁ πανεπιστημιακός δάσκαλος ὡς επιστήμονας περιγράφει, ἀναλύει τόν κόσμο γύρω του, χωρίς ὅμως νά πρέπει ἢ νά μπορεῖ νά κρίνει ἢ νά τοποθετεῖται ἀξιολογικά ἀπέναντι στά φαινόμενα πού μελετᾶ. Σύμφωνα μέ τήν ακαδημαϊκή δεοντολογία, ἀπό καθαρά ἐπιστημονικῆς σκοπιᾶς, κάθε ἀξιολογική τοποθέτηση εἶναι ἐξίσου θεμιτή μέ ὅποιαδήποτε ἄλλη, μιᾶς καί ἡ ἐπιστημονική γνώση αὐτή καθαυτή δέν μᾶς παρέχει τά κριτήρια ἀποδοχῆς ἢ ἀπόρριψης τοῦ ὁποιοῦδήποτε συστήματος ἀξιών. Ὅπως μέ εἰρωνεία παρατηρεῖ ἕνας ἀπό τούς αἰρετικούς τῆς σύγχρονης ακαδημαϊκῆς δεοντολογίας, ὁ Ἀμερικανός κοινωνικός επιστήμονας Μπάρινγκτον Μούρ Τζούνιερ, ἡ ἐπιστημονική γνώση δέν μπορεῖ νά μᾶς πεί ἂν εἶναι ἡ δέν εἶναι θεμιτό νά ἐπιδιώκει μιᾶ κοινωνία ἢ ἕνα κράτος τήν ἐξολόθρευση μιᾶς φυλῆς ἢ ἐνός ἔθνους, τό μόνο πού μπορεῖ νά μᾶς πεί εἶναι τό ἂν π.χ. τά στρατόπεδα συγκέντρωσης εἶναι ἡ πλέον ἀποτελεσματική μέθοδος πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου.

Αὐτοί οἱ δύο κανόνες — ἡ εργαλειακή ἀντίληψη τῆς επιστήμης καθώς καί ἡ ἀξιολογική της οὐδετερότητα — καθορίζουν τό περιεχόμενο καί τήν κατεύθυνση πού λαμβάνει ἡ ακαδημαϊκή ἐλευθερία ὡς ἔννοια καί ὡς πράξη. Συγκεκριμένα, ἡ εργαλειακή ἀντίληψη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί ἔκφρασης σημαίνει ὅτι μέσα στούς κόλπους τῆς ακαδημαϊκῆς κοινότητας δέν μπορεῖ παρά νά συνυπάρχουν πολλές διαφορετικές καί συχνά ἀντιθετικές κοσμοθεωρίες, ἀξιολογικά συστήματα ἢ πολιτι-

1. Max Weber, "Science as a Vocation", στό H.H. Gerth & Wright Mills (eds) *From Max Weber: Essays in Sociology*, New York, Oxford University Press, 1958, σελ. 144.

κοϊδεολογικές τοποθετήσεις. Καί ναί μὲν ἡ ἀξιολογική οὐδετερότητα ὑπαγορεύει ὅτι αὐτές οἱ τοποθετήσεις δέν πρέπει νά ὑπαισέρχονται ἄμεσα στίς ἐπιστημονικές μας ἀναλύσεις καί συμπεράσματα, ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν καθοδηγοῦν τίς ἀρχικές μας ἐπιλογές ὡς πρός τὰ ζητήματα ἢ φαινόμενα πού θεωροῦμε σημαντικὰ νά διερευνήσουμε ἢ ἀκόμα ὅτι δέν ἐπηρεάζουν καί ἐπομένως διαφοροποιοῦν τίς ὀπτικές γωνίες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες οἱ διάφοροι μελετητές προσεγγίζουν τό ἴδιο φαινόμενο. Μὲ ἄλλα λόγια, σύμφωνα μὲ τὴν τρέχουσα ἀκαδημαϊκή δεοντολογία, οἱ ἀξίες καί οἱ στόχοι τοῦ κάθε μελετητῆ ὀπωσδήποτε ἐπηρεάζουν τὸν ἐπιστημονικό του προσανατολισμό, τὴν ἀφετηρία ἂν θέλετε τῶν ἐπιστημονικῶν του ἀναζητήσεων, ἔστω κι ἂν ἀφήνουν ἀνέπαφη ὅλη τὴ μετέπειτα πορεία τῶν ἐρευνῶν του. Ὁ πλουραλισμός κοσμοθεωριῶν κί ἀξιολογικῶν συστημάτων, πού ἀναποφευκτα χαρακτηρίζει τὴν ἀκαδημαϊκή κοινότητα, ὀδηγεῖ καί σέ πλουραλισμό ἀπόψεων καί ἐρμηνειῶν τοῦ κόσμου πού μᾶς περιβάλλει. Συνεπῶς, ἡ εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ χώρου ἀπαιτεῖ καί στηρίζεται στὴν ἀνοχή ὄλων αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν κοσμοθεωριῶν, ἀπόψεων ἢ ἐρμηνειῶν — στή λεγόμενη ἀκαδημαϊκή ἐλευθερία.

Τέλος, ἡ γραφειοκρατικὴ ὀργάνωση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ-πανεπιστημιακοῦ χώρου ἐπηρεάζει κι αὐτὴ, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ἀποφασιστικά τό περιεχόμενο καί τὴν κατεύ-

θυνση τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας. Πολύ συνοπτικά νά ὑπενθυμίσω ὅτι βασικά χαρακτηριστικά κάθε γραφειοκρατικοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι, πρῶτον, ἡ ἱεραρχικὴ ὀργάνωση τοῦ προσωπικοῦ του — τὰ ἀνώτερα στελέχη ἐλέγχουν καί πειθαρχοῦν τίς δραστηριότητες τῶν κατωτέρων, δεύτερον, ὁ ἐκτεταμένος καταμερισμός γνώσεων, ἐιδικοτήτων καί ἀρμοδιοτήτων πού χαρακτηρίζει τίς ἐπαγγελματικές δραστηριότητες ὄλων τῶν στελεχῶν, καί, τρίτον, ἡ ὑπαρξὴ ἑνός συστήματος γενικῶν ἀπρόσωπων κανόνων πού ἀναφέρονται στοὺς γενικούς σκοπούς καί τρόπο λειτουργίας τοῦ ὀργανισμοῦ, καί οἱ ὁποῖοι προσδίδουν στόν γραφειοκρατικὸ ὀργανισμό μιά ξεχωριστὴ ὑπόσταση ἢ ὄντοτητα — «κάθε γραφειοκρατία ἐμφανίζεται πρὸς τὸν ἔξω κόσμον ὡς μιά αὐτάρκτης συντεχνία» παρατηρεῖ ὁ Μάρξ.

Αὐτὴ ἡ γραφειοκρατικοποίηση τῆς ἐπιστήμης προσδίδει ἕνα ἰδιαίτερο περιεχόμενο στὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία. Ἡ πανεπιστημιακὴ κοινότητα, τόσο στό συλλογικὸ ὅσο καί στό ἀτομικὸ ἐπίπεδο, ζητᾶ καί χρησιμοποιεῖ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία ὡς μέσο ἐνίσχυσης ἢ κατοχύρωσης τῆς αὐτονομίας τῆς. Συγκεκριμένα, ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία λειτουργεῖ κατ' ἀρχὴν ὡς ὄπλο πού χρησιμοποιεῖ κάθε πανεπιστημιακὸς ὀργανισμός γιὰ νά προστατεύσει τίς δραστηριότητές του καί τὰ συμφέροντά του ἀπὸ ἔξωθεν παρεμβάσεις. Ἀπὸ παρεμβάσεις ὄχι μόνο τοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀπὸ ὁποιαδήποτε κοινωνικὴ παρέμβαση στὴ λειτουργία τοῦ ὀργανισμοῦ.

Ταυτόχρονα, τό κάθε στέλεχος τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας χρησιμοποιεῖ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία γιὰ νά περιορίσει ἢ νά ἀποτρέψει τὴν ἀνάμειξη ἢ τὸν ἔλεγχον ἄλλων μελῶν τῆς κοινότητας στίς ἐπαγγελματικές του δραστηριότητες. Μὲ ἄλλα λόγια, μέ-

σα στό πλαίσιο ἑνός πανεπιστημίου συγκροτημένου ὡς ἕνα ἱεραρχικὰ δομημένο πλέγμα εἰδικῶν, μέ τό κάθε στέλεχος κυριαρχοῦ μὲν στόν στενὸν χῶρον τῆς εἰδικότητάς / ἀρμοδιότητάς του ἀλλὰ καί ταυτόχρονα θεσμικὰ ὑποτελεῖ στοὺς ἀνωτέρους του, ἢ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία προσλαμβάνει τίς διαστάσεις μιᾶς ἀκαδημαϊκῆς ἀνακωχῆς μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας.

Αὐτοὶ πολὺ συνοπτικά εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς βασικούς κοινωνικούς κανόνες πού προσδιορίζουν τό περιεχόμενο καί τὴν κατεύθυνση πού λαμβάνει ἡ ἐλευθερία ὡς ἔννοια καί ὡς πράξη μέσα στόν ἀκαδημαϊκὸν χῶρον. Φοβοῦμαι ὅμως ὅτι αὐτὴ ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐλευθερίας περιορίζει τόσο ἀσφυκτικά τό περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας ὥστε τελικὰ νά ὀδηγεῖ στὴν ἐννοιολογικὴ τῆς διαστρέβλωση καθὼς

καί σέ ἐκφυλιστικές πρακτικές. Ὁ φόβος μου αὐτὸς πηγάζει ἀπὸ τίς προσωπικὲς μου ἐμπειρίες καί τὰ βιώματα ὡς μέλους τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀντηχεῖ τίς ἐνστάσεις πού ἔχουν ἐπαιλημμένως ἐκφράσει πολλοὶ σύγχρονοι διανοούμενοι-φιλόσοφοι, κοινωνικοὶ καί θετικοὶ ἐπιστή-

μονες, λογοτέχνες κ.λπ. Θὰ συνοψίσω αὐτές τίς ἀνησυχίες καί ἐνστάσεις ὑπὸ τὴ μορφή τριῶν γενικῶν παρατηρήσεων.

Πρῶτον, ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐλευθερίας ἀναιρεῖ ἢ παραβιάζει ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πνευματικὰ κληροδοτήματα τῆς δυτικῆς σκέψης, ὅτι δηλαδή ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένες μεταξὺ τους, καθὼς ἡ ἀλήθεια ἀποτελεῖ τό τέλος — δηλαδή τό σκοπὸ, τὸν ἀπώτερο λόγο ὑπαρξῆς τῆς ἐλευθερίας. Ἱστορικά ὁ ἀγῶνας τῆς ἀνθρωπότητας γιὰ ἐλευθερία πάντα ἀπέβλεπε στό νά διασφαλίσαι τὴ δύναμή της σέ κάθε ἄνθρωπο νά μπορεῖ νά γράφει, σέ ἀτομικὴ καί συλλογικὴ βάση, τό σενάριο τῆς ζωῆς του, τίς ἀξίες καί τοὺς στόχους του καί τίς μορφές κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού ἀπαιτεῖ ἡ ὑλοποίησή τους. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τό πρίσμα, ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης ἀποτελοῦσε θεμελιώδη προϋπόθεση αὐτῆς τῆς γενικότερης ἐλευθερίας, καθὼς ἡ γνώση, ἡ ἐπιστῆμη θεωρεῖτο ὡς ἡ βασιλικὴ ὁδὸς γιὰ νά συλλάβουμε τό νόημα τῆς ζωῆς, ὡς δηλαδή κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδια νά ἀπαντήσαι στὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα τοῦ ἀνθρώπου — μιά ἀρμοδιότητα τὴν ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ἀπεμπολεῖ ὁ σύγχρονος ἀκαδημαϊκὸς χῶρος. Μὲ ἄλλα λόγια, ἱστορικὰ ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης θεωρεῖτο ἀναγκαία ὄχι ἐπειδὴ, ὅπως οὐσιαστικὰ πρεσβεῖ ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἀντίληψη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί γνώσης, δέν μποροῦμε νά εἶμαστε ποτέ σίγουροι ποιά εἶναι ἡ ἀλήθεια, ποιά ἀπὸ τίς ἀντικρουόμενες κοσμοθεωρίες καί ἀξιολογικές τοποθετήσεις εἶναι ἡ σωστὴ, ἀλλὰ τουναντίον, ἀκριβῶς γιατί ὑπάρχει ἀλήθεια χει ἀλήθεια, τὴν ὁποία μποροῦμε νά ἀνακαλύψουμε μόνο μέσω τοῦ ἐλεύθερου ἐπιστημονικοῦ διαλογισμοῦ.

Ἀντίθετα, μέσα στόν σύγχρονο ἀκαδημαϊκὸν χῶ-

ρο ή ελευθερία της σκέψης εκφυλίζεται σε τυφλή άνοχη, τυφλή με την έννοια της άνικανότητας να διακρίνει και να αξιολογεί το περιεχόμενο της κάθε σκέψης, παρέχοντας έτσι τυφλά, αδιάκριτα, ίση μεταχείριση σε όλους, αντιμετώπιζοντας με τον ίδιο σεβασμό όλες τις απόψεις. Αυτό του τύπου ή ακαδημαϊκή ελευθερία σε τελική ανάλυση οδηγεί στην πνευματική ισοπέδωση, καθώς ο ελεύθερος διαλογισμός σημαίνει εξομείωση της βλακειάς, της κοινοτοπίας και του παραλογισμού με την έξυπνάδα, την πρωτοπορία και τη λογική — της αλήθειας με την ψευτιά². "Όσοι έχετε διαβάσει το 1984 του "Οργουελ θά θυμάστε ίσως ότι ο ήρωας του έργου, Winston Smith, αφιερώνει το ημερολόγιο που παράνομα γράφει «στό μέλλον ή στο παρόν, σε μία εποχή που ή σκέψη είναι ελευθερη, σε μία εποχή που υπάρχει αλήθεια».

Δεύτερον, σε οποιαδήποτε κοινωνία ή κοινωνικό χώρο αναγκαία συνθήκη, βασική προϋπόθεση της ελευθερίας είναι ή ύπαρξη της ισότητας, ή απουσία δηλαδή των φυσικών, κοινωνικών, ψυχολογικών και ήθικών καταναγκασμών που συνοδεύουν κάθε μορφή άνισότητας. Τουναντίον, ο σύγχρονος πανεπιστημιακός χώρος, δεδομένης της γραφειοκρατικής του οργάνωσης, όχι μόνο έχει θεσμοποιήσει την ανισότητα μεταξύ των μελών του —άνισότητα οικονομικών απολαβών, ανισότητα δύναμης, ανισότητα κύρους— αλλά επιπλέον αυτή ή ανισότητα γίνεται αντιληπτή από τη συντριπτική πλειοψηφία των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας ως απόλυτα θεμιτή. Τό τίμημα όμως αυτής της τάξης πραγμάτων είναι ιδιαίτερα ύψηλό. Μέσα στα πανεπιστήμια, όπως και σε κάθε άλλο γραφειοκρατικό οργανισμό, ή γραφειοκρατική οργάνωση και λειτουργία γεννά και καλλιεργεί την ιδιοτέλεια των φορέων, δηλαδή των στελεχών του οργανισμού.

Συγκεκριμένα, τά μέλη του πανεπιστημίου, πιασμένοι στα γρανάζια της γραφειοκρατικής μηχανής, «μικροί τροχοί, μικροί άνθρωποι προσκολλημένοι στις μικρές δουλειές τους, πασχίζοντας για μεγαλύτερες» (ή διατύπωση ανήκει στον Βέμπερ, στον σημαντικότερο ίσως θεωρητικό αλλά και ταυτόχρονα απολογητή του σύγχρονου γραφειοκρατικού φαινομένου), παύουν να προβληματίζονται για τό χαρακτήρα και τους εδρύτερους σκοπούς του οργανισμού στον όποιο εργάζονται, παύει να τους απασχολεί τό πώς καλύτερα θά εξυπηρετηθούν οι κοινωνικοί στόχοι για τους όποιους υπάρχει και λειτουργεί αυτός ο οργανισμός. Αντίθετα, καθώς ο καριερισμός και τά συνεπαγόμενά του —όποιαγή στους άνωτερους και αυταρχισμός προς τους κατώτερους, φατριασμός, οργανωμένη άνευθυνότητα— ύποκαθιστά την άναζήτηση, κατάκτηση και μετάδοση της γνώσης, φτάνουν στο σημείο να βλέπουν ή λειτουργία και συνεχή επέκταση του τμήματος ή του συγκεκριμένου πανεπιστημιακού ιδρύματος στο όποιο ανήκουν ως αυτοσκοπό. Κι αυτό γιατί ή προσωπική τους επιβίωση άμεσα και άναπόφευκτα εξαρτάται από την επιβίωση αυτού του οργανισμού, ή δε παραπέρα άνάπτυξη και επέκτασή του θά σημαίνει —τουλάχιστον δυνάμει— για κάθε στέλεχος μισθολογικές αυξήσεις, προαγωγές, νέα προνόμια, ύψηλότερο γόητρο, κ.λπ. Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες ή ακαδημαϊκή ελευθερία ως όπλο που χρησιμοποιεί τόσο ή πανεπιστημιακή κοινότητα

τα συλλογικά όσο και τό κάθε μέλος της άτομικά για να άποτραπεί ή έστω να περιοριστεί κάθε έλεγχος των δραστηριοτήτων τους —έκ μέρους της κοινωνίας στην πρώτη περίπτωση, εκ μέρους των συναδέλφων στην δεύτερη— μετατρέπεται σε άκαδημαϊκή άσυδοσία και παρασιτισμό.

Τρίτον, σε όλη την ιστορική πορεία της ανθρωπότητας για την ελευθερία της σκέψης άγωνίστηκαν κατ' έξοχήν οι αίρετικοί κάθε έποχής και κάθε κοινωνικού συστήματος, γιατί αυτών ή σκέψη άποτελούσε άντικείμενο διώξεων και άπαγορεύσεων. Μέ άλλα λόγια, ή ελευθερία της σκέψης έχει στό παρελθόν λειτουργήσει ως όπλο ή μέσο για την κριτική άμφισβήτηση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων. Τουναντίον, μέσα στον σύγχρονο πανεπιστημιακό χώρο ή ελευθερία της ακαδημαϊκής σκέψης και έκφρασης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την άποχή από κάθε άξιολογική —καταφατική ή κριτική— τοποθέτηση του επιστήμονα άπέναντι στα κοινωνικά φαινόμενα που μελετά. Τό πρόβλημα όμως είναι ότι ή άξιολογική ουδετερότητα ουσιαστικά συγκαλύπτει την κατάφαση και έξοστρακίζει την κριτική άρνηση, καθώς ή μη τοποθέτηση, σε συνδυασμό με την εργαλειακή άντίληψη της επιστήμης, ουσιαστικά σημαίνει την άποδοχή των πραγμάτων έτσι όπως έχουν. Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες, ή ακαδημαϊκή ελευθερία λειτουργεί ως άλλοθι για όσους καταφεύγουν στην επιστήμη όχι για να συμβάλουν μέσω της κριτικής κατανόησης της πραγματικότητας στον άγωγή της ανθρωπότητας για έναν καλύτερο τρόπο ζωής, αλλά για καθαρά ιδιοτελείς λόγους, για να άναπτύξουν τεχνικές γνώσεις και μεθόδους τις όποιες είναι ελεύθεροι να πουλήσουν σε όποιον προσφέρει τους καλύτερους όρους άγοράς τους.

Θά ήθελα, ως επίλογο, να διαβάσω ένα άπόσπασμα από τό θεατρικό έργο *Η ζωή του Γαλιλαίου* του Μπέρτολτ Μπρέχτ:

«ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ: Για ποίο σκοπό εργαζόμαστε; Θεωρώ πώς ο μοναδικός σκοπός της επιστήμης έγκειται στο ξαλάφρωμα της ανθρωπίνης ύπαρξης από τό μόχθο. "Όταν επιστήμονες, τρομοκρατημένοι από ιδιοτελείς δυνάστες, άρκοούνται να συγκεντρώνουν γνώσεις χάριν της γνώσεως, μπορεί ή επιστήμη να καταντήσει σακάτης και οι καινούργιες σας μηχανές δυνατόν να σημάνουν μονάχα καινούργιες δυστυχίες. Μπορεί ν' άνακαλύψετε με τον καιρό όλα όσα είναι δυνατόν ν' άνακαλυφθούν, κι ή πρόοδος σας θά 'ναι έντούτοις μία πορεία μονάχα άπομάκρυνσης άπ' την ανθρωπότητα. Τό χάσμα άνάμεσα σε σās και σ' αυτήν θά 'ναι μία μέρα τόσο μεγάλο, που ή κραυγή του θριάμβου σας για μία καινούργια κατάκτηση να δεχτεί σαν άπάντηση μία παγκόσμια κραυγή φρίκης. Είχα σαν επιστήμονας μία μοναδική δυνατότητα. Στην εποχή μου κατάκτησε ή άστρονομία τις άγορές. Κάτω άπ' αυτές τις έντελώς ξεχωριστές συνθήκες, ή σταθερότητα ενός άντρα θά μπορούσε να προκαλέσει μεγάλα τραντάγματα. "Αν είχα άντισταθεί, θά μπορούσαν οι φυσικοί επιστήμονες να φτάσουν σε κάτι άνάλογο με τον όρκο του Ίπποκράτη, των γιατρών, στην πανηγυρική ύπόσχεση να χρησιμοποιούν ή γνώση τους μονάχα για τό καλό της ανθρωπότητας! "Όπως είναι τώρα, τό πιο πολύ που μπορεί κανείς να έλπίζει είναι ένα γένος έφευρετικών νάνων, πρόθυμων να εκμισθώνονται για τά πάντα».

2. H. Marcuse, "Repressive Tolerance", στο R.P. Wolff, Barrington Moore, Jr. & H. Marcuse, A. Critique of Pure Tolerance, Boston, Beacon Press, 1965.

Δέν υπάρχει πραγματική δημοκρατία χωρίς έξουσία αντικριτικής

Μιά συνέντευξη με τον

Πιέρ Μπουρντιέ

— Τό τελευταίο τεύχος του περιοδικού που διευθύνετε έχει ως θέμα τήν οδύνη. Στο τεύχος αυτό υπάρχουν πολλές συνεντεύξεις με ανθρώπους στους οποίους τά μέσα μαζικής ενημέρωσης δέν δίνουν τό λόγο: νέοι από υποβαθμισμένες περιοχές, μικροκαλλιεργητές, κοινωνικοί προβληματικοί σχολείου, γιά παράδειγμα, εκφράζει τήν προσωπική του πικρία πού αντί νά ασχολείται μέ τή μετάδοση τών γνώσεων, έχει καταντήσει, παρά τή θέλησή του, κάτι σάν άστυνόμος. Έχετε τή γνώμη ότι παρόμοιες μαρτυρίες, άτομικές και στό επίπεδο του περιστατικού, επιτρέπουν νά κατανοήσει κανείς τή συλλογική δυσφορία;

— Στήν έρευνα πού διεξαγόμμε γιά τήν κοινωνική οδύνη συναντάμε πολλούς ανθρώπους, όπως ό επικεφαλής του σχολείου, πού φαίνεται νά τούς διαπερνούν οι αντιφάσεις του κοινωνικού οι όποιες και βιώνονται ως προσωπικά δράματα. Θά μπορούσα νά αναφέρω άκόμη τόν υπεύθυνο ενός προγράμματος, ό όποιος έχει αναλάβει νά συντονίσει όλες τές κοινωνικές δραστηριότητες σ' ένα «προβληματικό προάσιο» μιας μικρής πόλης στή Βόρεια Γαλλία. Αντιμετωπίζει αντιφάσεις πού αποτελούν τό έσχατο όριο αυτών πού δοκιμάζουν τή στιγμή αυτή όλοι εκείνοι πού ονομάζονταν «κοινωνικοί εργάτες»: κοινωνικοί λειτουργοί, εκπαιδευτές, κατώτεροι δικαστικοί και, κυρίως, όλο και περισσότεροι καθηγητές και δάσκαλοι.

Αποτελούν ό,τι εγώ ονομάζω «τό άριστερό χέρι του κράτους»: τό σύνολο τών εργαζομένων στά ύπουργεία πού σχετίζονται μέ κοινωνικές παροχές, οι όποιοι έχουν αναλάβει νά υπερασπιστούν, μέσα στους κόλπους του κράτους, τά ύπολείμματα τών κοινωνικών αγώνων του παρελθόντος.

Όλοι αυτοί έρχονται αντιμετώπιση μέ «τό δεξί χέρι του κράτους», τούς άνώτατους άξιωματούχους του ύπουργείου Οικονομικών, τών Τραπεζών, δημοσίων και ιδιωτικών, και τά ύπουρ-

Ο Πιέρ Μπουρντιέ είναι άναμφισβήτητα μία από τές μεγαλύτερες μορφές τής σύγχρονης κοινωνιολογίας. Έχοντας καλύψει ένα μεγάλο εύρος κοινωνιολογικών έρευνών, είναι σήμερα διευθυντής σπουδών στήν École Pratique des Hautes Études και καθηγητής στό College de France. Μέσα από είκοσιπέντε τόμους και πληθώρα άρθρων ό Μπουρντιέ προσεγγίζει ένα εύρύ φάσμα θεμάτων όπως ή εκπαίδευση *Les Heritiers* (Οί Κληρονόμοι) — σέ συνεργασία μέ τόν J.C. Passeron, και *La Reproduction*, σέ πολιτισμικές πρακτικές *La Distinction*, ή εκπαίδευση τών κυβερνώντων *La Noblesse d' État*. Ο Μπουρντιέ είναι ό εισηγητής όρισμένων νέων έννοιών γιά τήν κοινωνιολογική άνάλυση, όπως πεδίο, έδος, μορφές πρακτικής, πολιτισμικό κεφάλαιο, συμβολική βία. Στο τελευταίο του βιβλίο *Reponses* (Απαντήσεις) επιχειρεί νά δώσει μία σφαιρική εικόνα τών προβληματισμών του και τών έρευνών του.

γικά γραφεία. Όρισμένα κοινωνικά κινήματα τά όποια εκδηλώνονται τή στιγμή αυτή εκφράζουν άκριβώς τήν εξέγερση τής μικρής άριστοκρατίας του Κράτους εναντίον τής μεγάλης άριστοκρατίας του Κράτους.

— Πώς έρμηνεύετε αυτή τήν παρόξυνση, αυτές τές μορφές άπελπισίας κι αυτές τές εξέγερσεις;

— Σκέφτομαι ότι τό άριστερό χέρι του κράτους έχει τήν αίσθηση ότι τό δεξί χέρι δέν ζέρει πλέον ή — άκόμη χειρότερα — δέν άποδέχεται πλέον αυτά πού κάνει τό άριστερό χέρι. Κι έν πάση περιπτώσει, δέν έχει καμία διάθεση νά πληρώσει τό τίμημα. Μία από τές κυριότερες αίτίες τής άπελπισίας όλων αυτών τών ανθρώπων έχει νά κάνει μέ τό ότι τό κράτος έχει άποτραβηχτεί ή έχει άρχισει νά άποτραβιέται από όρισμένους τομείς τής κοινωνικής ζωής πού ανήκαν στή δικαιοδοσία του και τών όποιών είχε τήν ευθύνη: τήν κατοικία, τούς κρατικούς τηλεοπτικούς και ραδιοφωνικούς σταθμούς, τή δημόσια εκπαίδευση, τά δημόσια νοσοκομεία, σάση ιδιαίτερα προκλητική και σκανδαλώδης, τουλάχιστον όσον άφορά μερικούς από τούς τομείς αυτούς, δεδομένου ότι πρόκειται γιά Κράτος σοσιαλιστικό από τό όποιο θά περίμενε κανείς, άν μή τί άλλο, ότι θά έγγυόταν τήν έλεύθερη και χωρίς διακρίσεις πρόσβαση όλων τών πολιτών στίς δημόσιες ύπηρεσίες.

Έκει όπου πιστεύει κανείς ότι υπάρχει μία κρίση του πολιτικού, ένας αντικοινοβουλευτισμός, ανακαλύπτει στήν πραγματικότητα μιάν άπελπισία

γιά ό,τι σχετίζεται μέ τό κράτος ως υπεύθυνο του δημοσίου συμφέροντος.

Τό ότι οι σοσιαλιστές άποδείχθηκαν λιγότερο σοσιαλιστές από όσο διατεινόντο, αυτό δέν εκπλήσσει κανέναν: οι καιροί είναι δύσκολοι και τά περιδώρια έλιγμών μικρά. Αυτό όμως πού προκαλεί έντύπωση είναι ότι κατ'άφεραν τόσο πολύ νά συμβάλουν στήν υποβάθμιση του δημοσίου: κατ' άρχην στήν πράξη, μέ κάθε είδους μέτρα και πολιτικές πράξεις (κι άναφέρω έδώ μόνο τά μέσα μαζικής ενημέρωσης) πού άποσκοπούσαν στήν εκποίηση τών κατακτήσεων του Κράτους Προνοίας, αλλά περισσότερο, ίσως, στό δημόσιο λόγο μέ τό εγκώμιο τής ιδιωτικής επιχείρησης (ώς ή επιχείρηση νά άποτελούσε κλειστό κύκλωμα) και μέ τήν ένθάρρυνση του ιδιωτικού συμφέροντος. Όλα αυτά έχουν κάτι τό παράδοξο, κυρίως γι' αυτούς πού τούς στέλνουμε στήν πρώτη γραμμή νά αναλάβουν τά λεγόμενα κοινωνικά λειτουργήματα και νά αναπληρώσουν τές δυσβάστακτες πλέον ανεπάρκειες πού εμφανίζεται ή λογική τής αγοράς, χωρίς νά τούς δίνουμε τά μέσα νά φέρουν εις πέρας τήν άποστολή τους. Πώς νά μίν έχουν τήν αίσθηση ή ότι τούς έξαπατούν ή ότι τούς άναιρούν;

Θά έπρεπε νά τό είχαμε καταλάβει έδώ και καιρό πώς ή εξέγερσή τους άπει πολύ πιό πέρα από τά ζητήματα του μισθοϋ, έστω κι άν ό μισθός πού καταβάλλεται άποτελεί άντικειμενικό δείκτη τής άξίας πού άποδίδεται στήν εργασία και τούς εργαζόμενους και ή περιφρόνηση γιά ένα έπάγγελμα φαίνεται κατ' άρχην από τήν άμοιβή, λι-

γότερο ή περισσότερο ευτελή, πού του καταβάλλεται.

— Πιστεύετε ότι τό περιθώριο ελιγιών πού διαθέτουν πολιτικοί ιδύνοντες είναι πράγματι περιορισμένο;

— Δέν υπάρχει κανείς σήμερα πού νά μήν καταλαβαίνει ότι τό περιθώριο αυτό είναι πολύ πίο περιορισμένο από ό,τι τά κόμματα θέλουν νά παραδεχτούν δημοσία. Παραμένει ώστόσο ένας τομέας όπου ή πολιτική ήγεσία εξακολουθεί νά διαθέτει μεγάλα περιθώρια ελευθερίας κι αυτός είναι ό τομέας του συμβολικού.

Ή τήρηση μιās υποδειγματικής συμπεριφοράς δά έπρεπε νά επιβάλλεται σέ όλο τό προσωπικό του Κράτους κυρίως όταν πρόκειται γιά άτομα πού παραδοσιακά τάσσονται υπέρ τής προάσπισης των λιγότερο προνομιούχων. Γιατί άλλως πώς νά μήν δυσπιστεί κανείς όταν βλέπει δείγματα διαφθοράς (σχεδόν νόμιμης όρισμένες φορές, όπως μέ τά πρίμ κάποιων ανώτερων κρατικών υπαλλήλων) ή άπιστίας πρós τό δημόσιο καθώς και όλες εκείνες τής μεταστροφής πρós ίδιο συμφέρον, αγαθών, προνομίων και δημόσιων παροχών: νεποτισμός, ευνοιοκρατία (οί κυβερνώντες μας παρέχουν πολλούς «προσωπικούς φίλους»), πελατειακές σχέσεις.

Και δέν αναφέρομαι έδω σέ συμβολικά κέρδη. Ή τηλεόραση όπωσδήποτε συνέβαλε πολύ περισσότερο από τής δεξιώσεις στον έκπαισμό τής δημόσιας άρετής. Κάλεσε και προώθησε στο προσκήνιο τής πολιτικής και πνευματικής ζωής πρόσωπα κενόδοξα, πού κύριο μέλημά τους ήταν νά τους δει ό κόσμος και νά γίνουν γνωστοί, σέ πλήρη αντίφαση μέ τής άξίες εκείνης τής άνευ φέγγους άφοσίωσης πρós τό συλλογικό συμφέρον πού χαρακτηρίζαν τον κρατικό λειτουργό ή τον όπαδό. Τό ίδιο έγωιστικό μέλημα τής καθιέρωσης (συχνά εις βάρος των αντιπάλων) έρμηνεύει και γιατί ή προβολή από τά μέσα μαζικής ενημέρω-

σης κατάντησε μιά τόσο κοινή πρακτική.

Γιά πολλούς ύπουργούς ένα μέτρο δέν έχει άξία, φαίνεται, παρά μόνο άν μπορεί νά κοινοποιηθεί και νά θεωρηθεί ότι πραγματοποιήθηκε από τή στιγμή πού αναγγέλθηκε. Μέ δυό λόγια, ή μεγάλη διαφθορά, ή άποκάλυψη τής οποίας δημιουργεί σκάνδαλο στο βαθμό πού φανερώνει τήν άποσταση ανάμεσα στίς επαγγελματίες άρετές και τής άληθινής πρακτικής, δέν άποτελεί παρά τό όριο όλων εκείνων των μικρών καθημερινών «άδυναμιών» όπως ή επίδειξη πολυτέλειας ή ή έσπευσμένη άποδοχή ύλικών και συμβολικών προνομίων.

— Μπροστά σέ μιά τέτοια κατάσταση ποιά είναι, κατά τή γνώμη σας, ή αντίδραση των πολιτών;

— Διάβαζα πρόσφατα τό άρθρο ενός Γερμανού συγγραφέα γιά τήν άρχαία Αίγυπτο. Δείχνει πώς, σέ μιά έποχή πού ή έμπιστοσύνη πρós τό Κράτος και τό κοινό καλό περνούσαν κρίση, άνθισαν δύο πράγματα: στους κυβερνώντες, ή διαφθορά, σύσσειχη μέ τήν έγκατάλειψη του σεβασμού πρós τά δημόσια πράγματα, και στους ύπηκόους ή άτομική θρησκευτικότητα χωρίς καμία έμπιστοσύνη γιά τής έγκόσμιες καταφυγές.

Έτσι και σήμερα, έχει κανείς τήν εντύπωση ότι ό πολίτης, καθώς νιώθει άποριγμένος έξω από τό Κράτος (τό όποιο, κατά βάθος, δέν του ζητά τίποτα πέρα από τής ύλικές συνεισφορές και κυρίως καθόλου άφοσίωση ή ένδουσιασμό) άπορρίπτει τό Κράτος, αντιμετώπιζοντας το ως ξένη δύναμη, τήν όποία προσπαθεί νά έκμεταλλευτεί όσο μπορεί καλύτερα πρós τό συμφέρον του.

— Μιλούσατε γιά τά μεγάλα περιθώρια ελευθερίας των κυβερνώντων στο συμβολικό τομέα. Τά περιθώρια αυτά δέν άφορούν μόνο τής συμπεριφορές πού αναφέρατε παραπάνω. Πρόκειται επίσης και γιά λέξεις, ιδανικά πού δά μπορούσαν νά κινητοποιήσουν. Από πού προέρχεται, στο σημείο αυτό, ή σημερινή έλλειψη τους;

— Έχει γίνει πολύς λόγος γιά τή σιωπή των διανοουμένων. Αυτό πού μου κάνει εντύπωση είναι ή σιωπή των πολιτικών, οί όποιοι σπερύνται παντελώς ιδανικών πού δά μπορούσαν νά λειτουργήσουν ως κινητήριες δυνάμεις. Ένας λόγος είναι επειδή ή πολιτική έγινε επάγγελμα, και οί όροι πού τίθενται σέ όσους θέλουν νά κάνουν καριέρα στα κόμματα άποκλείουν όλο και περισσότερο τής έμπνευσμένες προσωπικότητες. Όπωσδήποτε, επίσης, επειδή και ό όρισμός τής πολιτικής δραστηριότητας άλλα-

ξε μέ τήν έλευση ενός προσωπικού του έμαθε στίς σχολές (των Πολιτικών Έπιστημών) ότι, γιά νά φανεϊ κανείς σοβαρός ή γιά νά μή δώσει τήν εντύπωση του όπισθοδρομικού ή του παρωχημένου, καλύτερα είναι νά μιλά γιά διαχείριση παρά γιά αυτοδιαχείριση και ότι, πάντως, δά πρέπει νά εμφανίζεται όπαδός (πού σημαίνει νά χρησιμοποιεί τό γλωσσικό ιδίωμα) του οικονομικού όρθολογισμού.

Περιχαρακωμένοι στο στενό και κοντόφθαλμο οικονομισμό μιās θέασης του κόσμου όπως τήν επιβάλλει τό Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ή όποία καθορίζει (και δά εξακολουθεί νά καθορίζει) καταστροφικά τής σχέσεις Βορρά-Νότου, όλοι αυτοί οί κατά τό ήμισυ γνώστες των οικονομικών θεμάτων παραλείπουν, όπως είναι φυσικό νά συνηπολογίσουν τό πραγματικό —βραχυπρόθεσμο και κυρίως μακροπρόθεσμο— κόστος τής ύλικής και ήθικης άδλιότητας πού άποτελεί τή μόνη βέβαιη συνέπεια αυτής τής άπό οικονομική άποψη νομιμοποιημένης ρεάλ πολιτικής: παραβατική συμπεριφορά, έγκληματικότητα, άλκοολισμός, τροχαία κτλ. Κι έδω πάλι, τό δεξί χέρι πού κατατρύχεται από τό θέμα των οικονομικών ίσορροπιών άγνοεί τί κάνει τό άριστερό χέρι, πού βρίσκεται αναγκασμένο νά αντιμετωπίσει τής συχνά πολύ ακριβές κοινωνικές συνέπειες μιās οικονομίας των προϋπολογισμών.

— Οί άξίες πάνω στίς όποιες είχαν σπριχτεί οί άποφάσεις και ή συμμετοχή του Κράτους δέν είναι πλέον άξιόπιστες;

— Τής περισσότερες φορές έχουν ύποτιμηθεί από τους ίδιους τους θεματοφύλακες των. Τό συνέδριο τής Rennes και ό νόμος τής άμνηστίας συνέβαλαν πολύ περισσότερο στην ύποτίμηση των σοσιαλιστών παρά δέκα χρόνια άντισοσιαλιστικής προπαγάνδας. Και ένας μεταστραφείς όπαδός (μέ όλη τή σημασία του όρου) κάνει μεγαλύτερη ζημία παρά δέκα αντίπαλοι. Όστόσο δέκα χρόνια σοσιαλιστικής έξουσίας άρκεσαν νά καταστρέψουν τήν έμπιστοσύνη πρós τό Κράτος και νά ολοκληρώσουν τήν κατεδάφιση του Κράτους Πρόνοιας πού είχε άρχισι στή δεκαετία του '70, στο όνομα του φιλελευθερισμού.

Έχω στο νού μου κυρίως τήν πολιτική στο θέμα τής στέγης. Είχε ως διακηρυγμένο στόχο τής νά άπομακρύνει τή μικροαστική τάξη από τήν κοινωνική κατοικία (και κατά προέκταση από κάθε μορφή συλλογικότητας) και νά τήν προσανατολίσει πρós τήν άτομική ιδιοκτησία τής μονοκατοικίας ή τή συνιδιοκτησία του διαμερίσματος. Ή πολιτική αυτή κατά μία έννοια επέτυχε άπολύτως.

Ἡ ἀπόληξή της εἰκονογραφεῖ ἐκεῖνο πού ἔλεγα πρὶν λίγο γιὰ τὸ κοινωνικό κόστος ὀρισμένων μορφῶν οἰκονομίας: ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἦταν ἡ κύρια αἰτία τῆς ἀπομόνωσης στό χωρὸ καί κατά προέκταση ὅλων τῶν λεγομένων «προβλημάτων τῶν προαστίων».

— **Ἄν θέλει, λοιπόν, κανεὶς νὰ ὀρίσει ἓνα ἰδανικό, δά ἦταν ἡ ἐπιστροφή στὴν ἔννοια τοῦ Κράτους, στὴν ἔννοια τοῦ δημοσίου; Δέν ἔχετε τὴν ἴδια ἄποψη μὲ ὅλο τὸν κόσμο;**

— Ἡ ἄποψη ὅλου τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἄποψη ποιανοῦ; Αὐτῶν πού γράφουν στίς ἐφημερίδες, τῶν διανοουμένων πού κηρύσσουν τὸ «λιγότερο Κράτος» καί πού δάβουν κάπως βιαστικά τὸ κοινό καί τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ γιὰ τὰ κοινά; Αὐτὸ ἀποτελεῖ τυπικό παράδειγμα διάχυτης δοξασίας πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ θέτει, μιά κι ἔξω, ἐκτὸς συζήτησης θέσεις ἀπολύτως συζητήσιμες. Θά πρέπει κάποτε νὰ ἀναλυθεῖ τὸ ἔργο τῶν «νέων διανοουμένων», οἱ ὁποῖοι δημιούργησαν ἓνα κλίμα πού εὐνοοῦσε τὴν περιστολή τοῦ Κράτους καί γενικότερα τὴν ὑποταγὴ στίς ἀξίες τῆς οἰκονομίας.

Σκέφτομαι ὅτι αὐτὸ πού ὀνομάστηκε «ἐπιστροφή στὸν ἀτομισμό», ἓνα εἶδος αὐτοπραγματούμενης προφητείας, τείνει νὰ καταστρέψει τὰ φιλοσοφικά θεμέλια τοῦ Κράτους Προνοίας καί κυρίως κάθε ἔννοια συλλογικῆς εὐδύνης (στά ἐργατικά ἀτυχήματα, τὴν ἀρρώστια ἢ τὴν δυστυχία), αὐτὴ τὴν οὐσιαστικὴν κατάρκτηση τῆς κοινωνικῆς (καί κοινωνιολογικῆς) σκέψης. Ἡ ἐπιστροφή πρὸς ἄτομο ἰσοδυναμεῖ μὲ ἐπιστροφή στὴν ἀτομικὴ εὐδύνη (ὅπου ἐνοχός εἶναι τὸ δῦμα) καί στὴν ἀτομικὴ δράση (ὅπου τὸ ἄτομο διδάσκεται τὴν αὐτοβοήθεια), κι ὅλα αὐτὰ ὑπὸ τὴν ἀδιάκοπα ἐπαναλαμβανόμενη ἐπώδὸ νὰ μειωθοῦν τὰ ἔξοδα τῆς ἐπιχείρησης.

Ἐναντιοδρομικός πανικός πού καθόρισε τὴν κρίση τοῦ '68, συμβολικὴ ἐπανάσταση πού συγκλόνησε ὅλους τοὺς μικροὺς κατόχους πολιτισμικοῦ κεφαλαίου, δημιούργησε (μὲ τὴν ἀπροσδόκητη συνδρομὴ τῆς κατάρρευσης τῶν καθεστώτων σοβιετικοῦ τύπου) συνδῆκες πού εὐνόησαν μιά πολιτισμικὴ παλινόρθωση, ὅπου «ἡ σκέψη τοῦ Μάο» ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν σκέψη πού παρήγετο στίς Σχολές Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν. Ὁ πνευματικός κόσμος ἀποτελεῖ σήμερα τὸν τόπο ἑνὸς ἀγῶνα πού ἀποσκοπεῖ νὰ παραγάγει καί νὰ ἐπιβάλλει τοὺς «νέους διανοοῦμενους». πού σημαίνει ἓνα νέο ὄρισμό τοῦ διανοοῦμενου καί τοῦ πολιτικοῦ του ρόλου, τῆς φιλοσοφίας καί τοῦ φιλοσόφου πού ἀπὸ δῶ καί πέρα δά ἀναλώνεται σὲ γενικές καί κατά τὸ στίλ τοῦ Ἄρον ἀντιπαραδέ-

σεις μιᾶς πολιτικῆς φιλοσοφίας χωρὶς κανόνες, μιᾶς κοινωνικῆς ἐπιστήμης πού ἔχει συρρικνωθεῖ στίς πολιτικὲς ἀναλύσεις τῆς νύχτας τῶν ἐκλογῶν καί σὲ οὐδέτερους σχολιασμούς τῶν ἐμπορικῶν δημοσκοπήσεων πού στεροῦνται μεθοδολογίας. Ὁ Πλάτων χρησιμοποίησε μιά θαυμάσια λέξη γιὰ ὅλους αὐτούς, τὴ λέξη δοξόσοφος: αὐτὸς ὁ τεχνικός τῆς κοινῆς γνώμης πού περνάει τὸν ἑαυτό του γιὰ σοφὸ καί ὁ ὁποῖος θέτει τὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους πού τὰ θέτει ὁ ἐπιχειρηματίας, ὁ πολιτικός καί ὁ δημοσιογράφος (πού σημαίνει αὐτοὶ ἀκριβῶς πού διαδέχονται τὴν πολυτέλεια τῶν δημοσκοπήσεων...).

— **Μνημονεύσατε τὸν Πλάτωνα. Ἡ στάση τοῦ κοινωνιολόγου παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὴν στάση τοῦ φιλοσόφου;**

— Ὁ κοινωνιολόγος διαφέρει ἀπὸ τὸν δοξόσοφο, ὅπως καί ὁ φιλόσοφος, στὸ βαθμὸ πού θέτει ἐν ἀμφιβάλλω καθεὶ πού θεωρεῖται προφανές, τόσο ἀπὸ τὸν ἴδιο ὅσο καί ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἡ ἀμφισβήτηση αὐτὴ ἐνοχλεῖ βαθύτατα τὸ δοξόσοφο, ὁ ὁποῖος ἐκλαμβάνει ὡς πολιτικὴ προκατάληψη τὴν ἄρνησὴ τῆς κατ' οὐσίαν πολιτικῆς ὑποταγῆς πού συνεπάγεται ἡ ἀσύνηδη ἀποδοχὴ τῶν κοινῶν τόπων: ἔννοιες ἢ θέσεις μὲ τίς ὁποῖες ἐπιχειρηματολογεῖ κανεὶς ἀλλὰ ἐπὶ τῶν ὁποίων δέν ἐπιχειρηματολογεῖ.

— **Δέν νομίζετε ὅτι τεινέτε, κατὰ κάποιο τρόπο, νὰ τοποθετήσετε τὸν κοινωνιολόγο στὴν θέση τοῦ βασιλιᾶ - φιλοσόφου, τοῦ μόνο ἱκανοῦ νὰ γνωρίζει τὰ πραγματικά προβλήματα;**

— Αὐτὸ πού ὑπερασπιζομαι πάνω ἀπὸ ὅλα εἶναι ἡ δυνατότητα καί ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ κριτικοῦ διανοοῦμενου, ὁ ὁποῖος κυρίως δά ἀσκει κριτικὴ στὴν δόξα πού ἐκκρίνουν οἱ δοξόσοφοι. Δέν ὑπάρχει πραγματικὴ δημοκρατία χωρὶς μιά πραγματικὴ κριτικὴ ἀντι-εξουσία. Ὁ διανοοῦμενος ἀποτελεῖ μιά τέτοια ἀντιεξουσία καί μάλιστα πολὺ σημαντικὴ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν θεωρῶ ὅτι ἡ ἀναίρεση κριτικῶν διανοουμένων, νεκρῶν ἢ ζωντανῶν, ὅπως ὁ Μάρξ, ὁ Νίτσε, ὁ Σάρτρ, ὁ Φουκώ καί ὀρισμένοι ἄλλοι πού ταξινομοῦνται ὑπὸ τὴν ἐτικέτα «σκέψη τοῦ '68», εἶναι ἐξίσου ἐπικίνδυνη μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ δημοσίου καί ὅτι ἐγγράφεται στὴν ἴδια σφαιρικὴ ἐπιχείρηση παλινόρθωσης τοῦ ὅλου συστήματος.

Θά προτιμοῦσα, βέβαια, οἱ διανοοῦμενοι νὰ εἶχαν ὅλοι καί πάντοτε σταθεῖ στὸ ὕψος τῆς τεράστιας ιστορικῆς εὐδύνης πού τοὺς ἀναλογεῖ καί νὰ εἶχαν περιλάβει στίς πράξεις τους ὄχι μόνο τὸ ἠθικὸ τους κύρος ἀλλὰ καί τίς πνευματικὲς τοὺς ἱκανότητες.

Ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Πιέρ Βιντάλ Νακέ ὁ ὁποῖος ὀλόκληρη τὴν δεξιοτεχνία πού διαθέτει στὸν τομέα τῆς ιστορικῆς μεθόδου, τὴν ἐπέδωσε σὲ μιά κριτικὴ γιὰ τίς κατ' ὑπέρβαση χρήσεις τῆς Ἱστορίας. Αὐτὸ σημαίνει, ὅπως ἔλεγε ὁ Κάρλ Κράους, ὅτι «μεταξὺ δύο κακῶν, ἀρνοῦμαι νὰ δεχθῶ τὸ μικρότερο».

Ἄν δέν ἔχω καμιὰ ἐπιείκεια γιὰ τοὺς ἀνεύθυνους διανοοῦμενους, ἀντέχω ἀκόμη λιγότερο τοὺς ὑπεύθυνους, πολυγράφους καί πολύμορφους, ἐκείνους «διανοοῦμενους» πού ὠστοκοῦν τὴν ἐπίσημη παραγωγή τοὺς μεταξὺ δύο διοικητικῶν συμβουλίων, τριῶν κοκτέιλ καί μερικῶν ἐμφανίσεων στὴν τηλεόραση.

— **Τότε, ποῖο ρόλο δά ἐπιθυμοῦσατε γιὰ τοὺς διανοοῦμενους, κυρίως στὴν οἰκοδόμησιν τῆς Εὐρώπης;**

— Εὐχομαι οἱ συγγραφεῖς οἱ καλλιτέχνες νὰ μπορούσαν νὰ ἀκουστοῦν ἄμεσα σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δημοσίας ζωῆς πού ἐπιπίπτουν στὴ δικαιοδοσία τους.

Νομίζω ὅτι ὁ κόσμος δά εἶχε πολλὰ νὰ κερδίσει ἀν' ἡ λογικὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἡ λογικὴ τῆς ἐπιχειρηματολογίας καί τῆς ἀναίρεσης ἐκτεινόταν καί στὴν δημόσια ζωὴ. Γιατὶ σήμερα πολὺ συχνὰ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν λογικὴ τῆς πολιτικῆς, τὴν λογικὴ τῆς καταγγελίας, τῆς συκοφαντίας καί τοῦ σλόγκαν καί τὴν παραχάραξη τῆς σκέψης τοῦ ἀντιπάλου. Καλὸ δά ἦταν οἱ «δημιουργοὶ» νὰ μπορούσαν νὰ ἀναλάβουν τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν δημοσίων πραγμάτων ἢ καί, ἐνδεχομένως, τὴν δημόσια σωτηρία.

Νὰ περάσουμε στὴν κλίμακα τῆς Εὐρώπης, σημαίνει νὰ προχωρήσουμε ἓνα βῆμα στὸ δρόμο πρὸς ἓνα παγκόσμιο κράτος τὸ ὁποῖο, ἀκόμη καί στὰ πνευματικὰ πράγματα, ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγμάτωσή του. Δέν δά εἶχαμε πολλὰ νὰ κερδίσουμε ἀν' ὁ εὐρωκεντρισμός ἀντικαθιστοῦσε τοὺς πληγωμένους ἐθνικισμούς τῶν παλιῶν αὐτοκρατορικῶν ἐθνῶν. Τὴ στιγμή πού οἱ μεγάλες οὐτοπίες τοῦ 19ου αἰῶνα ἔχουν δειξοῦν ὅλες τοὺς τίς διαστροφές ἐπέχει νὰ δημιουργηθοῦν οἱ συνδῆκες μιᾶς συλλογικῆς ἐργασίας πού δά ἀποβλέπει στὴν οἰκοδόμησιν ἑνὸς σύμπατος ρεαλιστικῶν ἰδανικῶν πού δά μπορούν νὰ κινητοποιοῦν τὴν θέληση τῶν ἀτόμων χωρὶς νὰ συσκοτίζουν τὴν συνειδήσιν τους.

Ἀπὸ τὴν γαλλικὴν ἐφημερίδα *Le Monde*, 14.1.92
Μετάφραση: Εὐα Καλπουριτζή

Ἡμερολόγιο μιᾶς ανέφικτης μεταμέλειας

Γιώργου Κοροπούλη: «Don Giovanni», Ἄγρα, 1991, σελ. 145

Γιά νά μή σέ γνωρίσω πολύ εὐκολα,
παίζεις μαζί μου.
Γιά νά μή σ' ἐκτιμῶ,
μ' ἐξαπατᾶς μέ χίλιους τρόπους.
Ξέρω, ξέρω τήν τέχνη σου.
Ποτέ δέν θά κερδίσεις
αὐτό πού θά 'θελες.

Ραμπιντρανάθ Ταχόρ, Ὁ Κηπουρός, 35

Υπάρχουν ἐγγενεῖς, καταστατικές ἀντιφάσεις στό βιβλίο τοῦ Γιώργου Κοροπούλη, οἱ ὁποῖες εὐθύνονται γιά ἐξίσου ἀντιφατικές ἀντιδράσεις τοῦ ἀναγνώστη:

Ἀπό τή μιὰ μεριά, ὁ συγγραφέας «διεκτραγωδεῖ» (ἢ «διακωμωδεῖ») ὑπό μορφήν ἡμερολογιακῶν σημειώσεων, μέ πολλή εἰλικρίνεια, μέ αὐτοκαταστροφική εἰλικρίνεια (τόση ὥστε νά μή φοβᾶται τήν ἐκζήτηση, ἀλλά ἀπονειομένη νά τήν ἐπιζητεῖ), τήν οὐραία αἰσθησιολογία ἀνατροπῆς καί ματαιώσεως τῶν συγγραφικῶν του ἐλπίδων, τήν ἐπιγνώση τῆς ἀποτυχίας — ἀποτυχία πού δέν περιορίζεται στήν ἀδυναμία ἐπιτεύξεως τοῦ στόχου του: νά γράφει ἕνα μυθιστόρημα πού νά εἶναι «μυθιστόρημα μυθιστορήματος», ἕνα βιβλίο πού «νά θέτει τά προβλήματα τά συμφυῆ πρός τήν ἐκπόνηση ἑνός ἔργου τέχνης», ὄντας τό ἴδιο ἔργο τέχνης. Ἡ διάφηση διευρύνεται καί ἀφορᾶ ὄχι μόνο τό συγγραφικό ἀλλά τό πληρῆς ὑποκείμενο, γιατί ἡ γραφή δέν εἶναι παρά ἀλληγορία τῆς ζωῆς, καί ἡ ἀποτυχία ὀλοκλήρωσης τῆς γραφῆς πού μιλάει γιά τή γραφή, δέν εἶναι παρά ἡ ματαιώση τοῦ σχεδίου νά ζήσει κανείς βιώνοντας ταυτόχρονα ἀναστοχαστικά τή ζωή του, νά κάνει δηλαδή ἔρωτα διαλογιζόμενος ταυτόχρονα τόν ἔρωτα. «Ντόν Τζιοβάνι» σέ εἰσαγωγικά δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, παράλληλα μέ τήν αὐτοσχολιαζόμενη γραφή τοῦ «μυθιστορήματος», διερευνᾶται ἡ δυνατότητα γραφῆς ἑνός ὀρισμένου τύπου ποιημάτων τά ὁποῖα περιγράφονται ὡς ποιήματα «ἀπλά» ἢ «καλά», μιᾶς «ταπεινῆς τέχνης χωρίς ὕψος», ποιήματα «χαμηλά» καί «μόλις ἀκουστά», στά ὁποῖα πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ «κοινότοπο» ὕλικό, ἀλλά νά ἐμποδιστεῖ πάση θυσία τό ἐνδεχόμενο νά προσβάλλει ἡ κοινοτοπία τήν ἴδια τή συγκίνηση καί κατ' ἐπέκταση τόν «ἠθικό πυρήνα» τοῦ ποιήματος.

Οἱ δύο πορεῖες, τῆς ἀναστοχαστικῆς διερεύνησης τῆς δυνατότητας γραφῆς τοῦ «μυθιστορήματος τοῦ μυθιστορήματος» καί τοῦ προβληματισμοῦ πού ἀφορᾶ τή δυνατότητα σύνθεσης τῶν κατά τά φαινόμενα «ἀπλῶν» ποιημάτων, εἶναι παράλληλες, ἄν καί συχνά συγκλίνουν, συμπίπτουν, ἢ ἀποκλίνουν. Ἡ πρώτη, ὅπως καταστατικά προβλέπεται, ὀδηγεῖ σέ ἀδιέξοδο. Ὁ στόχος νά μορφοποιηθεῖ ὁ σχολιασμός, νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ προβληματική τῆς γραφῆς ὡς ἔργο τέχνης, νά «ἐπιτευχθεῖ» ἡ «ἀποτυχία», νά φτάσει ὁ Ντόν Τζιοβάνι στήν ὠρίμανση τῆς ἀποτυχίας του, εἶναι ἀνέφικτος. Ἡ ματαιώση ἀναγνωρίζεται ἀπό τόν συγγραφέα, ἀλλά καί διαπιστώνεται ἀπό τόν ἀναγνώστη, καί ἴσως πιό ἔγκαιρα (ἐκτός ἄν ἀφήνεται νά τό προβλέψει ἔγκαιρα· τό ἀφήγημα παραβαίνει τόν βασικότερο κανόνα τοῦ ἀστυνομικοῦ μυθιστορήματος ἢ, νέτα-σκέτα, τοῦ μυθιστορήματος). Προβλήματα σχετικά μέ τήν ἐκπόνηση ἑνός ἔργου τέχνης τέθηκαν, ἀλλά ὁ προβληματισμός δέν ἔγινε ἔργο. Ἰχνη μόνο ἄφησε, πολλά ἴχνη, καθαρὰ, ἀλλά μπερδεμένα, ἀσαφῶν συσχετισμῶν. Ψήγματα μόνο ἔμειναν, ψήγματα θεωρίας, χρυσοῦ πού δέν ἔδесе σέ δαχτυλίδι. Ἀλλά χρυσοῦ. Νά αἰφνης:

«Θά ἦταν ἀπλό νά συμπεράνω πῶς, χρόνια τώρα, ἡ ὀκνηρία μου, ἡ ψυχαναγκαστική τάση μου νά ἐργάζομαι ἐν ἐπιγνώσει τῆς δομῆς, καί ἕνα εἶδος μαλαρμισμού πού ἡ τελειοθηρία ἀποτελεῖ ἀπλή προαναγγελία του, ἔχουν συνδυαστεῖ σέ μιάν "ἀρνητική" κατηγορική ἐπιταγή: νά γράφουμε τόσο καλά (θέλω νά πῶ: ἀναμασώντας μέ τόσο ἐλκυστικό καί ἐνδιαφέροντα τρόπο τίς κοινοτοπίες πού ἀναπόφευκτα γράφουμε) ὥστε ἡ ποιότητα τῶν κειμένων μας νά συνιστᾶ ταυτοχρόνως μιὰ μέθοδο μεταμέλειας γιά τό ἴδιο τό γεγονός πῶς γράφουμε». (σελ. 140).

Ἀλλά ἡ δεύτερη διερευνητική πορεία, τῆς δυνατότητας ἄσκησης μιᾶς ταπεινῆς ποιητικῆς τέχνης, ἔδωσε ἀπτά καί ὀλοκληρωμένα ἀποτελέσματα: ἑφτά ἐντελῆ ποιήματα, σφηνωμένα ἀνάμεσα στά κεφάλαια τοῦ ἀφηγήματος, σκόπιμα ὑποβαθμισμένα ἀπό τόν συγγραφέα, παραπλανητικά ὑποβαθμισμένα, τόσο ὥστε νά κινδυνεύουν νά περάσουν —καί νά περνοῦν, ἄν κρίνω ἀπό τίς ἀντιδράσεις ἀναγνωστῶν ἀλλά καί κριτικῶν— ἀπαρατήρητα. Ὁ Εὐγένιος Ἀρανίτης ὁμολογεῖ πῶς δέν ἦταν τά ποιήματα πού συγκράτησε, ἀλλά τό «ἐφηβικό τρικύμισμα τῆς πρόζας πού ἀρχίζει νά λάμπει σιγά σιγά ἀπό τήν παρουσία κάποιου νοή-

ματος» (Έλευθεροτυπία, 11.12.91). Θα 'λεγα πώς έπεσε σέ μία καλοστημένη παγίδα — άσχέτως του γεγονότος ότι ή έστίαση τής προσοχής του στή «μυθιστορηματική» πλευρά του βιβλίου, απέφερε κριτικούς καρπούς.

Τά έφτά ποιήματα του «Ντόν Τζιοβάνι» αποτελούν τήν τέταρτη συλλογή ποιημάτων πού εκδίδει ό Γιώργος Κοροπούλης — μία όλιγοσελίδη συλλογή πού συνοδεύεται από έκτεταμένα (πάνω από 100 σελίδες) σχόλια. 'Η παραπλανητική, άντιστρεπτική αυτή κίνηση (ή διά τής οικονομίας του βιβλίου "υποβάθμιση" των ποιημάτων) έξυπηρετεί διπλό στόχο:

Νά καταστήσει έμφανή διά τής άφανείας, νά εκβιάσει μέσω μιās δήθεν άδιαφορίας, τήν παρουσία των ποιημάτων — των μόνων όντοτήτων του βιβλίου πού είναι πράγματα λογοτεχνικές, οργανωμένες και τελειωμένες, έργα «τέχνης», όχι «θεωρίας». Καί ταυτόχρονα, νά αφήσει τό «μυθιστορηματικό», τό κύριο μέρος του βιβλίου, έκθετο, πλήρως άποτυχόν. 'Η άποτυχία του μυθιστορήματος έξαιρεί έτσι τήν έπιτυχία των ποιημάτων, και ή λαμπερή «ταπεινότητα» των «μόλις άκουστών» ποιημάτων έπαυξάνει τήν κακοφωνία των θεωρητικών προβληματισμών και εκζητήσεων. (Τό άν τούτο άποτελεί τό τετράγωνο τής εκζητήσης, είναι μία άλλη ιστορία. 'Αλλά ή ιστορία τής λογοτεχνίας μήπως δέν είναι τελικά παρά ή ιστορία τής άπεγνωσμένης εκζητήσης, τής μανιακής αναζήτησης του έπινοήματος πού θά άναδείξει τό νόημα;).

Τίποτα βέβαια δέν μάς υποχρεώνει σ' αυτή τήν έρμηνεία. Ναι, πιθανότατα ό συγγραφέας είναι άμοιρος εύθυνών και του άποδίδουμε δόλιες προθέσεις πού ποτέ δέν είχε. Κι ώστόσο, πώς νά θεωρηθεί συμπτωματική ή στερούμενη νοήματος αυτή ή έντυπωσιακή δυσαρμονία, ή συνύπαρξη ασύναπτων θεωρητικών, φιλολογικών και άλλων «φληναφημάτων» (καθώς ό ίδιος ό συγγραφέας τά χαρακτηρίζει) και έξαιρετικά άρτιων ποιημάτων, πού άνταποκρίνονται πλήρως στίς από τόν ίδιο τόν ποιητή θεημένες προδιαγραφές του «μόλις άκουστού» ποιήματος, του ένάντιου στή σκληρή ποιητική διάλεκτο και τή μεγάλωφνη διατύπωση, του σύμφωνου μέ αυτό πού ό Τέλλος "Αγρας άποδίδει στήν καθαφική ποίηση, τή «μόλις λίγη έξαρση πάνω από τήν καθημερινή όμιλία»;

Νά ξάφνου τό «'Υστερόγραφο» — ποίημα θανατικό πού ύπουλα θά ύπέσκαπτε τή δεδομένη εκτίμησή μας για άλλα, έξίσου λαμπρά, θανατολογούντα ποιήματα άλλων, άλλης γλώσσας, ποιητών, άν δέν ήταν άλήθεια πώς τά καλά ποιήματα δέν άνταγωνίζονται άλλα — άποτελούν μόνο διαφορετικές εκφάνσεις του νοήματος πού συνάγει ή έμπειρία, ή, άλλως, διαφορετικά νοήματα πού, όσο έντελῆ, τόσο πίο μακριά τό 'να άπ' τ' άλλο στον κοινό τόπο τής έμπειρίας.

Διάβαζες κάθε βράδυ έφημερίδα·
ποτέ δέν ήταν είδηση ή ζωή σου.
Τά νέα θά σου γράφω άπόψε: σ' είδα
χλωμό, κι όλοι φροντίζαν νά σέ ντύσουν.

Σάν νά 'χε τελειώσει μία παρτίδα,
μαζεύανε τά πράγματα οί δικοί σου:
ήταν πιά νά γυρίσεις στήν πατρίδα...
Στή σάλα περιμέναμε μαζί σου

κι άκούγαμε πού χάραζεν ή μέρα
και λιώναν οί νιφάδες στον άέρα.
Κοντά μας είχες μείνει όλο τό βράδυ

κι έλεγα θ' αναβάλλεις τό ταξίδι.
Μά ξάφνου ήσουν εκεί σάν τό σημάδι
πού μένει όταν χαθεί τό δαχτυλίδι.

Τούτο τό ποίημα είναι πρότυπο έλέγχου και ίσορροπίας γλώσσας και αισθήματος — άκύμαντη έπιφάνεια όπου μόνο ένα έλαφρότατο ρυτίδωμα προδίδει μεγάλες έν βάθει έντάσεις. Κοινότοπο, άνοιχτό στον καθένα και πρόσφορο σέ έρμηνείες, είναι ταυτόχρονα σημείο σύγκλισης έναντιωτικών σημασιοδοτήσεων, όπου ή άντίφαση τής σύμφασης παρουσίας και άπουσίας είναι άδύνατον νά άρθει: «Κοντά μας είχες μείνει όλο τό βράδυ / κι έλεγα θ' αναβάλλεις τό ταξίδι. / Μά ξάφνου ήσουν εκεί σάν τό σημάδι / πού μένει όταν χαθεί τό δαχτυλίδι».

Κλασικά, "άντι-ρομαντικά", άντι-νεωτερικά, συντηρητικά μέ τήν καλύτερη έννοια, ικανά νά ένταχθούν σέ μία από τίς καλύτερες νεοελληνικές ποιητικές παραδόσεις, τά ποιήματα του «Ντόν Τζιοβάνι» κατορθώνουν νά ισχύσουν ως « έργα τέχνης » και, συνάμα, ως « κριτική » ('Ηθικά 'Ελάχιστα τά όνομάζει ό συγγραφέας στό τέλος του βιβλίου). 'Εκθέτουν τήν άτεχνία και συνακόλουθη ματαιότητα των οίονει μεταμοντερνιστικών θεωρητικών εκζητήσεων του «μυθιστορηματικού» μέρους του βιβλίου, όπου τά πάντα συνδυάζονται μέ τά πάντα (άπό τόν Πλάτωνα ως τόν Φίλιπ Λάρκιν και από τόν 'Ιωάννη Χρυσόστομο ως τόν Βλαντιμίρ Ναμπόκοβ), ένω ταυτόχρονα, αναδιπλούμενα εις έαυτά, άποκαλύπτουν (μέσω τής ίδιας, μεθοδικά δομημένης άρτιότητάς τους και τής υποκριτικής «ταπεινότητάς» τους) τή δόλια άπάτη του Ποιήματος — τής γραφής δηλαδή πού ύποτίθεται ότι διατυπώνει, μεταμελούμενη γι' αυτό συνεχώς, τόν πίο βασικό, φυσικό, άπλό, κοινό και άναγκαίο λόγο, ένω πράγματι συμπεριφέρεται ως 'Απόλυτο, μέ τόν πίο σκαιό τρόπο, χρησιμοποιώντας όλα τά μέσα, όλο τό διαθέσιμο όπλοστάσιο — αισθήματα, ιδέες, πράγματα, λέξεις, μέτρο, ρίμες, ήχους, σχήματα, μεταφορές, κυριολεξίες, αναφορές, θεωρία, έμπειρία — όλο τό έτερόκλητο άπόθεμα γλωσσικού, γραμματολογικού, ιστορικού και ένδιάθετου ύλικού.

Βέβαια, ή δεινή αυτή αντίφαση ένυπάρχει έγγενώς σέ όλα έν γένει τά καλά ποιήματα, και δέν χρειάζεται νά τά πλαισιώσουν "άτεχνες" ήμερολογιακές σημειώσεις για νά ύποδειχθεί τό "τεχνήν" και "έπιτήδειο" του ποιητικού μορφώματος. Ακόμη, ή ίδια ή συμπεριφορά των ποιημάτων ως απόλυτων όντοτήτων άπωθεϊ (και μās έχει μάθει νά άπωθοῦμε κι έμεις) τόν παράπλευρο, έκτός ποιήματος, συμπληρωματικό, "σχετικό" σχολιασμό. Τό Αόλυτο δέν άυτο-ερμηνεύεται — έπιβάλλεται σάν χρησμός. Και οι ποιητές δέν μπορούν νά είναι κριτικοί των ποιημάτων τους παρά μόνο κατά παραχώρηση. Η κριτική τους όφειλε νά άσκειται κατά τή γραφή του ποιήματος. Η άυτοσυνειδησία του ποιήματος πρέπει νά είναι συστατική δύναμη έλέγχουσα τήν "άλήθεια" και τούς "τρόπους" τής αλήθειας του, αλλά και νά άυτο-ελέγχεται άναδραστικά.

Τά ποιήματα του «Ντόν Τζιοβάνι» πληροῦν αυτές τίς προϋποθέσεις. Αλλά άνάλογες συνθήκες και αξιώσεις θά έπρεπε νά ισχύουν και για τό μυθιστόρημα, έφόνσον θεωρηθεί «έργο τέχνης» ή λογοτεχνία. (Τό έρώτημα άν οι ίδιοι όροι πρέπει νά ισχύουν για κάθε είδος

"δημιουργικής" γραφής παραμένει άνοιχτό). Η οικονομία, όμως, του συνολικού βιβλίου προδίδει ένα φόβο, ή μάλλον μιά υπερβάλλουσα και υπερευαίσθητη άυτοσυνειδησία (πού είναι τό άυτό), μιά έμμονη άνησυχία ή όποία τελικά σχετικοποιεί τό έργο, ύπονομεύει τή βεβαιότητα και άμβλύνει τήν πειστικότητα του όλου έγχειρήματος. Από ένα σημείο και πέρα ό άναγνώστης βαρύνεται, όχι από ύπαιτιότητά του. Λίγο τό κακό άν τά άνεμώλια έπη του ήμερολογίου δέν βροῦν πρόθυμους άναγνώστες, αλλά μεγάλο κι άδικο τό κρίμα άν σβήσουν τή «χαμηλή» φωνή των ποιημάτων. Σέ τούτο τό ένδεχόμενο τό βιβλίο δοκιμάζεται. Η μεθόδευση τής άυτοσυνειδησίας του δέν είναι βέβαιο άν τό άπειλεί ή τό σώζει. Αλλά ή περαιτέρω διερεύνηση αὐτῆς τής έναλλακτικής δυνατότητας είναι άλλο ένα στρίψιμο του κριτικού κοχλία — κάτι πού θά μās φέρι άναπόφευκτα όχι μόνο στίς έγγενείς αντίφάσεις του βιβλίου αλλά και στίς προκαταλήψεις τής κριτικῆς του.

Άρης Μπερλής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΡΟΧΑΙΑ ΤΗΛ. 364.64.26
ΓΡΗΒΑΙΩΝ 5 ΑΘΗΝΑ 10680

V. Bérard
Τουρκία και ελληνισμός
ΕΛΛΗΝΕΣ-ΤΟΥΡΚΟΙ-ΒΛΑΧΟΙ-ΑΛΒΑΝΟΙ-ΒΟΥΓΑΡΟΙ-ΣΕΡΒΟΙ
Η περιήγηση στη Μακεδονία του 1890 δίνει την ευκαιρία στο μεγάλο ελληνιστή V. B. να ζήσει το περίφημο «μακεδονικό ζήτημα» την εποχή που προετοιμάζεται η μεγάλη έκρηξη της δεκαετίας 1910-1920.
416 σελ., 35 εικ., 3 χάρτες 2.100 δρχ.

H. Morgenthau
τα μυστικά του Βοσπόρου
Α. ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ-ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΚΑΛΜΠΟΛΗΣ-ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΙ-ΛΙΩΤΜΟΙ ΕΛΛΗΝΩΝ-ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΑΡΜΕΝΙΩΝ
Ένα μοναδικό ντοκουμέντο και βασική βιβλιογραφική αναφορά γι' αυτή την κρίσιμη περίοδο της παγκόσμιας και βαλκανικής ιστορίας.
300 σελ., 60 φωτογραφίες, 2.300 δρχ.

René Rhaux
δυστυχισμένη Βόρειος Ήπειρος
Περιήγηση σε γύρω και πόλεις της Β. Ήπειρου όταν την είχαν απελευθερώσει τα ελληνικά στρατεύματα το 1913. Η έκδοση συμπληρώνεται με εισαγωγή από τον δ.φ. Αχιλλέα Βοραιοηπειρωτικού Σητήματος από τον δ.φ. Αχιλλέα Λαζάρου. Πλάι στα εικονογραφημένα κείμενα.
257 σελ., 2.500 δρχ.

G. Deschamps
στους όρμούς της Μικρασίας
ΟΔΟΠΟΡΙΚΟ 1890-ΧΙΟΣ-ΣΜΥΡΝΗ-ΑΓ. ΔΙΝΙ-ΕΦΕΣΟΣ-ΚΑΡΙΑ-ΠΕΙΔΙΑ
Μια συναρπαστική διήγηση. Ένα έξοτικό ταξίδι σε χάρους μαρτυρούμενους με ιστορία φασματικών, όταν ακόμη δημοσιευτικότητα του έσφυ'αν από τη Β. Ήπειρο.
344 σελ., 80 Α.Μ. και έγχρωμες φωτογραφίες εντός κειμένου εκτός κειμένου δύο πολύπτυχα πανοράματα της Σμύρνης και ένα της Αττάλειας, ένας τοπογραφικός χάρτης της Σμύρνης και πέντε έγχρωμες κάρτες.
3.500 δρχ.

‘Ο “Αμπραξας

του Λεφτέρη Πανούση

— 1 —

Στά χρόνια τής σιωπής, ζούσε στην πολιτεία ένας άντρας ονόματι Λώτ. ‘Ο Λώτ ήταν πρωτότοκος γιός έβραϊκής οικογένειας, πού απέκτησε συνολικά τρία παιδιά. Στο μικρότερο δώσανε τό όνομα Μύριαμ.

‘Η Μύριαμ άλλαξε αργότερα τό όνομά της και τό έκανε Μαρία, για νά κρύψει τήν έβραϊκή της καταγωγή. “Εκτοτε όλοι οί φίλοι και γνωστοί τήν ονομάζανε Μαρία, πλην του Λώτ, πού επέμενε νά φιθυρίζει τό αληθινό όνομα τής αδερφής του: Μύριαμ.

‘Ο Λώτ ήτανε δικαστής.

Στή διάρκεια τής καριέρας του είχε καταδικάσει πολλούς ανθρώπους. Τά πρόσωπα αυτά, πού μιά δική του απόφαση τούς είχε στερήσει τήν ελευθερία, ουδέποτε ταράζανε τόν ύπνο του. ‘Ηταν τμήματα ένος άλλου κόσμου, έντελώς διαφορετικού από τόν δικό του. ‘Ενός κόσμου σκοτεινού. ‘Ανερμήνευτου.

Σχιές· όχι άνθρωποι.

“Ενας από αυτούς τούς ανθρώπους-σχιές, πού είχε καταδικάσει ό δικαστής sé ισόβια, ζήτησε κάποτε νά τόν συναντήσει. ‘Ο Λώτ δέν έβρισκε λόγους νά ασχοληθεί ιδιαίτερα μέ αυτόν τόν κατάδικο.

‘Αρνήθηκε.

Δύο χρόνια άφότου αποφυλακίστηκε, ό κατάδικος άρρώστησε. Στήν πραγματικότητα δέν ήταν ή άρρώστια αυτό πού τόν οδηγούσε στό θάνατο. ‘Ηταν ή θέλησή του. “Ελιωνε μέρα μέ τή μέρα. Τόν μεταφέρανε στό νοσοκομείο τών φυλακών. ‘Εκει επανέλαβε τή μόνιμη παράκλησή του: νά συναντηθεί μέ τόν δικαστή. Μπροστά στό θάνατο, ή αντίσταση του Λώτ καμφθηκε. Πήγε στό νοσοκομείο τών φυλακών.

‘Ο κατάδικος του αποκάλυψε ότι για ένα μόνο έγκλημα θεωρούσε ένοχο τόν έαυτό του. “Ολα τά άλλα έγκλήματα, για τά όποια τόν είχε καταδικάσει, θά τά ξανάκανε άν έρχόταν ή ώρα. Για μιά πράξη όμως δέν μπορούσε νά ήσυχάσει. Μέ τή διαφορά ότι αυτή τήν πράξη τήν είχε κρύψει από όλους. Και από τούς ανακριτές του και από τόν δικαστή.

‘Ηταν τό “Εγκλημά του.

Γι’ αυτό τό έγκλημα ζητούσε επίμονα νά συναντήσει τόν Λώτ. ‘Η αυστηρή φιγούρα του δικαστή είχε πάρει τή μορφή τής συνείδησής του. “Επρεπε νά του εξομολογηθεί τήν ένοχή του για νά λυτρωθεί. “Επρεπε νά βγάλει από μέσα του τό άβάσταχτο βά-

— 2 —

ρος. Μπροστά στό θάνατο ζητούσε μόνο νά κρατηθεί τό μυστικό του. Δέν είχε σημασία για κανέναν πιά. ‘Ο κατάδικος θά πέθαινε σύντομα. Τό νά μαθευτεί ή πράξη του δέν θά πρόσθετε τίποτα στην τιμωρία του. ‘Ικέτεφε τόν δικαστή νά κρατήσει μυστικό αυτό πού θά άκούσει.

‘Ο δικαστής συγκατένευσε.

Τότε ό κατάδικος του εξομολογήθηκε τό έγκλημά του: ήταν ένοχος αίμομειξίας. Είχε έρωτικές σχέσεις μέ τήν αδερφή του.

‘Η αποκάλυψη τής ένοχής του καταδίκου σήμαινε τό τέλος τών χρόνων τής σιωπής. Για τόν Λώτ άρχιζε ή χρονιά τής πτώσης.

«...Δέν μπορεί νά έρμηνευθεί ή τραγική μετάβαση από τήν ύβρι στην πτώση. Μπορεί μόνο νά περιγραφεί. ‘Η περιγραφή περιέχει στοιχεία πού μοιάζουν νά είναι σκέψεις του τραγικού προσώπου αλλά δέν είναι. Είναι σκέψεις του παρατηρητή. Τά πρόσωπα διαφεύγουν από κάθε έρμηνεία, άν δέν τήν περιγελούν.

‘Ο δικαστής δέν ήταν ένοχος αίμομειξίας. ‘Ηταν όμως ό κατάδικος. Για ποιό λόγο ή ένοχή του καταδίκου πέρασε στον δικαστή και τόν οδήγησε στην πτώση —πτώση ολοκληρωτική, όπως θά δούμε στην συνέχεια;

“Αν περιοριστούμε στό ότι ό Λώτ ήταν έρωτευμένος μέ τήν αδερφή του, τή Μύριαμ, δέν εξηγούμε τίποτα. Οί έρωτευμένοι μπορούν νά κάνουν πολλά άλλα δέν στέλνουν άνώδυμα γράμματα μέ αισχρολόγια, όπως έκαμε ό Λώτ λίγο καιρό μετά την αποκάλυψη του Καταδίκου.

“Αν θεωρήσουμε ότι ό έρωτας διαστρέφεται από αναστολές κοινωνικής φύσης, όπως είναι λογικό νά συμβαίνει μεταξύ αδερφού και αδερφής, πάλι δέν έρμηνεύουμε τά γεγονότα. ‘Ο Λώτ δέν άκολούθησε μιά άργή διαδικασία προς τή διαστροφή. Διαδικασία πού θά έπρεπε νά ξεκινάει από τά πρώτα παιδικά χρόνια άν αίτία ήταν μόνο ή παραμόρφωση του γενετήσιου ένστίκτου από τούς καταναγκασμούς του πολιτισμού. Αυτό πού συνέβη ήταν αναπάντεχη και τραγική μεταστροφή, μετά την αποκάλυψη του καταδίκου. “Ως τότε δέν φαινότανε καμιά ρωγμή, κανένας κλυδωνισμός στην στερεά φυσιογνωμία του δικαστή. “Αλλωστε, δέν κάνουμε ψυχανάλυση.

Τό ζήτημα στή δική μας ιστορία είναι ή διάρρηξη του συνεκτικού ίστού μιᾶς καθ' ὅλα ἐνάρετης ζωῆς, ἐξαιτίας τῆς ἀποκάλυψης. Τῆς ἀποκάλυψης τοῦ καταδίκου. Δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα. Ἔχουμε νά κάνουμε μέ τήν ἰδέα τῆς ἐνοχῆς. Μέ τήν τρομερή ἀνάδυση τοῦ ἀμπραξικοῦ συμβόλου...».

Ὅσο γιά τόν Λώτ, ὄντας πάντοτε ἄνθρωπος ἰσορροπημένος, δέν μπορούσε νά καταλάβει τί ἀκριβῶς τοῦ συνέβαινε. Δέν ὑπῆρχαν σαφεῖς προσδιορισμοί. Δέν ὑπῆρχαν κάποια «πρέπει» πού καταπατήθηκαν. Τόν ἀναστάτωνα ή ἰδέα τῆς αἰμομειξίας ἀλλά δέν μπορούσε νά κατηγορήσει τόν ἑαυτό του γιά τέτοιο πόθο.

Ἀντίθετα.

Φαντασίωνε ἐρωτικές σκηνές μέ τήν ἀδερφή του, τή Μύριαμ, ἀλλά δέν ἦταν αὐτός τό ἀρσενικό. Ἦταν ὁ κατάδικος. Γνώριζε μέ κάθε λεπτομέρεια τίς πράξεις τῆς διαφθορᾶς, ὅπως τίς εἶχε περιγράψει ὁ κατάδικος. Ἀλλά δέν πρόβαλλε τό πρόσωπο τῆς ἀδερφῆς τοῦ καταδίκου. Πρόβαλλε τό πρόσωπο τῆς Μύριαμ. Σάν νά εἶχε ὑποστῆ ή δική του ἀδερφή τήν ἐρωτική ἐπιθυμία τοῦ καταδίκου καί ὁ κατάδικος ἦταν ὁ ἑαυτός του.

Ἡ σκηνή τῆς διαφθορᾶς ἐρχότανε καί ξαναρχότανε στό νοῦ του, χωρίς ἔλεος. Στό ὄνειρό του, στίς φαντασιώσεις του, στή μοναξιά του. Κάτι εἶχε ραγίσει στόν κόσμον σου. Εἰκόνες καί ὄντα τοῦ «ἄλλου

«...Τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ μας εἶναι: ΑΜΠΡΑΞΑΣ. Εἶναι καί Θεός καί Σατανάς καί περιέχει τοὺς δύο κόσμους: τόν κόσμον τοῦ φωτός καί τόν κόσμον τοῦ σκότους. Ὁ ΑΜΠΡΑΞΑΣ δέν θεωρεῖ κακή καμιᾶ ἀπό τίς ἐπιθυμίες σου, κανένα ἀπό τά ὄνειρά σου. Μήν τό ξεχνᾶς ποτέ. Θά σέ ἐγκαταλείψει μόνο ἂν μεταλλαχτεῖς σέ καθῶς πρέπει ἄνθρωπο. Τότε θά φάξει νά βρεῖ ἄλλο δοχεῖο γιά νά θερμάνει τίς σκέψεις του.

Μ' αὐτά δέν ἐννοῶ ὅτι πρέπει νά κάνεις καθετί πού περνᾶει ἀπό τό μυαλό σου. Ἀπλῶς μήν ἀποδιώχνεις τίς ἐπιθυμίες σου καί μήν τίς καταχωνιάζεις μέ ἐξορκισμούς καί φοβίες. Πρέπει νά τίς ἀντιμετωπίζεις μέ σεβασμό καί ἀγάπη. Τότε θά σου φανερώσουν τή σημασία τους, γιατί ὅλες ἔχουν κάποια σημασία. Ἄν σκεφτεῖς κάτι πραγματικά παράλογο ἢ πολύ κακό, ἂν θέλεις νά σκοτώσεις κάποιον ἢ νά διαπράξεις κάτι τρομερό, σκέψου ἐκείνη τή στιγμή πῶς εἶναι ὁ ΑΜΠΡΑΞΑΣ πού ὄνειροπολεῖ μέσα σου. Τό πρόσωπο πού θέλεις νά ἐξαφανίσεις δέν εἶναι ποτέ ἕνας συγκεκριμένος ἄνθρωπος, ἀλλά μιᾶ δικαιολογία. Ἄν μισεῖς κάποιο πρόσωπο εἶναι γιατί μισεῖς κάτι πού ἔχεις μέσα σου. Ὅ,τι δέν εἶναι μέρος ἀπό μᾶς, δέν μᾶς ἀνησυχεῖ...».

Π πέρασε ἕνα διάστημα ὅπου ή ἀγωνία τοῦ δικαστῆ κρατήθηκε σέ κλειστό, προσωπικό ἐπίπεδο. Οἱ γύρω του δέν εἶχανε ὑποψιαστεῖ

κόσμου», τοῦ σκοτεινοῦ κόσμου, εἰσέρχονταν ὑποῦλα στόν δικό του κόσμον, τόν φωτεινό κόσμον, διευρύνοντας τή ρωγμή.

Ἐκείνη τήν ἐποχή ἔγραφε ἐπιστολές μέ αἰσχρολογία. Ἄλλες τίς ταχυδρομοῦσε ἀνώνυμα στή Μύριαμ, ἄλλες τίς ἔσκιζε.

Ὁ Λώτ καταλάβαινε ὅτι ή αἰμομειξία δέν ἦταν δικό του ἐγκλημα ἀλλά ἐγκλημα ἄλλου ἀνθρώπου. Φανταζότανε τή Μύριαμ νά γδύνεται μπροστά στόν κατάδικο μέ τόν ἀργό, ἐρεθιστικό τρόπο πού γνωρίζουν οἱ Ἀσιάτισες πόρνες ἀλλά ή εἰκόνα αὐτή τοῦ προκαλοῦσε πόνο. Ὅχι ἀπόλαυση. Αὐτό ὅμως δέν ἀρκοῦσε νά τόν καθησυχάσει.

Τό προστατευτικό κέλυφος τοῦ μικρόκοσμου του εἶχε θραυστεῖ.

Ὁ δικαστής ἐνίωθε πλέον μιᾶ ἀκατανόητη ἀλληλεγγύη γιά τόν κατάδικο. Σάν τήν ἀλληλεγγύη τῶν μαχητῶν, ὅταν ὁ ἕνας κρύβει τό σῶμα του πίσω ἀπό τό σῶμα τοῦ ἄλλου κι ὅλοι μαζί προχωροῦν, παιδιά τοῦ ἴδιου ἀδύναμου θεοῦ, σύντροφοι καί μελλοθάνατοι. Σάν τήν πανίσχυρη ἀδελφότητα τῶν νεκρῶν, μέσα στοὺς καπνοὺς καί τά ἀπομεινάρια τῆς μάχης, τήν ὀριακή ἰδέα τῆς ἀνθρώπινης συνύπαρξης στό βουβό τοπίο τῆς ἱστορίας. Ἐνας ἀπέραντος Θεός, σιωπηλός καί ἀδιάφορος, τοὺς περιεῖχε, καί αὐτόν καί τόν κατάδικο. Ἐνας Θεός πού πληροῦσε τά πάντα. Ὅχι μόνο τίς ὀρέξεις τοῦ ἀγαθοῦ.

Ἐνας Θεός - Σατανάς.

τό παραμικρό. Ἡ Μύριαμ δέν ὑποπευότανε τόν ἀδερφό της γιά τά ἀνώνυμα γράμματα. Θά μπορούσε νά συνεχίσει ἔτσι.

Ἀλλά ὁ Λώτ δέν ἦταν ἀπνευμάτιστος.

Στά χρόνια τῆς σιωπῆς, ὁ μικρόκοσμός του —ή οἰκογένειά του, ή δουλειά του, οἱ συνάδερφοι, οἱ φίλοι— ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος μήτρας μέσα στήν ὁποία ἐνίωθε ἀσφαλῆς. Ὅτιδήποτε καί ἂν συνέβαινε ἤξερε ὅτι μπορούσε νά κουλουριαστεῖ ἐκεῖ καί νά τό ἀφήσει νά περάσει. Τά μικρά ἐνδιαφέροντα τῶν νομικῶν κύκλων, ή πολιτική, οἱ χλωμές διασχεδάσεις λειτουργοῦσαν ὡς ἀσφαλιστική δικλῖδα στόν τρόπο τῆς ὑπαρξης. Ἀπό τή στιγμή πού ἔσπασε τό κέλυφος, ὁ Λώτ ἀπέμεινε γυμνός στήν παγωνιά τοῦ κενοῦ.

Σάν τόν βασιλιά πού συνειδητοποίησε τή γύμνια του ἀπό τά γέλια τῶν ἄλλων.

Ἐκτός αὐτοῦ, δέν ἄργησε νά καταλάβει ὅτι χρησιμοποιοῦσε ὅλη τήν ἐπιρροή του, κοινωνική καί ἐπαγγελματική, γιά νά βλάψει τό ἀντικείμενο τοῦ πόθου του: τή Μύριαμ. Ὁ κατάδικος εἶχε νιώσει τήν ἄγρια χαρά τῆς διαφθορᾶς, προσφέροντας σέ ἀντάλλαγμα τόν ἑαυτό του. Ἐνας Βαλμόν, πού κατατρώγεται ἀπό τά θύματά του. Ἀλλά ὁ δικαστής δέν ἦταν κατάδικος. Ἀντί νά διαφθρεῖ γιά νά ἰκανοποιήσει τόν πόθο του, κατάστρεφε. Ὅπως ὅλοι οἱ καθῶς πρέπει ἄνθρωποι, κατάστρεφε τοὺς ἄλλους ἀντί νά καταστρέφει τόν ἑαυτό του. Ἄν, μάλιστα, δέν εἶ-

χε νιώσει εκείνη τή δεσμευτική άλληλεγγύη μέ τόν κατάδικο καί ἄν τό πάθος του δέν ήταν τόσο βαθιά ἐρωτικό, δέν θά ἔκανε τίποτα παραπάνω ἀπ' ὅσα κάνουν οἱ ἄνθρωποι μέ κάποια κοινωνική θέση: θά ζοῦσε ἐν ἰσορροπία ἀναλώνοντας τίς ψυχές τῶν ἄλλων. Ἄλλά τό ἐρωτικό πάθος καί ἡ αὐτοδιάλυση τοῦ ἐγώ, τή στιγμή πού εἰσχωρεῖ ἐντός μας ἕνα ἄλλο πρόσωπο (ἐν προκειμένῳ τό πρόσωπο τοῦ καταδίκου) εἶναι ζωή καί ἡ ζωή καταναλώνει τόν ἑαυτό της.

Ὁ Λώτ δέν μπορούσε νά συνεχίσει ὅπως οἱ ὑπόλοιποι τοῦ κοινωνικοῦ του περιγύρου. Στράφηκε κατά τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀφοῦ δέν μπορούσε νά τόν ἱκανοποιήσει. Οἱ ἀντιδράσεις του γίνονταν ὅλο καί περισσότερο ἀρχέγονες: καραμαζωφικές.

Γιά τούς ἄλλους, αὐτή ἡ πορεία τοῦ δικαστῆ ήταν πορεία πρὸς τά κάτω. Πορεία παρακμῆς. Ἀκόμα καί γιά τή Μύριαμ, πού προσπάθησε νά ἐπιφέρει τόν ἀδερφό της στό σωστό δρόμο, ἡ κατάσταση τοῦ δικαστῆ ήταν ἀποτέλεσμα τῆς γενικῆς εὐρωπαϊκῆς παρακμῆς.

«... Ἡ παρακμή τῆς Εὐρώπης — ὅπως παρουσιάστηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Ντοστογιέφσκυ στους ἀδερφούς Καραμαζώφ — εἶναι μιά ἐπιστροφή στήν Ἀσία, στή Μεγάλη Μητέρα, στίς πηγές... Αὐτό τό ἀσιατικό ἰδανικό ἀποτελεῖ τό τέλος τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς καί τήν αὐγή μιᾶς καθολικῆς κατανόησης, μιᾶς γενικῆς κατάφασης, μιᾶς νέας ριφοκίνδου.

Δέν τῆς ἔκαναν ἐντύπωση οὔτε οἱ γνώσεις του οὔτε ἡ κοινωνική τοῦ θέση, παρ' ὅτι ἀνῆκε σέ κατώτερη κοινωνική βαθμίδα. Ἄλλά ἀπό τήν ὥρα πού ὁ δικαστής τῆς ἀποκάλυψε ὅτι γνώριζε τά πάντα γιά τίς σχέσεις της μέ τόν ἀδερφό της, ἡ γυναίκα τοῦ δόθηκε μέ τόν πιό αἰσχροῦ καί ἀπόλυτο τρόπο.

Ἦταν μιά ἔνωση κολασμένων.

Ὅσο κράτησε ἡ ἔνωσή τους, ὁ Δικαστής ἐνιωθε σάν ἄγριο ζῶο — ἀλλά λαβωμένο ζῶο, κυνηγημένο ζῶο. Παρασυρότανε στόν κόσμο τῆς γυναίκας καί τοῦ καταδίκου, ἀντί νά τήν προσελκύει στόν δικό του κόσμο, κατά παραδοχὴν ἀνώτερο. Ἐντούτοις, στή φευγαλέα ἡδονή τῆς νύχτας ὑπῆρχαν στιγμές κορυφωσης πού ποτέ στή ζωή του δέν εἶχε αἰσθανθεῖ. Καταλάβαινε πῶς ἄν τήν ἀγαποῦσε ὅπως τήν εἶχε ἀγαπήσει ὁ κατάδικος, θά μπορούσε νά λυτρωθεῖ. Ἄλλά δέν τήν ἀγαποῦσε ἄλλοτε ὅπως τήν εἶχε ἀγαπήσει ὁ κατάδικος, θά μπορούσε νά λυτρωθεῖ. Πήγαινε κι ἐρχότανε πάνω σ' ἕνα ξένο σῶμα (σῶμα πού ἐπαιρνε συχνά τήν ὄψη τῆς ἀδερφῆς του) ὅπως ὁ Θεός - Διάβολος τοῦ Χέρμαν Ἔσσε. Τό πρόβλημα ἦταν πῶς ἄλλοτε ἐνιωθε τό Θεό καί ἄλλοτε τό Διάβολο.

Αὐτά τά δύο δέν βρίσκονταν σέ ἀρμονία ἀλλά σέ σύγκρουση.

«... Ὁ ΑΜΠΡΑΞΑΣ, ὁ Θεός - Διάβολος δέν εἶναι οὔτε Θεός οὔτε Διάβολος. Παραπέμπει σ' αὐτές τίς ιδέες ἀλλά ὁ ἴδιος δέν εἶναι ἰδέα. Εἶναι ἄμεση γνώση, ὅπως οἱ γνώσεις τοῦ Ζέν. Ἄν ἐπιχειρήσεις νά τόν δεῖς στά μέρη του, τόν ἐξαφανίζεις ἀπό τό ὀπτικό

νης καί τρομακτικῆς ἀγιότητας. Ὁ Ρῶσος δέν μπορεῖ νά περιγραφεῖ μόνο ὡς ὑστερικός ἢ ἀλκοολικός ἢ ποιητής ἢ ἐγκληματίας ἢ ἅγιος ἀλλά ὡς ἡ συνύπαρξη ὅλων αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν. Ὁ Ρῶσος Καραμαζώφ εἶναι κατάδικος μαζί καί δικαστής, ἀπάνθρωπος καί ἀλτρουιστής, εἶναι τόσο ἕνας σκληρός ἐγωιστής ὅσο καί ἕνας ἥρωας τῆς αὐταπάρησης. Δέν μπορούμε νά τόν καταλάβουμε κοιτάζοντάς τον ἀπό μιά σταθερή, ἠθικολογική ἀποψη. Γι' αὐτόν, τό καλό καί τό κακό, τό πάνω καί τό κάτω, ὁ Θεός καί ὁ Σατανάς εἶναι σάρκα καί αἷμα. Οἱ Καραμαζώφ ἔχουν ἀνάγκη ἕνα ὑπέρτατο σύμβολο ταιριαστό στήν ψυχή τους, ἕναν Θεό πού εἶναι ταυτόχρονα καί Διάβολος (ὁ ΑΜΠΡΑΞΑΣ;)...».

Οἱ προσπάθειες τῆς Μύριαμ καί τοῦ κοινωνικοῦ περιγύρου νά ἐπιφέρουν τόν δικαστή σ' αὐτό πού ονομάζανε φυσιολογικό τρόπο ζωῆς δέν εἶχαν ἀποτέλεσμα. Ἀντίθετα, ἡ γρήγορη μεταστροφή τοῦ δικαστῆ τους ἀπομάκρυνε, ἀκόμα καί τήν ἀδερφή του. Ὅταν ὁ Λώτ, σέ μιά κρίση μέθης, τῆς ζήτησε νά γδυθεῖ μπροστά του ὅπως οἱ Ἀσιάτισσες πόρνες, ἡ Μύριαμ ἔχασε κάθε ἐλπίδα νά τόν συνεφέρει καί τόν ἐγκατέλειψε.

Ὁ δικαστής προσπάθησε νά λυτρωθεῖ ἀπό τήν ἔμμομη ἰδέα του ἀκολουθώντας τίς πράξεις τοῦ καταδίκου. Ἐφαξε νά βρεῖ τή γυναίκα μέ τήν ὁποία ὁ κατάδικος εἶχε αἰμομεικτικές σχέσεις. Ὅταν τή συνάντησε, ἡ γυναίκα τόν ἀντιμετώπισε μέ ἀδιαφορία.

σου πεδίο. Γιά νά κάνεις τήν ἀνατομία του, πρέπει νά τόν σκοτώσεις.

Στήν αὐγή τοῦ πολιτισμοῦ μας, οἱ θεοί καί οἱ ἄνθρωποι σχίστηκαν στά δύο: Ἀριμάν καί Ἀχουρα Μάσδα, Ἀπόλλων καί Διόνυσος, Ἰδέα καί Ὑλη, Ἰεχωβά καί Βελζεβούλ. Ὁ Ἄμπραξας εἶναι ἡ προσπάθεια ἐπανασύνδεσης δύο πραγμάτων πού ἀποτελοῦν μιά ἐνότητα καί γι' αὐτό εἶναι προσπάθεια καταδικασμένη. Γιά τόν Χέρμαν Ἔσσε, τόν Ντοστογιέφσκυ, τόν Κίρκεγκωρ, τόν Χάιλντερλιν καί ὅσους τόλμησαν νά προτείνουν μιά νέα ἠθική, τήν ἐποχή πού ἡ «νέα ἠθική» ἔβαζε στά στηρίγματά της, ἡ γλώσσα στήν ὁποία ἔπρεπε νά ἐκφραστοῦν ἦταν δεδομένη. Κληρονόμοι τοῦ Ζωροάστρη καί τοῦ Πλάτωνα, παιδιά ἐνός διχοτομημένου Θεοῦ καί μιᾶς κατακερματισμένης συνείδησης, ἔπρεπε νά οἰκοδομήσουν μέ θραύσματα αὐτό πού ἀποτελοῦσε μιά ἀδιάσπαστη ἐνότητα. Ἄλλά ἡ ἔννοια τῆς ἐπανασύνδεσης μέ χρήση συμβόλων, μέ χρήση τοῦ γραπτοῦ λόγου — μέσου κατ' ἐξοχήν ἀναλυτικοῦ — καταλήγει σέ μιά ἀκόμα μεταμόρφωση καί τίποτα παραπάνω. Τό ὅλον δέν ἀνασυντίθεται ἀπό τά μέρη. Γι' αὐτό καί ὁ ἦχος: ΑΜΠΡΑΞΑΣ εἶναι μῆ - λέξη. Ψαρεύεται ἀπό τό ἀσυνεῖδητο ἀλλά ὅταν βγαίνει ἀπό κεῖ σπαρταράει λίγο κι ὕστερα ξεψυχάει. Ἡ ζωή "ἐν τῇ ἐνότητι" ἀπαιτεῖ μιά ἄλλη μορφή γνώσης, ἡ ὁποία δέν μεταχειρίζεται ἀφαιρέσεις παρά ἐννοεῖ τά ἴδια τά ὄντα. Ὁ Ἄμπραξας εἶναι ἕνα ἠχητικό παιχνίδι καταδικασμένο, ὅπως ὅλες οἱ καινοτομίες, νά παραμείνει στό

πεδίο του νοήματος. Θα πρέπει να ξεπεράσουμε τους φραγμούς των μέσων μας για να ξαναβρούμε τό χνάρι του Σατανά - Θεού, του Προμηθέα - Βαλμόν, του καταδίκου - δικαστή. Να ακολουθήσουμε τις πράξεις και τα έγκληματα άλλων ανθρώπων δεν έχει νόημα. 'Ο έγκληματίας - άγιος είναι ένα πρόσωπο με θετική συνείδηση, όπως ο λύκος της Στέπας ή οι ήρωες του Ζάν Ζενέ...».

'Η λυσσαλέα και άρρωστη σχέση του δικαστή με την αδερφή του καταδίκου τον οδήγησε στον κόσμο εκείνου που είχε καταδικάσει. Με τη διαφορά ότι ο δικαστής δεν μπορούσε να αποδεχτεί αυτόν τον κόσμο. Ήταν έγκληματίας με άρνητική συνείδηση — οι πράξεις του προκαλούσαν πόνο στον ίδιο και απέχθεια στους άλλους. 'Η γυναίκα που είχε δεχτεί την αποτρόπαια αίμομεικτική σχέση με τον αδερφό της υπέφερε στη σχέση της με τον δικαστή. Ένω ο κατάδικος την είχε κερδίσει με ένα: «ΝΑΙ», στον δικαστή δινότανε χάρη στην ανάμνηση και τον τρόπο εκείνου του ΝΑΙ.

Σιγά σιγά, ο Λώτ μάθαινε πώς η άγιοςύνη του καταδίκου, όπως η άγιοςύνη των Καραμαζώφ στηριζότανε σε ένα ΝΑΙ, σε μία κατάφαση. Δεν όφειλότανε στις πράξεις τους.

Αυτός επαναλάμβανε μόνο τις πράξεις, χωρίς την απόλυτη κατάφαση του καταδίκου. Έτσι οι πράξεις δεν μπορούσαν να λυτρώσουν.

'Εγκατέλειψε τη γυναίκα και την προσπάθεια να

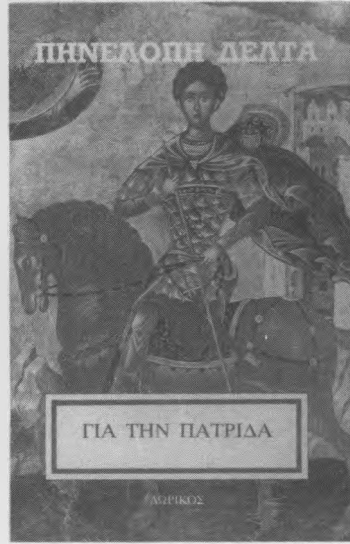
λυτρωθεί μέσω των πράξεων ενός άλλου ανθρώπου. 'Απέμεινε μόνος χωρίς την παρήγορη πίστη του 'Ιώβ. Μόνος απέναντι στο τίποτα.

δικαστής έζησε λίγα χρόνια ακόμα. Πέθανε από καρδιακή προσβολή, ένα μεσημέρι στην παραλία των σκουπιδιών. Σάν τον ήρωα του Τόμας Μάν από την ανάποδη. Λίγο πριν τό τέλος είδε —ή νόμιζε ότι είδε— την αδερφή του να σχηματίζει με τά δάκτυλα τό σημείο του μηδενός. 'Ο δικαστής βούλιαξε στη σαιζ - λόνγκ και μεταφέρθηκε στο Λίντο. 'Ο κατάδικος ήρθε και τον αγκάλιασε. Τό αγκάλιασμα αυτό τούς ένωσε σε ένα πρόσωπο. Ένας άγνωστος Θεός τούς είχε σημαδέψει. Δεν ήταν πιά δύο διαφορετικά πρόσωπα αλλά τό ίδιο πρόσωπο. 'Ο δικαστής υποδέχτηκε ήρεμα τον Μεγάλο Θεριστή, πράγμα που δικαίωσε την αγωνία του.

'Ηταν ή χάρη.

('Η ιστορία του καταδίκου και του δικαστή είναι πραγματική αλλά συνέβη πολύ παλιά και δεν τή θυμάται κανένας. 'Αληθινά επίσης είναι και τά αποσπάσματα από έργα του Χέρμαν Έσσε. 'Επιφύλαξη υπάρχει για τά υπόλοιπα αποσπάσματα, επειδή γράφτηκαν από τό ίδιο πρόσωπο που είναι ταυτόχρονα παρατηρητής και δρών πρόσωπο. Δεν υπάρχει καμιά επιφύλαξη για τον όνομασία "Αμπραξας, ή όποια είναι επινόηση του Χέρμαν Έσσε).

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΩΡΙΚΟΣ

Τήν παραμονή τῶν Χριστουγέννων, ὕστερα ἀπό μακρόχρονη ἀρρώστια, πέθανε ὁ Τόλης Καζαντζής. Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ κατάλληλος χῶρος (ἀλλά οὔτε, βέβαια, καί ὁ κατάλληλος χρόνος) γιά μιὰ συνολική, φύχραιμη καί τεκμηριωμένη ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του. Οἱ γραμμές αὐτές χαρακτηρίζονται βιαστικά, χωρίς ν' ἀποβάλλουν τό συναισθηματικό τους φορτίο. Μόνος σκοπός τους: νά τιμήσουν τή μνήμη ἑνός φίλου.

Habent sua fata libelli. Καί οἱ ἄνθρωποι ἐπίσης, θά μπορούσε νά προσθέσει κανεῖς. Ἐναρωτιέμαι: ποιά ἦταν ἡ μοῖρα τοῦ Τόλη; Ὅταν γνωρίζεις ἕναν ἄνθρωπο ἀπό τά 18 του χρόνια καί βλέπεις τό τέλος του, ἔχεις κάθε δικαίωμα (μολονότι «δικαίωμα» δέν εἶναι ἴσως ἡ καταλληλότερη λέξη) ν' ἀναρωτηθεῖς γιά τή μοῖρα του. Δηλαδή γιά τήν τροχιά καί τήν οὐσία τῆς ζωῆς του ἢ, ἂν θέλετε, γιά τά διαρκέστερα ἴχνη πού ἀφήνει πίσω της ἡ ἐπίγεια παρουσία του.

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Τόλης ξεκίνησε δημοσιεύοντας ποιήματα, πράγμα διόλου παράξενο τελικά, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεῖς καί ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις, λ.χ. τήν περίπτωση τοῦ Γιώργου Ἰωάννου, γιά νά περιοριστῶ σ' ἕνα καί μόνο γνωστό παράδειγμα. Ζήτημα ἡλικίας ἄραγε; Ἡ καί περιστάσεων; Ὑπαινίσσομαι τό λογοτεχνικό κλίμα τῆς Θεσσαλονίκης γύρω στά 1960. Γιατί ὑπάρχουν, γιά τό ξεκίνημα τῆς γενιάς μας, δύο βασικοί ἄξονες ἀναφορᾶς: ἡ *Διαγώνιος* (1958-1983) τοῦ Ντίνου Χριστιανόπουλου καί ἡ *Κριτική* (1959-1961) τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη. Καί ὑπάρχουν, γιά ν' ἀκριβολογοῦμε, δύο βασικοί πρωταγωνιστές: ὁ Ντίνος Χριστιανόπουλος καί ὁ Μανόλης Ἀναγνωστάκης, ὁ πρῶτος

ὡς παραπομπή κυρίως στήν ποίηση, ὁ δεύτερος ὡς πηγή πολλῶν (πνευματικῶν καί πολιτικῶν) συνδηλώσεων.

Τό βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι, σέ μιὰ δεύτερη φάση, ὁ Τόλης μετακινεῖται ἀπό τήν ποίηση πρὸς τήν κριτική. Τό φανερώνουν οἱ βιβλιοκρισίες του, ὅσες δημοσίευσε στή *Διαγώνιο*, πιστοποιώντας ἔτσι ἕνα διαρκέστερο ἐνδιαφέρον γιά τή θεσσαλονικιώτικη πεζογραφία, πράγμα πού μαρτυρεῖται, ἄλλωστε, καί ἀπό τή σχετική πρόσφατη συναγωγή μελετῶν του στόν τόμο *Ἡ πεζογραφία τῆς Θεσσαλονίκης* (1991).

Τό οὐσιῶδες εἶναι ὅ,τι σέ μιὰ δεδομένη στιγμή, ὁ κριτικός-μελετητής γίνεται ἀφηγητής. Γίνεται; Ἡ μήπως ἀνακαλύπτει τόν καλύτερο ἑαυτό του; Γιατί μοῦ φαίνεται πῶς ὅ,τι, στήν περίπτωση αὐτή, ἀποτελεῖ πραγματική «ἐνηλικίωση» (μέ τήν πνευματική σημασία τοῦ ὄρου) εἶναι ἡ πρόσβαση σ' ἕναν χῶρο σύμφυτο μέ βαθιές ἐσωτερικές ἀνάγκες. Ὅσοι ἔχουν γνωρίσει τόν Τόλη ἀπό κοντά, ἀσφαλῶς δέν ἀγνοοῦν τό ἀφηγηματικό του χάρισμα, τό χιουῦμορ του καί τό ἀνεξάντλητο ρεπερτόριό του σέ πραγματικές ἢ φανταστικές ἱστορίες. Πράγμα πού ἐξηγεῖ, φαντάζομαι, καί τήν ἀπασχόλησή του μ' ἕναν ἄλλον

«παραμυθᾶ» τῶν γραμμάτων μας: τόν Γιάννη Σκαρίμπα. Μέ αὐτούς τούς ὄρους, ἡ ἀφήγηση ἀποβαίνει ὁ μαγικός κόσμος τῆς μνήμης, ὅπου σημασιοδοτοῦνται οἱ σχέσεις μέ τή γλῶσσα καί ταυτόχρονα ἀνασύρονται, ἡ μιὰ μετά τήν ἄλλη, πολυάριθμες κατοχικές καί μετακατοχικές ἐμπειρίες. Ἡ ἀφήγηση, δηλαδή μιὰ ὀρισμένη ἀποψη τοῦ χρόνου. Καί κάτι ἀκόμα: μιὰ περιοχὴ πού ἀποτελεῖ ὄχι μόνο «ἐνηλικίωση», ἀλλά καί «τό τελευταῖο καταφύγιο».

Μίλησα κιόλας γιά μοῖρα. Ἐννοῶ, ἐντελῶς ἀπλά, αὐτό πού λέει ἕνας στίχος τοῦ Ἀναγνωστάκη: «κανεῖς δέν προφταίνει». Οὔτε καί ὁ Τόλης πρόφτασε τελικά. Δέν πρόφτασε λ.χ. νά ἐξαντλήσει τά πλούσια ἀποθέματα τῆς μνήμης του, νά ξεκαθαρίσει τίς σχέσεις του μέ τή γλῶσσα (ἀλλά τίς ξεκαθαρίζει ἄραγε κανεῖς ὅταν εἶναι συγγραφέας;) ἢ νά ὀλοκληρώσει, αὐτός ὁ ἀθεράπευτα καί ἀποκλειστικά Θεσσαλονικίος, τήν ἐπαφή του μέ τόν χῶρο του. Μαζί μέ τή ζωή του, κόπηκε ἀπότομα καί τό νῆμα τῆς ἀφήγησης του, ἀφήνοντας σέ μᾶς, τούς φίλους του, τή δυνατότητα νά τό συνεχίσουμε μέ τή μνήμη μας.

Χάσαμε ὅμως τό πῖο τίμιο: τή μορφή του.

Παν. Μουλλᾶς

Ματιές στά περιοδικά

Θέσεις, τ. 37, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1991

Σ' αυτές τις τελευταίες *Θέσεις* διαβάζουμε για τις άνατροπές της ΕΣΣΔ (Τ. Κυπριανίδης), για την τεκμηρίωση των «νέων ιδεών» της Δεξιάς, (Θρ. Λειβαδίτης), για τον Συνασπισμό και την «πρόοδο μιας άμεληπτάς Άριστεράς» (Χ. Τυροβούζης), μιά προσέγγιση του μάρκετινγκ και της διαφήμισης (. Βαλλιάνος), για τον Γκράμσι και την κριτική του άμερικανισμού (G. Baratta), για την σαισιμονική ούτοπία (Χ. Γιαννούλη), για την νεορικαρδιανή έρμηνεία του κέρδους (Γ. Σταμάτης) καθώς και για τή ρύπανση του Λεκανοπεδίου Ίωαννίνων από τή Βιομηχία ΟΛΒΙΕΞ (Θ. Μπόκαρης).

Νέα Οικολογία, τ. 87, Ίανουάριος 1992

Μέ άρθρα για τό κλίμα, τούς «πράσινους» φόρους, μέ θέματα πολυεδομίας και οίκογεωγραφίας («Άθήνα, έπιστροφή στην πόλη του χτές», «Υγρότοποι: τό Δέλτα του Ίλισου», «Η άποδάσωση του Καμερούν»), αυτό τό τεύχος του περιοδικού. Άκομη, οί μόνιμες σπλές επικαιρότητας, πολιτικής και κοινωνικής, και οί σελίδες μέ ειδήσεις για τήν περιφέρεια της χώρας μας και μικρές οικολογικές ειδήσεις από τόν διεθνή χώρο.

Τό Δέντρο, τ. 64-65

Άφιέρωμα στις γραφές της περεστρόικα, σέ μιά προσπάθεια καταγραφής των όγεων της σύγχρονης ρωσικής πεζογραφίας. Διαβάζουμε κείμενα γνωστών και λιγότερο γνωστών λογοτεχνών στην Ελλάδα όπως τών: Α. Ρυμπακώφ, Β. Μουρτζάκωφ, Βλ. Κρουπίν, Φ. Ίσκαντέρ, Γκ. Γκολοβίν, Β. Έροβέγιεφ, Β. Σαλάμωφ, Β. Ποπώφ, Βλ. Σορόκιν, Τατιάνα Τολστάια, Λιουνμίλα Πετρούσεφσκαία κ.ά. Άκομη, σχόλια για τήν πνευματική (και μή) επικαιρότητα στά «Φύλλα» του περιοδικού.

Έκπαιδευτική Κοινότητα, τ. 14, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1991

Για τήν άξιολόγηση των εκπαιδευτικών μιλά στο περιοδικό ό Μπάμπης Νοῦτσος, μέ άφορμή τις τελευταίες ρυθμίσεις του ύπουργείου Παιδείας για τό θέμα, και μέ τό ίδιο άντικείμενο σχολείται και ό Δ. Βεργίδης. Επίσης σ' αυτό τό τεύχος υπάρχουν άρθρα για διάφορα προβλήματα και θέματα που άπτονται της εκπαίδευσης, μεταξύ άλλων για τόν συνδικαλισμό και τις γυναίκες εκπαιδευτικούς, για τις φυλετικές διακρίσεις στην εκπαίδευση των Τσιγγάνων, καθώς και για τά προβλήματα της μαθηματικής παιδείας και προτάσεις για τήν ανανέωσή της.

Διαβάζω, τ. 278, 8.1.92

Άφιερωμένο στον Γ. Βιζυινό αυτό τό τεύχος, μέ χρονολόγιο, στοιχεία για τή ζωή και τό έργο του, τή σχέση του συγγραφέα μέ τόν ευρωπαϊκό ρεαλισμό, (Κ. Μαμώνη), μέ ένα έκτεταμένο άρθρο για τήν επανεκτίμηση των «συνεπειών της παλαιάς ιστορίας» από τόν Β. Άθανασόπουλο· επίσης περιλαμβάνονται στο άφιέρωμα άρθρα του Φ. Ουάιπ — «Συνέπειαι», του Κώστα Χωρεάνθη — «Στόν Έλικώνα των άρχέτυπων ποιητικών μορφών», της Ε. Ποταμιάνου-Παλλαντίου — «Βιζυινός, αυτοκαταγραφόμενος και ψυχολογών, έτεροαναλυόμενος και μή». Τέλος, επιλογή βασικής βιβλιογραφίας για τόν συγγραφέα από τόν Β. Άθανασόπουλο.

Η Τομή 301, τ. 1

Για τούς φοιτητές, μεταπτυχιακούς και προπτυχιακούς του τομέα της Άρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης του ΑΠΘ, που συμμετέχουν στην περιοδική έκδοση *Τομή 301*, ή άρχαιολογία δέν έξαντλείται στο δαυμασμό των πολύτιμων και λεπτοδουλεμένων άντικειμένων που τόσο γενναίόδωρα μās χαρίζει ή έλληνική γη, στή λεπτομερή περιγραφή τους και τέλος στή φύλαξή τους στις άποθκες κάποιου μουσείου, η στην καλύτερη περίπτωση στις προθκες αυτού.

Άναζητā τόν άνθρωπο-δημιουργό τους που για χρόνια είχε παραμεληθεϊ και τούς κοινωνικούς, οικονομικούς, θρησκευτικούς, πολιτειακούς δεσμούς του που του επέτρεπαν, άπαγόρευαν, έπβαλλαν νά συμπεριφέρεται μέ τόν τρόπο εκείνου που φθάνει σ' έμās μέσα από τά άρχαιολογικά κάταλοιπα.

Επιδιώκει όλος αυτός ό προβληματισμός νά ξεφύγει από τις κεκλεισμένες δýρες των άρχαιολογικών συνεδρίων, άνακοινώσεων, πανεπιστημιακών παραδόσεων, άκόμα και από τά «πηγάδια»

στούς διαδρόμους και τά σπουδαστήρια του πανεπιστημίου και νά προσεγγίσει τό ευρύτερο μή «ειδικό» κοινό. Η άνασύσταση του ιστορικού παρελθόντος άφορā και άνήκει σέ όλους και όλοι δικαιούμαστε μέρισμα από αυτό.

Η *Τομή* ενδιαφέρεται νά ενισχύσει τις προσπάθειες που δά καταστήσουν τήν άρχαιολογική γνώση πιο πλατιά μέσα από τά εκπαιδευτικά προγράμματα, τά σχολικά έγχειρίδια, τήν αυτοπρόσωπη παρουσία των ενδιαφερομένων κατά τήν ώρα της άνασκαφικής εργασίας. Άγωνιā, επιδιώκει, προσδοκει τή γέννηση μιας άλλης άρχαιολογικής, σέ τελική άνάλυση, πολιτιστικής παιδείας που δέν τανατεύεται στις κατά καιρούς, πολιτικές, «έθνικές» επιδιώξεις.

Έάν τίποτα άπ' όλα αυτά δέν καταφέρει, δά μείνει τουλάχιστον μέ τήν ίκανοποίηση όπ δέν δέχθηκε άκριτα τήν άρχαιολογική πραγματικότητα, όπ δέν έκλεισε τά μάτια της στούς νέους προβληματισμούς της άρχαιολογικής επιστήμης και ίσως και τό κυριότερο όπ δέν συνέβαλε στην άπομόνωση των επιστημονικών βίων του τομέα της άρχαιολογίας.

ΤΟ ΜΕΤΕΩΡΟ ΒΗΜΑ ΤΟΥ ΠΕΛΑΡΓΟΥ

ΤΟΥ Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

Συγκίνηση ή έντυπωσιοθηρία;

Από πάντα, από την «Αναπαράσταση» ήδη, ο σκηνοθέτης Θόδωρος Αγγελόπουλος ήταν λάτρης του «ύψηλου»: ή πολιτική, ή επανάσταση, ή Αριστερά, ή ήττα, οι ελπίδες που κατέπεσαν αντικαταστάθηκαν βαθμιαία από τα ύπαρξιακά αδιέξοδα, την ανάγκη νοσηματοδότησης του προσώπου, την ανακάλυψη της μοναξιάς, μέχρι την τελευταία ταινία, όπου προστίθενται προβληματικές περιέχουσες, ταυτότητας, συνόρων, προσφυγιάς, αξιοπιστίας της πολιτικής... Στίς «Μέρες του '36» και, ιδίως, στο «Θίασο» παγίωσε και τό προσωπικό του ύφος προσέγγισης των θεμάτων του: τά πρόσωπα των ταινιών του είναι φορτισμένα συμβολικά, φορείς ταξικής συνείδησης που κινεί την Ιστορία-πρός-τά-μπρός. Κινούνται σε κινηματογραφικούς χώρους εύρεις, τελετουργικά, και ό,τι υποκινεί την κίνησή τους είναι ή ιστορική εξέλιξη, ενώ απουσιάζει ή χαρακτηριστική τους: άντ' αυτής δίνεται ήμφαση στην τραγική φύση του ανθρώπου-υποκειμένου της αλλαγής, δάνειο στοιχείο από την άριστοτελική έκδοχή της τραγωδίας. Τέλος, επιλέγεται κινηματογραφικά ή χρήση του μονοπλάνου, μέ τίς εικόνες νά εκτυλίσσονται σε μακρά πλάνα-σεκάνς, και μέ ιδιαίτερη φροντίδα στή σπουδή του χρόνου: ή αφήγηση δέν εκτυλίσσεται πάντα εϋθύγραμμα, οι χρόνοι διαπλέκονται ακόμη και στο ίδιο πλάνο, άντί της αλληλουχίας της χρονικής εξέλιξης προτιμᾶται ή ταξινόμηση της αφήγησης μέ βάση τίς δομές που παράγει ή μελέτη της ταξικής πάλης κι όχι ή συμβατική ήμμογή στους εϋθύγραμμους κώδικες ανέλιξης της δράσης. Τέλος, ήμφαση δίνεται στή σύνθεση των κινηματογραφικών κάδρων, τά όποια πλαισιώνονται από εικαστική φροντίδα που όρίζει ένα αισθητικό πεδίο φροντισμένο ιδιαίτερα, ξεδιανικευμένο πεδίο αναπαράστασης των μηχανισμών του ύψηλου — της κίνησης της Ιστορίας, σ' εκείνη την περίπτωση.

Ανεξάρτητα από τό αποτέλεσμα —κατά τους πολλούς ιδιαιτέρως επιτυχημένο—, ανεξάρτητα κι από τό γεγονός ότι ό μοντέρνος κινηματογράφος της εποχής εκείνης ασκούσαν σε αισθητικούς άκτισμούς που υιοθετούσαν την πολιτική δυναμική των μαζών στο κοινωνικό πεδίο (βλ. και Μ. Γιάντσο, βασικό πρότυπο άπ' όπου άντλησε στοιχεία της γραφής του ό Θ. Αγγελόπουλος), οι ταινίες εκείνης της περιόδου είχαν μέ συνέπεια: ή Ιστορία δέν ήταν κάτι χαμένο για την Αριστερά, κι ή άφηγηματική λογική είχε νόημα. Στήν πορεία τά πράγματα χαλάρωσαν.

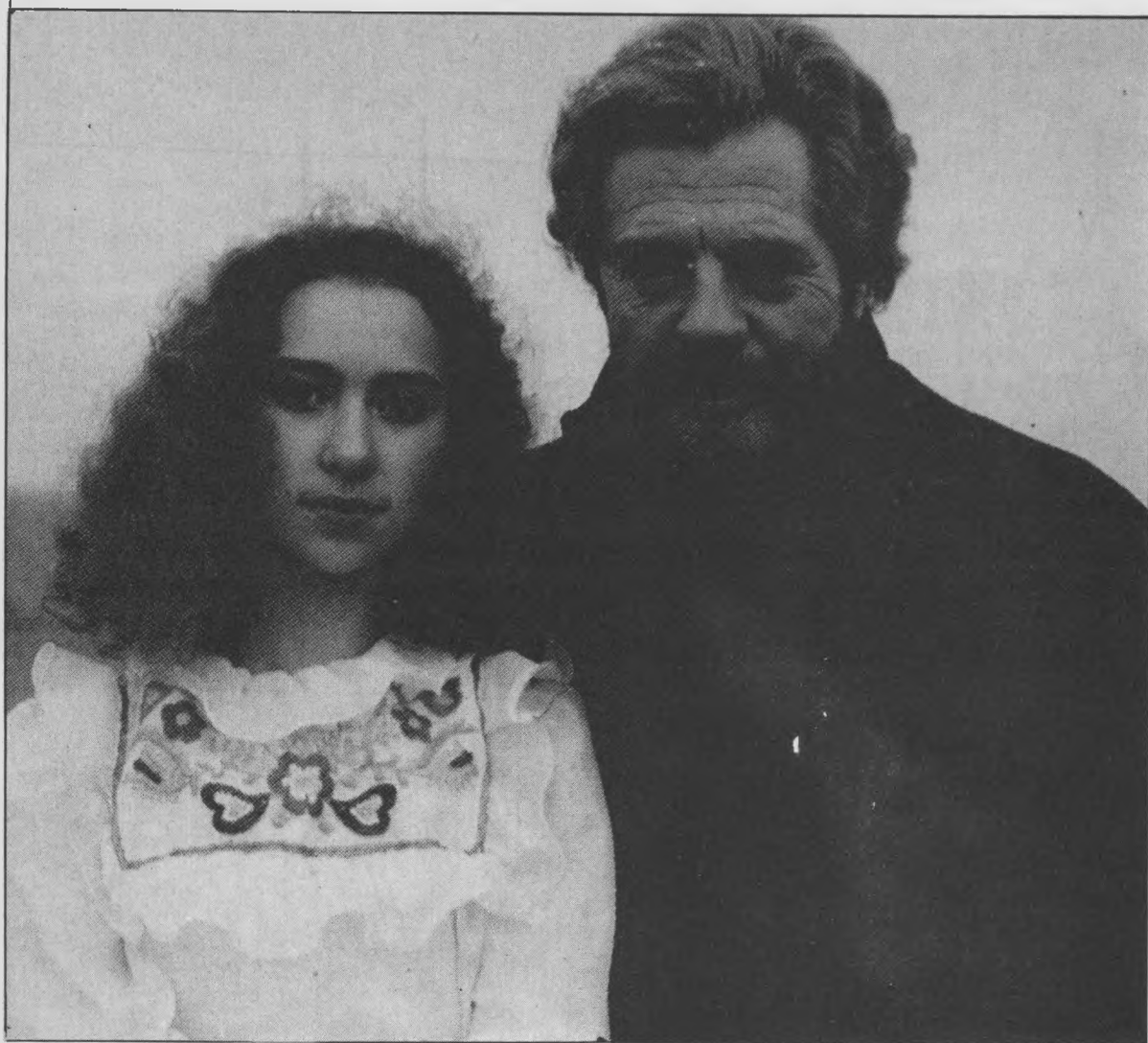
Βαθμιαία, ύποτιμήθηκε ή αναλυτική ματιά στους παράγοντες της ιστορικής εξέλιξης, μέ αποτέλεσμα ταινίες που εκχώρησαν την άνάλυση της πάλης των τάξεων και της Ιστορίας σ' ένα δυσσεμνήντο στυλιζάρισμα («Κυνηγοί», «Μεγαλέξανδρος»). Όταν, άργότερα, ύποχώρησε ή έλκτική δύναμη των άριστερών ιδεών έξαιτίας των άμφισθητήσεων του «θαύματος» των χωρών του ύπαρκτου σοσιαλισμού αλλά και της έμβλειας των δυτικών άριστερών κομμάτων (και αυτών της χώρας μας), ό Θό-

δωρος Αγγελόπουλος καταπιάστηκε μέ σειρά άλλα θέματα, χωρίς νά καταφέρει νά απαλλαγεί από τή μονομέρεια του στυλ: ταινίες που τίς άφορούσαν θέματα ύπαρξιακής άγωνίας, μέχρι και ή έθνική συμφιλίωση, χάνονταν σε γενικόλογες κοινοτοπίες που προσπαθούσαν νά αποκρύψουν την άμηχανία τους πίσω από ένα έντυπωσιακό «άμπαλάζ» — γενικά πλάνα, όμίχλες, βροχές, τελετουργικές κινήσεις της μηχανής, τελετουργική κίνηση των σωμάτων. Ό «θαυμαστός καινούργιος κόσμος» που είχε κατά νου νά ανασυνθέσει ό σκηνοθέτης παρέμενε μετέωρος επειδή τά στοιχεία που θά τον έκαναν άναγνωρίσιμο, που θά προκαλούσαν τό κοινό του σε έπικοινωνία, ήταν άσαφή, διφορούμενα, σύμβολα άτεκμηρίωτα, εικόνες άντιφατικές. Ούτε ρεαλισμός, ούτε συμβολισμός, πολλή ήθικολογία, έπιδημικά τοπία όπου τά κορμιά τριγυρίζουν άμήχανα και λίγο άργότερα (όταν οι διεθνείς συμπαραγωγές έπέβαλαν στο σκηνοθέτη τή χρησιμοποίηση διεθνούς κάστ) και διεθνείς σάτ, χωρίς ό ρόλος νά τους δικαιολογεί — άπλως, τους χρειάζόταν ή έμπορική πλευρά της ταινίας, αυτούς και την άγγλη που έφεραν πάνω τους από τά παλιά.

Οι ταινίες του Θόδωρου Αγγελόπουλου, μεγαλόπνοες άπόπειρες που έπιθυμία του σκηνοθέτη είναι νά έχουν πάντα μέ καίρια τοποθέτηση για μέγαρα προβλήματα της κοινωνίας και του ανθρώπου, έτσι όπως δομούνται θά έπρεπε νά δίνουν την εικόνα ενός άπόλυτα έλεγχόμενου κινηματογραφικού δοκιμίου. Όπως στά δοκίμια ή μέ λέξη όδηγεί στην άλλη μέ άποδεικτικό τρόπο, έτσι και στίς αντίστοιχες ταινίες θά περίμενε κανείς νά συμβαίνει κάτι αντίστοιχο. Δέν είναι έτσι, όμως.

Τό «Μετέωρο βήμα του πελαργού», ό σκηνοθέτης άφορμάται από τό πρόβλημα των συνόρων. Ό διεθνισμός του έχει περισσότερο νά κάνει μέ την άντίληψη για έναν πλανητικό κόσμο (που, έξ όρισμό, φαντάζει σαν κάτι «καλό») και λιγότερο μέ τό ζήτημα των πολλών και μικρών έθνικιστικών ψυχώσεων, που έτσι κι άλλως απουσιάζουν από την ταινία. Τό κλίμα βαρύνει ή άπογοήτευση από την πολιτική (καλύτερα από την πολιτική ήθική των δυτικών δημοκρατιών), γι' αυτό και ό παρών-άπών ήρωας (Μ. Μαστρογιάννη) διαβάξει στή Βουλή, άντί της συνήθους άγόρευσής του, ένα ποίημα και μετά έξαφανίζεται. Τόν άναζητεί ένας δημοσιογράφος, μαζί μέ ένα τηλεοπτικό συνεργείο, για νά άποκαλύψει — μέσω της τηλεόρασης, στον κόσμο — την άλήθεια του. Πάνω σ' αυτό τον καμβά διαπλέκεται ένας στοχασμός για τά σύνορα, για τους τεχνικούς διαχωρισμούς των ανθρώπων και για τίς ψυχώσεις που τους προκαλούν.

Για άλλη μέ φορά, ό Θ. Αγγελόπουλος μεθοδεύει μέ έπίτηδες άσαφή αφήγηση. Σε τί συνίσταται ή άπογοήτευση του πολιτικού — στο ότι τό Κοινοβούλιο αναλώνεται σε μέ, εν πολλοίς τεχνική, ξύλινη γλώσσα που προωθεί συμφέροντα; Μέ αυτή δέν είναι ή δουλειά της Βου-

λής; Τί ζητάει με τόση αγωνία ή Ζάν Μορώ; Τόν χαμένο άντρα της ή, μήπως, τήν ήσυχία της; Τί σημασία μπορεί νά έχουν για ένα φιλόσοφο λόγο τά όρόσημα πού θέτει ή πολιτική (τό 1992, τό τέλος του αιώνα κ.λπ.); 'Από πού ή έκφραση «ή μελαγχολία του αιώνα» νομιμοποιείται ως αποφαντική πολιτική θέση; Γιατί έχει ενδιαφέρον άλλο από εκείνο τής γραφικότητας ένας παλάς πού ανεβαίνει τήν ανηφόρα πάνω σ' ένα ποδήλατο; (Θυμηθείτε ένα ανάλογο πλάνο στον Μπρεσσόν και θά καταλάβετε). Καί, τέλος, είναι δυνατόν νά αποκαλύψει τήν αλήθεια ένα συνεργείο τηλεόρασης, ταγμένο νά έντυπωσιοθηρεί ψάχνοντας ντοκουμέντα πού σοκάρουν — σέ αντίθεση με τήν υψηλή τέχνη πού αναζητεί τό «ίερό» τής ανθρώπινης κατάστασης;

Πολλοί διανοούμενοι του κινηματογράφου, κατά καιρούς, έχουν καταπιαστεί με τήν ανθρωπότητα και με τήν έννοια του ύψηλου. "Ολοι φρόντιζαν νά προσφέρουν αναγνώσιμους ισχυρισμούς, όλοι — από τόν Ντράγερ στον Μπρεσσόν, από τόν Μπέργκμαν στον Ταρκόφσκι — έπαιρναν τήν ευθύνη τής θέσης αυτής. Στόν κινηματογράφο κάτι τέτοιο προϋποθέτει τό έργο: ένας κόσμος πού κατασκευάζεται με μία λογική όφείλει και τή λογική του νά υπηρετεί αλλά και νά είναι σαφής. 'Η ύψηλή τέχνη μπορεί νά περιλαμβάνει πολύσημες διατυπώσεις, ώστόσο πρώτα και κύρια περιλαμβάνει διατυπώσεις. Στό

«Μετέωρο δήμα του πελαγοῦ» υπάρχουν βαρύγδουπες αποφάνσεις, όμως απουσιάζουν οί διατυπώσεις. Τό φίλμ είναι μία άναρθρη σύνθεση έντυπωσιακών εικόνων, ασύνεκτη, συγχυσμένη.

Υποστηρίζουμε ότι ό Θ. Αγγελόπουλος προσεγγίζει τά νομοτελειακά και τά μεγάλα τής εποχής του μέσω των μηχανισμών τής πληροφόρησης — έφημερίδες, περιοδικά, τηλεόραση. Οί μηχανισμοί πού καταχωρίζουν στίς δέλτους τους τό έφήμερο, όπως αποσπασματικά τό παρουσιάζουν, τό ίδιο αποσπασματικά τό σχολιάζουν. Κι ό Θ. Αγγελόπουλος τό ίδιο κάνει. Συνθέτει ένα σύμφυρμα ασύνεκτων εικόνων και έπιχειρεί νά τό σχολιάσει. Τήν αδυναμία του νά προσεγγίσει τό υψηλό κατά τρόπο έγκυρο, δηλαδή φιλοσοφικό, τή μεταστοιχειώνει σέ επιτηδειότητα. Αποκρύπτοντας έπιμελώς τίς άναφορές του από τόν ευτελή χώρο των ΜΜΕ, στηρίζεται στην ύψηλή κινηματογραφική δεξιοτεχνία των συνεργατών του. Χάρη στα έπιτεύγματά τους έντυπωσιοθηρεί — έτσι όπως θά 'κανε τό όποιοδήποτε τηλεοπτικό κανάλι, πού αναζητεί εικόνες έντυπωσιακές για νά κορέσει τή δίψα του κοινού του νά δεί.

Τό σινεμά, όμως, δέν είναι τελετή έντυπωσιασμοῦ. Είναι τελετή μήσης και συγκίνησης.

Ηλίας Κανέλλης